

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
М. БӨКЕНБАЕВ атындағы АҚТӨБЕ ЗАң ИНСТИТУТЫ**

Р.Н.Джигитова

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ
ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ**

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Ақтөбе 2024

ӘОЖ 340 (075.8).
КБЖ67.0 я.73.
Д37.

*Қазақстан Республикасы ИМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң
институтының Ғылыми кеңесімен баспаға ұсынылды*

Пікір берушілер:

М.Қ.Исламов-Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университетінің «Қоғамдық гуманитарлық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы

Ч.К.Утегенов - Қазақстан Республикасы ИМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты ӘҚ және ПО ӘҚ кафедрасының оқытушысы, PhD докторы

Р.Н.Джигитова, «Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының негізгі кезеңдері»: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қазақстан Республикасы ИМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты 2024. 128 б.

ISBN. 978-601-7460-46-4

Оқу құралы соңғы кезде жарық көрген жаңа тарихи-құқықтық деректер негізінде жазылды. Еңбекте бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан жерінде өмір сүрген мемлекеттік құрылымдардың қоғамдық-саяси құрылысы және құқықтық тарихи хронологиялық тәртіппен зерделеніп баяндалды. Бірқатар мәселелер қазіргі кезең көзқарасы тұрғысынан қайта қарастырылған.

Оқу құралы құқықтану мамандығы бойынша білім алушы студенттерге, курсанттарға, заңгерлерге, тарихшыларға арналған.

© Р.Н.Джигитова
© Қазақстан Республикасы ИМ
М.Бөкенбаев атындағы
Ақтөбе заң институты, 2024

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН АТАУЛАР МЕН ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕРДІҢ ТІЗІМІ

КСРО- Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
РКФСР- Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы
БОАК- Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті
АКСР-Автономиялы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
ОАК- Орталық атқару комитеті
Қаз ОАК- Қазақ Орталық атқару комитеті
БК(б)П- Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы
КСР Жоғарғы Кеңесі- Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының
Жоғарғы Кеңесі
ҚКП ОК- Қазақ Коммунистік партиясы Орталық Комитеті
КОКП- Кеңес Одағы Коммунистік Партиясының Орталық Комитеті
КСР-Кеңестік Социалистік Республикасы
ОСК-Орталық сайлау комитеті

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	6
I. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ: ЖАЛПЫ ПӘНІ МЕН ӘДІСТЕРІ, ТАРИХАНМАСЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРГЕ БӨЛІНУІ.....	8
1.1.Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының түсінігі пәні және әдістері.....	8
1.2.Қазақстандағы мемлекет және құқықтың кезеңдері.....	12
II.ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТІК БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	16
2.1.Қазақстан аумағындағы қауымдық құрылыс және алғашқы мемлекеттердің пайда болуы.....	16
2.2. Ежелгі ғұндардың империясы.....	21
2.3.Үйсін және Қаңлы мемлекеттері.....	23
III. ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰЫҚЫҚ ТАРИХЫ.....	31
3.1.Түркі қағанаты.....	31
3.2.Оғыздар, қарахандықтар, қарлұқтар, қыпшақтар мен түркештердің мемлекеттік-құқықтық жүйесі.....	36
3.3. Найман және Керей ұлыстары.....	45
IV. ШЫҢҒЫС ХАН ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ОРДАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕР.....	48
4.1.Шыңғыс хан империясы және Қазақстан аумағындағы ордалық мемлекеттер.....	48
4.2.Ұлы Ұлыс мемлекеті және Алтын Орда мемлекеті мен құқығы.....	52
4.3.Әбілқайыр хандығы және Ноғай ордасының саяси құрылысы.....	57
V.ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	62
5.1. Қазақ хандығының қоғамдық-саяси құрылысы.....	62
5.2.Қазақстанның XV-XVII ғасырлардағы халықтық әлеуметтік құрылымы.....	66
5.3. Қазақтың әдет- ғұрып құқығының бастаулары.....	71
VI.РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА ҚАЗАҚСТАННЫҢ КІРУІ.....	80
6.1.Қазақстанның Ресейге қосылуы және оның мемлекеттік-құқықтық салдары.....	80
6.2. Қазақстанның отар ретіндегі құқықтық жағдайы.....	90
6.3.XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әкімшілік құрылысы және құқықтық жүйесі	93

VII.КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТІ МЕН ҚҰҚЫҒЫ.....98

7.1.Қазақстандағы Қазан Төңкерісінің жеңісі және Кеңес үкіметінің орнауы.....	98
7.2.Қазақстанның автономиялық және одактас республика ретіндегі әкімшілік - саяси және құқықтық жағдайы.....	101
7.3.Қазақстандағы кеңестік құқықтық жүйенің қалыптасуы.....	103

VIII.ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУЫ.....109

8.1.Қазақстан КСР-нің егемендігі туралы Декларациясы.....	109
8.2.Қазақстанның 1993-2000 жылдар аралығындағы конституциялық-құқықтық дамуындағы өзгерістер.....	111
8.3.Конституциялық реформаның негізгі бағыттары мен өзгерістер бастауы.....	114
Қорытынды.....	122
Пайдаланған әдебиеттер тізімі.....	123

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын білу ең алдымен, жақын болашақта мемлекет пен қоғамда болатын өзгерістерді болжау және қазіргі мемлекеттің даму процесін тереңірек білу үшін қажет. Біздің қоғамымыздың осы кезеңіндегі дамуына байланысты Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы өзіне маңызды назарды талап етіп отыр. Мұндай қажеттілік негізінен Қазақстан Республикасы демократиялық, құқықтық мемлекет құру жолына түскендігінен пайда болды.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз ел ретінде дамуы жоғары құқықтық білім беру жүйесінде оқытылатын пәндер мен оларды оқыту әдістерінің мемлекетіміз белгілеген талаптарға сай болуын талап етеді. Бұл тікелей Қазақстан Республикасының мемлекеті мен заңнамасына қатысты. Бұл Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы біздің болашақ еліміздің ХХІ ғасыр заңгерлерін даярлау мен дамытуда отанға деген сүйіспеншілікті нығайтатын негізгі пәндердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы туралы алғашқы оқулықтар Кеңес заманында пайда болды. Сондықтан, бұл оқулықтарда Кеңестік құқықтану ғылымында жасалған әдістер мен әдістердің басым болуы және оларды Кеңестік жүйеде қалыптасқан идеология аясында қарастырудың басымдығы басым болғаны заңды.

Ал еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекетіміздің стратегиялық даму бағытына сәйкес келетін бұл бағыттағы оқулықтың қажеттілігі туды. Әрине, еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының әр түрлі мәселелерін тілге тиек еткен еңбектерде, оқулықтарда жарияланып жатты. Өздеріңізге ұсынылып отырған Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихына арналған дәрістер курсы осы бағыттағы қадамдардың заңды жалғасы болып табылады.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының негізгі кезеңдерін оқытудың негізгі мақсаты курсанттарды еліміздің өткен тарихындағы мемлекеттік құқықтық ерекше оқиғалар және құбылыстар желісімен таныстыру және олардың бойында отан сүйгіштікке негізделген таным жүйесін орнықтыру болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін ұсынылып отырған оқу құралында мынадай міндеттер қойылған:

- курсанттарды Қазақстан аумағында қалыптасқан ірі-ірі мемлекеттер мен олардың құқықтық құрылымдарымен таныстыру;
- Қазақстан аумағындағы мемлекеттік құқықтық құрылымдардың дамуының ішкі заңдылықтарын ашуға баулу;
- Қазақстанның өткен тарихындағы отарлық, тоталитарлық жүйелердің тигізген әсерлерін таныту;
- Тәуелсіз еліміздің болашақтағы мемлекеттік құқықтық дамуының бағыттарын айқындауға машықтандыру.

Осы оқу құралында Қазақстанда болған тарихи оқиғаларды дәл әрі шындықпен сипаттау үшін төменде келтірілген еңбектер кеңінен көрініс тапты, атап айтсақ: Қазақстан тарихынан академиялық басылым 5 том; Құқықтанушы ғалымдар мен тарихшылардың негізгі жұмысы, академик С.З.Зимановтың редакциясымен қазіргі таңда 10 томнан жарық көрген 7-том - Қазақтың ата заңдары. Қазақтардың ежелгі әлем құқығы; мемлекет пен құқықтың даму кезіндеріне арналған бірнеше монографиялар, сонымен қатар Қазақстанның жалпы тарихы, олардың авторлары болып: С.Асфендиярова, С.З.Зиманов, Т.М.Култеев, Г.Сапарғалиев, К.А.Жиреншин, С.У.Өзбекұлы, Е.И. Войцеховский, Ж.С. Әдилбековтың еңбектері көрініс тапты.

Ұсынылып отырған Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы бойынша оқулық Қазақстан аумағында қалыптасқан басты-басты мемлекеттік құрылымдар мен құқықтық жүйелер, Қазақ хандығының саяси-құқықтық құрылымы, Ресей империясы құрамындағы Қазақстанның саяси-құқықтық дамуы, Кеңестік Қазақстанда мемлекет пен құқықтық жүйенің орнығып, дамуы және Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық дамуы туралы негізгі мәліметтерден хабардар етеді.

Бүгінгі Қазақстан - ол ең алдымен, саяси және құқықтық реформаның жолын қабылдаған, қазақстандықтардың өмір сүру сапасын жақсартуға, азаматтық қоғамды құруға бағытталған дамып келе жатқан мемлекет. Көптеген саяси өзгерістермен тәуелсіздікке жету жолында мемлекетімізбен бірге жүріп келе жатқан нормативтік құжаттар, тарихи құжаттар болып қалып, құқықтанушы ғалымдарымызбен көпжақты және мұқият зерттеуге лайық екендігі сөзсіз.

I. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ: ЖАЛПЫ ПӘНІ МЕН ӘДІСТЕРІ, ТАРИХАНМАСЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРГЕ БӨЛІНУІ

1.1. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының түсінігі пәні және әдістері

«Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы» пәні тәуелсіз Қазақстан Республикасы аумағында өмір сүрген түрлі мемлекеттердің қоғамдық - саяси құрылысы мен құқықтық жүйелерінің пайда болуының, дамуының, жойылуының себептері мен ерекшеліктерін зерттейтін құқықтану ғылымының саласы. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының алдына қойған мақсаттарына сәйкес өзіндік таным жүйесі бар¹.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы Қазақстан аумағындағы мемлекет пен құқықтық жүйенің пайда болуын, дамуын әрбір тарихи кезеңге сәйкес қоғамдағы мемлекет пен құқықтың орны мен рөлін тарих ғылымының жалпы заңдылықтарын басшылыққа ала отырып, хронологиялық реттілікпен құқықтық жүйеге сай көрсетеді. Қазақстан Республикасы мемлекет және құқық тарихы, мемлекет және құқық теориясы, мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы, тарих, саясаттану, әлеуметтану, Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы тағы басқа салалық заң ғылымдарымен тығыз байланысты. Жалпы, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының салалық заң ғылымдарынан ерекшелігі - ол мемлекеттік құқықтық құбылыстарды біртұтас және бір-бірімен тығыз байланысты әрі бір-біріне тәуелді пән ретінде қарастырады. Бұл пән сонымен бірге Қазақстан халқының пайда болуының ежелгі дәуірінен бастап қазіргі кезеңіне дейін, сондай-ақ мемлекеттік және құқықтық феномендерді уақыттық жағынан қарап қана қоймай, кеңістік жағынан да қарастырады. Оның уақытылығы - мемлекеттің пайда болуы мен бүгінгі мемлекеттік және құқықтық жүйесінің жай-күйі болса, кеңістігі Қазақстан Республикасының сол тарихи уақыттағы қазіргі мекендеген аумағы.

Жалпы айтқанда, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пән ретінде еліміздің территориясын қоныстанған

¹ Ғ. Маймақов. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы.// Оқулық - Алматы. -2012.- Б.11-15.

халықтар мәдениетін, заңды тұрмыс-салтын және оның құқықтық құндылықтарын айқын көрсетеді. Әдетте мемлекет тайпа қоныстанған территорияның бірлестігі мен тұтастығы негізінде пайда болады. Құқық - солардың әдет-ғұрпынан құралады. Міне, осынау жайлар мемлекеттік құқықтық даму процесін қарастыруға негіз және бастау болады. Содан кейін мемлекеттік және құқықтық құрылымдағы заңды феномендерге дейінгі құндылықтар мен іс жүзінде қолданылатын (қолданбалы) заңды археология және тарихи құқықтану пәндері айналысады. Тарихтан белгілі - құқық өзінің жаратылысына қарай мемлекетке қарағанда әлдеқайда көне. Оның алғашқы қауымдық құрылыстың кезінде-ақ өзіндік институты болды. Ең қарапайым қоғам өзінің ішкі және сыртқы саясатын кәдімгі қалыпты тұрмыс-тіршілік арқылы қалыптастырып отырғандығы да соны айғақтайды. Кез келген адамдар бірлестігі ең алдымен олардың шаруашылық жағын реттеу арқылы жүргізіліп, өзін қоршаған ортамен табиғаттың қатал жағдайларымен күрестері арқылы қалыптасады.

Сондықтан да құқықтың пайда болуы мемлекетке қарағанда ерте саналып, алғаш дамуының да сыры сонда. Тұтастай алғанда Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстанның саяси-құқықтық тарихы бүгінгі күнге дейін аз зерттелген пән болып қала береді. Тарихи әділдікті қалпына келтіру үшін бір кездегі патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен оның қазақ халқына деген көзқарасы, әрі оның хандық жүйеде дамыған мемлекеттілігіне жасаған қиянаты бүгінгі қазақ халқының саяси тәуелсіздігіне сәйкес зерттеліп-зерделенуі керек. Кеңес мемлекетінің тоталитарлық жүйедегі жүргізген саяси идеологиясы қазақ тарихшыларына Қазақстан тарихын терең зерттеуге мүмкіндік бермей, ғалымдарға тосқауылдар қойды. Қазақстан Республикасының саяси егемендік алуы ғана қазақ халқының өткені мен оның мемлекет және құқық тарихын шынайы да шыншыл пән ретінде оқытуға жол ашты.

Құқық алдымен материалдық объектілерден басталады. Мысалы, алғашқы қауымдық құрылыстың өзінде-ақ адамдардың құқықтық тұрғыда жеке меншік мүліктері болған. Аңшының өз меншігі ретінде қару-жарағы болса, ал әйелдің үйге деген құқығы болған. Кез келген қоғамдағы экономика мен қоғамдық қарым-қатынастардың дамуы жеке адам құқығына байланысты өрбіп, одан әрі мемлекеттік дәрежеге дейін көтеріледі. Оның арасында отбасылық құқықтың да орны ерекше. Міне, осының бәрі мемлекет және құқық тарихы пәнінің негізгі зерттеу объектілері болып табылады.

Кеңестік кезеңдегі үзіп-жарып, не бұрмаланып оқытылған Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәні бүгінде бір жүйеге түсіріліп, еліміздің шынайы түрде тұтас қамтылған тарихы ретінде оқытылуы тиіс. Аталған ғылым саласының алдында тұрған тағы бір басты мәселесі, әрі негізгі міндеті біздің еліміздің мемлекет және құқық тарихын бұрмалаушыларды әшкерелеу. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы заңды білім жүйесінде өзіндік орны бар пән. Бүгінгі пайда болып жатқан мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды түсіну үшін алдымен мемлекет және құқық тарихының қалай, қайда, неден құралғанын, қандай негізде жасалғанын білген жөн. Сонымен, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәні болып саналатындар:

- мемлекеттік-құқықтық жүйенің пайда болу және даму процесі, әртүрлі тарихи кезеңдегі қоғам өміріндегі мемлекет пен құқықтың алатын орны мен рөлі;

- мемлекеттік-құқықтық жүйе элементтерінің мазмұны мен формаларындағы ерекшеліктер, өндірістің көшпелі тәсілінің ерекшелігіндегі шарттылықтар. Міне, осы тұста анықтап алатын бір жай, ол мемлекеттік-құқықтық жүйе түсінігін анықтау. Өйткені ол дәстүрлі мемлекет және құқық ретінде өзге институттармен тығыз қарым-қатынаста болғанына қарамай жеке қаралады. Сонымен бірге, олар бір-біріне сәйкес өмір сүре алмайтын тұтастықты құрайды. Мемлекет тікелей немесе жанама түрде құқықтық нормаларды белгілейді және реттейді, оған рұқсат береді. Сондай-ақ бұл заңдылықтар бұзылған кезде нақты шаралар қолдану арқылы оларды қорғайды, ал құқық болса мемлекетке конституциялық немесе басқа нормалармен ықпал етеді де қоғамдағы саяси қатынастарды реттейді.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының әдістері.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын оқыту барысында қоғам тарихының дамуы және қоғамдық-экономикалық формацияның заңды түрде алмасуының негіздеріне мән беру керек. Өндіргіш күш пен өндірістік тәсіл қоғамдық дамуды анықтаудың басты айқындаушы негізі болады. Бұл тұста біздің сүйенеріміз - экономикалық тірек (базис) пен қоғамдық қондырма (надстройка) туралы баяндап және олардың бір-біріне жасайтын ықпалына назар аударып, таптық күрес пен мемлекет және құқықтың дамуындағы, әлеуметтік революция, көпшілік халықтың рөліне көңіл бөлу.

Біздің елімізде мемлекет және құқық бүкіл әлемдегі адамзат қоғамының дамуы секілді заңдылықтармен пайда болып, дамыды және дами береді де. Мемлекет және құқық тарихының пайда болуы мен дамуы қоғамның өндіргіш күші мен өндірістік қатынастарының бір-біріне қарама-қайшы (антагонистік) таптар күресінің өріс алуына байланысты болды. Алғашқы қауымдық және әлеуметтік топ арасындағы қарым-қатынасты реттеу немесе жүйелеу белгілі бір мемлекет құру керектігіне итермелейді. Біздің заманымызға дейінгі І-мың жылдықта Қазақстан территориясын Андронов және Дәндібай-Беғазы мәдениеті мен өркениеті деген атпен енген тайпа қоныстанған. Олар кейін грек тарихшыларының жазып қалдыруынша «скифтер» де, ал парсы мәліметтері бойынша «сақтар» деген атаумен аталып, кейін әртүрлі тарихи қоғамдық жағдайларға қарап өзгеріп кете берген.

Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәнінің өзіндік зерттеу әдістемелері бар. Ол республика, мемлекет және құқық тарихының қалай дамып, қандай жолдармен өрістегенін және оның мәдени-өркениеттік даму процестерін айқындайды. Кез келген әдіске баратын жолмен бірге оның мақсат-мүдделерін шешетін принциптері болады. Сондықтан да мемлекет және құқық тарихын оқып, зерттеп-зерделеу үшін оны төмендегідей әдістерге бөлуіміз керек. Бірінші, жалпы философиялық әдістеме. Оған диалектикалық және метафизикалық әдістемелер жатады. Екінші, жалпы ғылыми әдістемелер. Оған мемлекет және құқық тарихын уақыт пен кеңістік тұрғысынан зерттеумен бірге іс-әрекеттің және құбылыстың ішкі-сыртқы қасиеттерін ашатын логикалық әдістемелер жатады. Мұнымен бірге жалпы ғылымдық әдістемеге жүйелік тәсілмен де келуіміз керек. Үшінші, арнаулы әдістемелер. Оған арнаулы-тарихи және арнаулы-құқықтық әдістемелермен бірге тарихи-генетикалық әдістемелер жатады. Тарихи-жүйелі зерттеп-зерделеуден кейінгі қол жеткізетін бірден-бір әдістеме - ол тарихи-салыстырмалы әдістеме. Тарихи-салыстырмалы әдістеме - ежелгі Қазақстан территориясын қоныстанған халықтардың мемлекет және құқық тарихының даму заңдылықтарын, сонымен бірге өзге территорияларды қоныстанған халықтардың және олардың қай дәуірлерде өмір сүргенін салыстырмалы түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Әдістемелік курстың басты шарты - мемлекет және құқық дамуының бір-бірімен сабақтастығының тарихилығында. Барлық мемлекет және құқықтық құбылыстар алдыңғылардан, яғни өткеннен

өріп бастау алады да, болашақта болатын жағдайларға алмастырыла өзгеріп (трансформацияланып) отырады. Мұндай құбылыстарды «уақыт үндестігі» бір тарихи негізде қарастыруға ықпал етеді.

Дамудың бірнеше жолы бар, мысалы ол баяу да бір қалыпты (эволюциялық) немесе бір қалыпты емес секірмелі (революция) түрде, тіпті болмаса бір кездегі ұмытылған институттар ретінде қайта оралуы мүмкін (толық немесе бірен-саран күйде), болмаған жағдайда олар үзіліп немесе одан ары дамуын тоқтатуы да ғажап емес.

Төртінші, нақты-проблемалық немесе жеке әдістемелер - ол өзінің аты көрсетіп тұрғандай іс-әрекеттердің барысын, сипатын нақты оқып үйретуге бағытталады. Объектіні оқып-зерттеу барысында қолданылатын әртүрлі әдістердің жиынтығы тарихи-құқықтық ғылымның әдістемесін құрайды.

Заңды тұрмыс-тіршілік - әр түрлі әдет-ғұрып, рәсім, салт-жора, іс-әрекет, тәртіп пен тәлім арқылы қалыптасып, солардың көмегімен құқықтық қызмет ретінде жүзеге асады. Ал адамдардың іс-әрекеттері олардың әділетті немесе әділетсіздік, заңды не заңсыздық деген ұғымдарды қалай қабылдап, қалай түсінуі арқылы айқындалады. Құқықтың негізгі көзі - сот тәжірибесінен өсіп-өнсе, оның бастауы - әдет-ғұрып, яғни дәстүр. Сондықтан Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы курсын кезеңдестіру бірнеше себеп-шартпен (фактор) белгіленеді. Оның басты негізі - қоғамдық әлеуметтік-экономикалық дамудың құрылысы мен тәртібі (экономикалық, техникалық дамуы, меншік түрі) және мемлекеттің дамуына байланысты. Бұл тұста ерекше атап өтетін жағдай, құқықтанушы мен заңгерлер үшін қажеттісі тарихтағы мемлекеттік-құқықтық түрлер (формалар) және фактілер мен құбылыстар.

Мемлекет және құқық тарихы жалпы және заңгерлік ғылымдардағы гуманитарлық ғылым жүйесінде ерекше орын алады, әсіресе, бір жағынан азаматтық тарихпен, екінші жағынан мемлекет және құқық теориясымен тығыз байланысты. Азаматтық тарихтан мемлекет және құқық тарихының мәні мемлекеттік-құқықтық жүйенің заңдылығын анықтайды әрі негіздейді. Сонымен қатар, тек ғана талдау жүргізіп қана қоймай, саяси - құқықтық қатынастардың қазіргі аспектілерін жан-жақты түсінік беріп, олардың болашақта дамуына болжам жасайды.

Осындай себептермен мемлекет және құқық тарихы мемлекет және құқық теориясымен, сондай-ақ философиялық ғылымдармен

қатар заңгерлік пәндер үшін әдістемелік негіз және тәжірибелік таспырмаларды шешуде қажетті құрал әрі әдістеме бола алады.

1.2.Қазақстандағы мемлекет және құқықтың кезеңдері

Қазақстан мемлекеті мен құқығының тарихын зерттеу XVIII ғасырда-ақ басталды. Қазақтың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, саяси-әлеуметтік қатынастар, мемлекеттік құрылым мен құқықтық жүйе ерекшеліктері еуропалық және ең алдымен орыс зерттеушілерінің ерекше қызығушылығын туғызған.

Қазақ мемлекеті мен құқығы туралы азды-көпті мәліметтер А. Тевкелев, П. Рычков, И.Г. Георги, П.С. Паллас пен И.П. Фальктің еңбектерінде бар. Әрине олардың мәліметтері біржақты сипатымен жартыкеш және онда «құқық», «мемлекет» ұғымдары әлі қалыптаса қоймаған еді.

XVIII ғасырдың аяғы - XIX ғасыр басындағы Қазақ хандығының, нақтырақ айтсақ оның мемлекет және құқық тарихы ресейлік А.Левшиннің еңбектерінде қарастырылған. Тәуке ханның «Жеті жарғысы» туралы мәліметтер алғаш сол ғалымның жазбаларында келтірілген.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын төмендегідей кезеңдерге бөлуге болады. Ол бізге мемлекеттік-құқықтық жүйенің даму процесін жүйелі түрде жан-жақты оқуға мүмкіндік ашады.

1. Қазақстан территориясында мемлекет және құқықтың пайда болу кезеңі.

2.Қазақстан көшпенділерінің мемлекеттік-құқықтық жүйесінің өркендеу кезеңі.

3.Қазақстан көшпенділерінің мемлекеттік-құқықтық жүйесінің жойылуы мен дағдарысқа ұшырау кезеңі.

4.Қазақстанның Ресей және КСРО құрамында конституциялық даму кезеңі.

5.Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық жүйесінің қалыптасу кезеңі.

Әрбір дәуір бірнеше кезеңге бөлініп, олар өзара ішкі логикалар арқылы үндесе жалғасып жатады. Бірінші дәуір мемлекеттің пайда болу себептерінен басталады. Өйткені өндіретін шаруашылық түрі пайда болып, қоғам әлеуметтік жікке бөлінеді. Бұл процесс Қазақстанда біздің эрамызға дейінгі III мың жылдықта басталған. Оның бірінші кезеңін

мемлекеттің пайда болуына дейінгі жағдай деуге болады. Ол уақытта биліктің жариялылық түрі қалыптасып, мемлекеттік құқықтық жүйенің тағы да басқа элементтері құқықтық нысанда пайда бола бастаған еді. Біздің эрамызға дейінгі IX-VIII ғасырлар аралығында Қазақстан территориясында көшпелі мал шаруашылығы мен өндіргіш күштердің дамуына байланысты, ондағы мемлекет пен құқықтың даму процесі де жаңа кезеңге көшеді. Ол алғашқы мемлекеттің негізі болып саналады. Бұл процесс біздің эрамызға дейінгі III ғасырға дейін созылды. Содан кейін-ақ Қазақстанды жайлаған көшпенділер тыныс-тіршілігінде мемлекеттілік қалыптасып, оның мемлекеттік-құқықтық жүйесі жаңа өркендеу кезеңін бастайды. Ол төрт кезеңге бөлінеді. Алғашқы үшеуі еуразиялық ғұн, түрік, Моңғол-қыпшақ (Ұлы ұлыс) империясы тарихының дамып құлдырауы мен күйреуі кезеңін анықтайды.

Бірінші көшпелі ғұн империясы кезеңі біздің эрамызға дейінгі III ғасырдан бастап V-ғасыр аралығындағы уақытты қамтиды. Екінші кезең VI ғасырдан бастап көшпелі түрік империясының Түрік-ашин ірі мемлекетін құрайды да, оның құлдырауына дейінгі аралықты айқындайды. Содан кейін қарлұқ, Қарахан, қыпшақ, керей, найман мемлекеттері құрылып, олар өздерінің тыныс-тіршілігінде түркі дәстүрін сақтайды. Үшінші кезең болса XIII ғасырдан бастап Моңғол-қыпшақ көшпелі империясы деп аталады. Оның негізі - моңғол империясының Шыңғыс хан жасаған «Ұлы ясасы». Аталған мемлекеттік-құқықтық жүйе Еуразия даласында XVI ғасырдың аяғына дейін билік құрды. Моңғол империясы тарихы әдеттегідей өркендеу, құлдырау және күйреу кезеңінен тұрады. Ол кейін Сібір, Маңғыт және Қазақ мемлекеттілігін өмірге келтірді. Ал соңғы төртінші кезең XV ғасырдан бастап XVIII ғасыр басы аралығындағы тұтас қазақ хандығын өмірге әкелді. Алғашқы қазақ хандығында қалыпты құқық пен мемлекеттілік қалыптастырылады, ол хан билігі сайлауы мен автономиялық әкімшілік бірлігін құрайды.

XVIII ғасырдың басында тұтас қазақ хандығы ыдырап, Қазақстандағы көшпенділердің мемлекеттік құқықтық жүйесі дағдарысқа түсіп, келе-келе жойылу кезеңі басталды. Оны үш кезеңге бөлуге болады:

- протекторат кезеңі. XVIII-XIX ғасыр басы;
- Ресей боданындағы әкімшілік-құқықтық жүйенің пайда болу кезеңі (XIX ғасырдың 20-шы-60-шы жылдары);

- Ресей боданындағы әкімшілік-құқықтық жүйенің беку кезеңі (XIX ғасырдың 60 жылдары - 1917 жыл).

Бірінші кезеңде қазақ мемлекеттік-құқықтық жүйесі сақталғанымен Қазақ хандығы тәуелсіздігі мейлінше шектеледі. Екінші кезеңде Қазақстанның әкімшілік-құқықтық жүйесіндегі реформа үнемі қайта жүргізіліп отырғанымен де ол қазақ хандығының тәуелсіздігінің шектеле түсуімен тығыз байланысты болды да, кейін келе-келе Ресей империясының құрамына ену арқылы, оның заңды боданы ретінде жойыла бастады. Сөйтіп бүкіл үшінші кезең барысында Қазақстан территориясы Ресей заңдылығындағы тәртіпке бағынатын бодандықта болды.

1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін Қазақстанның мемлекет және құқық тарихында жаңа кезең басталды. Ол Ресей және КСРО құрамындағы Конституциялық даму кезеңімен байланыстырылады. Қазақстан конституциялық жағынан біртіндеп кеңейе түскенмен де, республика бодан күйінде қала берген еді.

Ол төмендегідей кезеңге бөлінеді:

- Конституциялық дамудың таңдау-балама түрінің өмір сүру кезеңі (1917 жылдың ақпаны мен 1920 жылдар).

- Қазақстанның РКФСР құрамында Конституциялық даму кезеңі (1920-1937 жылдар);

- Қазақстанның КСРО құрамында Конституциялық даму кезеңі (1937-1991 жылдар).

Бірінші кезеңде қазақ мемлекеттілігін бірнеше модель түрінде конституциялық дамудың жоспары мен болашағы қаралып-қалыптастырылмақшы болса (Алаш, кеңестік автономия т.б.), ал екінші кезеңде конституциялық дамудың бір-ақ түрі белең алды. Ол Қазақстанды заңды тұрғыдан шектеу, яғни оның автономиялығын формалды түрде жай жариялау еді. Үшінші кезеңде Қазақстан КСРО құрамынан шыға алатын құқыққа ие егемен мемлекет болып саналады. 1991 жыл Қазақстан үшін жаңа саяси және құқықтық дамудың негізін қалап, ол сол жылы шын мәніндегі тәуелсіз мемлекет болып есептелді.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын төмендегідей кезеңдестіруге болады.

1. Қазақстан территориясында мемлекет және құқықтың пайда болу кезеңі;

2. Қазақстан көшпенділерінің мемлекеттік-құқықтық жүйесінің даму кезеңі;

3.Қазақстан көшпенділерінің мемлекеттік-құқықтық жүйесінің дағдарыс және жойылу кезеңі (XVIII-XX ғасыр басы);

4.Қазақстанның Ресей және КСРО құрамындағы конституциялық даму кезеңі;

5.Тәуелсіз Қазақстан кезеңі (1991 жылдан бүгінгі күнге дейін).

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы тұтастай алғанда - жалпы құқықтық және философиялық ғылым ретінде барлық заңдық пәндердің әдістемелік негізін құрайды. Оның себебі Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының өзіндік пәні мен әдістемелік зерттеуі бар. Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық жүйесін зерттеу XVIII ғасырда басталып, Кеңестік кезеңде жаңа белеске көтерілді. Ол Қазақстанның өткен тарихи кезеңдегі қоғамдық саяси-құқықтық ұйымдардың дамуын жүйелі түрде зерттеумен анықталады. Тарихи-құқықтық ғылымдағы қол жеткен табыстар Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы мәселелерін одан әрі оқып-дамытуға мол мүмкіндіктер ашуда.

Қазақстанның мемлекет және құқық тарихы XVIII ғасырдан басталып, өзінің Кеңестік кезеңіндегі даму процестері арқылы бүгінгі Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алған күніне дейінгі аралықта сан-алуан зерттеп-зерделеулерден өтіп, жаңа сапалы кезеңге жетті. Сондықтан да тарихи-құқықтық ғылым жетістігінің бір саласы бүгінгі Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы болып саналады².

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының пәні және әдістері қандай?
2. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәнінің мақсаттары мен міндеттерін атаңыз?
3. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының қоғамдық және заң жүйесінде алатын орны қандай?
4. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәнінің тарихнамасын атаңыз?

² А.Исабеков. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы. Оқу құралы. – Алматы// Қазақ университеті -2006.-Б.-7-9.

5. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы қандай кезеңдерге бөлінеді?

II. ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕМЛЕКЕТТІК БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

2.1. Қазақстан аумағындағы қауымдық құрылыс және алғашқы мемлекеттердің пайда болуы

Қазақстан территориясында мемлекеттің пайда болуы қоғамның мыңдаған жылдарға созылған дамуының көрінісі болумен бірге оның экономикалық базасының қалыптасып-өркендеуімен тығыз байланысты болды. Мемлекеттіліктің алғашқы нышаны ретінде өндірістік шаруашылықтың пайда болуын атауға болады.

Қазақстан территориясын мекендеген көшпелі рулар біздің дәуіріміздің алғашқы кезінде-ақ, мемлекет құрылғанға дейінгі аралықта өзінің таптық және қоғамдық міндетін атқаратын тарихи бір кезеңнен өтті. Ол кезде рулық-тайпалық ақсүйектер - көп ірі қара малдар ұстаушылар санатында болып, олар барлық топтар арасындағы қайшылықтар барысында елеулі рөл атқарып отырды. Алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырау дәуірі әскери-демократиялық кезең деп аталады. Сол әскери-демократия кезеңде тұрып-ақ сақтар заманында көшпелі халықтардың дәстүрлі қоғамдық жүйесі қалыптасты.

Әдетте мал шаруашылығы мен жер өңдеу ісі неолит-жаңа тас ғасырынан басталды деп есептеледі. Бірақ тарихи процестің ерекшелігіне сәйкес тоқымашылық және құмыра құю ісін ойлап тапқанмен адамдар әлі де болса аңшылық кәсіппен шұғылдана берді. Сондықтан да әлеуметтік ұйымның негізгі көзі-рулық қауым болып қала берді. Ол әлеуметтік теңсіздікке жол бермейтін, ағайындық-ұжымдық жер меншігіне иелік ететін қандас-туыстық негізде дамыды. Әрине, қауымдастық бірнеше топтарға бөлінді, олар жауынгер еркектер мен әйелдер және балалар топтастығы еді. Балалық топтан ересектер тобына алмасу ерекше салттық негізде жүргізілді. Қауымның маңызды істері ересек еркектер жиналысында шешілетін. Қауымнан дәстүр мен салтты, рәсімді жақсы білетін абыздар мен көрші қауымдастықтармен болатын қақтығыстарда басқаратын әскери көсемдер бөлініп шықты. Қауымның қарым-қатынастары мен тыныс-тіршіліктері өздеріне тән

рәсімдері және тыйым салынған әдет-ғұрып жүйелері арқылы реттелетін.

Қазақстандағы қоғамның экономикалық базасы біздің заманымызға дейінгі III-II мыңжылдықтарда, яғни энеолит қола дәуірінде өзгере бастады. Аталған уақытта Қазақстанның солтүстігінде Көкшетау облысының Ботай бекеті жанындағы қоныспен аттас Ботай мәдениеті қалыптасты. Оған Солтүстік Қазақстанның далалық энеолитін сипаттаумен бірге оның қалыптасуына неолиттік Атбасар және Маханжар мәдениетін құраған тайпалар қатысты. Оның мерзімі тарихи деректерге сүйенсек б.з.б. III-II мыңжылдықтармен белгіленеді. Демек, ол бір мың жыл болған деген болжамға саяды. Ботай мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында В.Ф.Зайберт болды. Ботай археологиялық мәдениетін таратушылар жылқы шаруашылығымен айналысты. Ол жерден табылған көптеген остеологиялық (Анатомияның сүйектің атқаратын қызметіне қарай қалыбы (формасы) мен құрылысын зерттейтін бөлімі - автор) материалдардың басым көпшілігі жылқы сүйектерімен қоса зубр, тур, бұлан, елік, аю, түйе, құндыз, суыр, қоян, қабан, түлкі, қарсақ, құстардың сүйектері еді. Нақтылай айтқанда мысалы, Ботай қонысынан 70000 жылқының сүйегі табылған. Мұндай мал шаруашылығына көшу өндірістік күштерді дамытумен бірге алғашқы рет өнімдердің артуына мүмкіндік берді. Өндірістік айналымның күшеюі жергілікті тұрғындар арасында өндірісті ұйымдастыратын ерекше топтардың пайда болуына мүмкіндік ашты³.

Әдетте, адамдардың баюына әкеп соқтыратын әртүрлі соғыстар мен қақтығыстар қауымның арасынан ерекше байыған өнімі көп кәсіпқой жауынгерлерді бөліп шығарды. Осыдан келіп, өндіріспен айналыспайтын белгілі бір топ пайда болады. Сөйтіп қауымдастық «страта» деп аталатын жікке бөлінді. Ондай қауымдастықтарды ғылымда «стратиланғандар» дейді. Алғашқы кезеңде үш жік ерекше бөлініп шыққан болатын. Олардың біріншісі мал шаруашылығымен айналысушылар да, ал одан кейінгілері жауынгерлер мен абыздар болып саналды. Сондықтан да жікке бөлінген қауымдастық арасында болып жататын жиі-жиі қақтығыстарды енді әдет-ғұрып, салт-дәстүр арқылы реттеуге мүмкіндік болмай қалады да, оларды бірте-бірте реттейтін құқықтық жүйе жағдайындағы іс-әрекеттер дами бастайды.

³ Ахинжанов С.М., Макарова О.А., Нурумов Т.Н.История скотоводства и охоты в Казахстане. Учебное пособие Алматы // -1992. - С.12.

Қандас-туыстық қауым ыдырап, орнына көршілік қауым келеді. Енді қауым арасындағы байланыс туысқандық емес экономикалық негізде қалыптаса бастайды. Жерге ұжымдық меншік сақталғанмен малға жеке меншік иелігі пайда болады. Міне, осы кезден бастап меншік құқығы мен өндіріс арасындағы құқықтық пайдалану негіздері қалыптасты.

Осыдан келіп бір-бірімен көрші қауымдастықтардың әлеуметтік-құқықтық байланысын нығайтатын және жауларынан қорғануға толық мүмкіндік беретін жаңа қауымдастық одағы - тайпа пайда болды, оның өзіндік әскери басшылары, абыздары мен басқару әкімшілігі өмірге келді. Осы кезден бастап жария билік, яғни билік қызметін атқаратын ерекше бір адамдар жігі қоғамдық өмірге араласа бастайды. Сондықтан да ғылымда жария биліктен мемлекеттік пайда болғанға дейінгі аралықтағы қарым-қатынасты потестарлық қатынас деп атайды. Ендеше, тайпа потестарлық бірлестік болып саналады. Ол жария биліктің қалыптасуына негіз болған еді.

Мұндай күшті биліктің болғанына куә болатын дерек біздің заманымызға дейінгі II - мыңжылдықтың басындағы Қазақстанның солтүстік-батыс аймағындағы Ресейге жақын жерлерден табылған алғашқы қалалардың орны болып табылады. Олардың ішінде ең белгілісі - Арқайым, одан басқа қолөнер кәсібі мен ауыл шаруашылығы орталығы болып саналатын 20-ға жуық елді мекендер анықталды. Аталған дәуірдегі Евразия кеңістігін жайлаған дала жайындағы алуан түрлі ғылыми түсініктерге қала үлгісіндегі Синташт және жаңағы айтып өткен Арқайым бекіністі қоныстарының ашылуы мен зерттеулері принципті түрде өзгертулер енгізді. Алғашқы қалалар қорғанысқа мықты әрі жақсы жобамен салынған мәдени құрылыстардан тұратын еді.

Алғашқы қалалар Ботай тайпасындағы мал шаруашылығымен айналысатын адамдар арасында пайда болды. Біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықта мыс пен қалайы ертіндісінен тұратын қоланы ойлап табу Қазақстанда әлеуметтік және экономикалық дамудағы қарым-қатынасты мейлінше нығайтты. Міне, осыдан кейін-ақ адам дала төсін игерудегі ерекше еңбек құралдарына ие болып, соның нәтижесінде мал шаруашылығы кешенді малшылық - егіншілік шаруашылығымен ұласады. Сонымен бірге қола қару жасауға қажетті құрал ретінде қолданылып, әскери істі дамытуға жол ашты. Әскердің негізгі қарулары қоладан жасалған балта мен пышақтар, найзалар және дөңгелек арбалы құралдар болды. Сөйтіп бірте-бірте мемлекеттің

негізіне алғы шарттар қалана бастаған тұста біздің заманымызға дейінгі XV ғасырдың ортасында дамыған өркениет қайта құлдырай бастайды.

Ел-жер табиғатының өзгере бастауына байланысты алғашқы қалалар құрылыстары күйреді. Біздің заманымызға дейінгі XV ғасырда Қазақстанның далалық және орманды аймақтарының құрғақшылыққа ұрынуы ірі-ірі тайпалар қоныстанған жерлер мен алғашқы қалалардың иесіз қалуына соқтырды. Қалың жұртшылық шағын елді мекендерге тұрақтана бастады. Әлеуметтік және потестарлық қатынастардың бірқалыпты тыныс-тіршілігі мен олардың өзара байланыстарының бұзылуы мемлекеттің пайда болуына ұзақ уақытқа дейін кері әсерін тигізді. Осыдан барып, оның отырықшылық, малшылық-егіншілік шаруашылығымен айналысу барысындағы өркениеті Қазақстан даласының құрғақшылық жағдайына байланысты өзінің тарихи маңызын жоғалтты.

Соған қарамай бір кезде пайда болған мемлекеттік құқықтық жүйе баяу болса да біртіндеп дамып, өзіндік тарихи сатысымен ілгерілей берді. Сол кездегі абыздар мен билер, әскери басшылар тұрақты жеміс-жидектерді, қолға түскен байлықтарды бөлуде билікті өз қолдарына алып, оларды бөлісуде мүліктік теңсіздікті қалыптастырды. Біздің заманымызға дейінгі XI-IX ғасырларда Орталық және Оңтүстік Қазақстан аймағында қола дәуірінде пайда болған алып кесенелер соны айғақтайды. Оларда тайпалардың көсемдері жерленген болатын. Кейін келе-келе жазу пайда бола бастайды.

Егер жазба құндылықтарға назар аударсақ, қола дәуірінде Қазақстанды қоныстанғандардың жалпы өзіндік «арья» атты жалпы атауы болған. Археологтар Қазақстандағы қола дәуірі мәдениетін қола дәуіріндегі бірінші ескерткіштің табылған жері Оңтүстік Сібірдегі Ачинск маңындағы Андронов селосының атына қарай шартты түрде «Андронов мәдениеті» деп атайды. Андронов мәдениетінің алғашқы ескерткіштерін 1914 жылы А.Я.Тугаринов ашқан. Міне, сол уақыттан бері ол жерден көптеген археологиялық материалдар жинақталды. Сонымен бірге онда тур, дах, сайрим секілді т.б. тайпалар мен тайпа бірлестіктері тұрғандығы анықталған⁴.

Біздің заманымызға дейінгі XII-X ғасырларда Қазақстандағы этникалық жағдай едәуір өзгерді. Орталық Қазақстанды шығыстан Қарасу мәдениетін алып келуші тайпалар қоныстанып, жергілікті

⁴С.С.Түсіпбеков. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы Оқу құралы.// Қарағанды. -2010. -Б.17.

тұрғындар негізінде Дәндібай-Бегазы мәдениеті қалыптасып, ол Сырдарияның төменгі ағысына дейін тарайды. Міне, осындай көпші-қон жағдайында андронов-арийлықтар оңтүстік және оңтүстік-шығыс бағытта Орта Азия арқылы Иран мен Солтүстік Индияға алмасады. Қазақстан тұрғындарының шаруашылығы бірте-бірте өзгеріске ұшырап, онда мал шаруашылығы кең етек алды. Содан кейін-ақ мүйізді ірі қара малдарды ұстаудың үлесі азайып, жылқылар мен түйелер және қойларды өсірудің саны артып, олар толық отырықшылықтағы мал шаруашылығынан жартылай отырықшылыққа көшеді. Бұл жаз жайлау, қыс қыстау, күз күздеуге көшу деген сөз еді. Бұл процесс қоғамдық құрылымға ықпал етпей қойған жоқ. Содан кейін, қайтадан қауымдастықтардың әлеуметтік жіктелуі орын алды. Тайпа көсемдері көптеген байлықтарды иеленіп, ол оларды жерлеу рәсімінен-ақ байқалатын дәрежеге жетті. Оның айғағы күні бүгінге дейінгі кең байтақ Қазақстанның әр тараптарынан табылып жатқан алып кесенелер мен қабірлер. Мұның бәрі айрықша биліктің белгісін көрсетеді. Жалпы, Қазақстан қоғамының қола дәуірінде мемлекеттің пайда болуы кезеңінде тұрғанын, оның басты-басты элементтері әр түрлі тайпалар бірлестіктерінің тыныс-тіршілігінен көріне бастағанынан аңғаруға болады.

2.2. Ежелгі ғұндардың империясы

Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы мемлекеттік құрылымдардың бірі- ғұндардың мемлекеті. Бұл көшпелі тайпалар мемлекеттігінің алғашқы көрінісі. Таза түрік тілдес тайпалық бірлестіктер болған ғұндар тарихта өте терең із қалдырды.

Ғұң тайпалары қазіргі Оңтүстік маньчжурия, Оңтүстік Моңғолия жерінде б.з.д II мың жылдықтың соңы I-мыңыншы жылдықтың басында көшпелі тайпалар ретінде қалыптасты.

Ғұң Одағының ыдырауы б.з.д 119ж. Қытаймен болған соғыстан кейін басталады, өйткені бұл соғыста олар жеңіліске ұшырады.

Жыл санауға дейінгі үшінші ғасырда көшпенділердің қоғамы дамып, олардың мемлекеттік құқықтық құрылымы күрделене түсті.

Көшпенді империяларға мынадай белгілер тән: әскер мен басқару тетігі жақсы жасақталған орталық биліктің болуы; мемлекеттің орталығы мен шет аймақтарының арасында басқару-бағыну қатынастарының болуы; ерекше мемлекеттік идеологияның болуы; империяға бірігу экономикалық саяси және әскери себептер арқылы жүзеге асырылады.

Көшпенділер құрған алғашқы алып ел - ғұндар мемлекеті болған. Ол мемлекет жыл санауға дейінгі III ғасырда құрылды және орталығы қазіргі Моңғолияда болған. Ғұндар бірлестігі жыл санауға дейінгі IX - ғасырдан белгілі. Алайда ол кезде олардың билік сипаты әуелгі мемлекеттік басқару түрінде болған. Ол кезде ғұн елін «сеңгір» деген атаққа ие сайланбалы басшы билеген. Бұл мемлекет әскери потестарлық ұйымдардың конфедерациясы түрінде болған. Жыл санауға дейінгі 209 жылы Мөде тәңірқұт бұл елді алпауыт мемлекетке айналдырды. Белсенді жойқын жаулап алу соғыстарының нәтижесінде ел құрамына доңху, юэжи, үйсін, баян және лауфан елдері қарады. Жыл санауға дейінгі 188 жылы Қытай елі ғұндардан ойсырай жеңіліп, олардан бұдан былай алым-салық төлеп тұратын болды. Жыл санауға дейінгі 47 жылы ғұн дәулеті оңтүстік және солтүстік иеліктерге бөлініп, оңтүстік бөлігі Қытай құрамына еніп кетеді. Жыл санаудың 93 жылы ғұн мемлекеті дербестігінен айырылды.

Басқару жүйесі. Ғұн державасын монарх биледі. Ол «жерден жаралып, аспаннан туып, күннен-айдан нәр алған ғұнның ірі сеңгірі» деген атақты иеленді. Ғұн елінің басшысы «тәңірқұт» деген атаққа да ие болды. Әке билігі мұра арқылы баласына ауысып отырады. Кейде тәңірқұтты ақсүйектер өздері сайлап алатын. Сеңгір рухани басшы саяси серке әскер басы және елшілік қызметтерді қоса атқарды.

Болашақ ел басшысы Си руынан болуы тиіс. Бұдан бөлек елде Қоян, Суйбу және Лян атты үш беделді ру болған. Сеңгір болашақ жарын осы үш рудың ішінен іздейтін. Елдегі билік құлағында да негізінен осы рулардың өкілдері отыратын.

Ғұн елінде шенеуніктердің өзара бағынышты тобы болды. Күрделі шенеунік аппаратының алдыңғы бес тобына тек ел басшысының туыстары ғана кіретін. Олар «данышпан кінәздер», «лули кінәздер», «ұлы қолбасшылар», «бас басқарма», «ұлы бастықтар» еді. Қалған лауазымдар түрін белгілі ру мүшелері алатын. Барлық лауазым иелері «оң» және «сол» атанып, сондай-ақ «үлкен» және «кіші» болып бөлінді. Ру ақсүйектерінен басқа ешқандай руға кірмейтін «құтты» деген топ болды. Ғұнның мемлекеттік аппаратында 24 жоғары шендегі шенеунік

болды. Олардың әрқайсысында 10 мыңнан 20 мыңға дейін жауынгері болып, олар тапсырманы бас сеңгірдің өзінен алды. Уақыт өткен сайын сеңгірлердің руы көбейіп ол өзінің туыскандарын белгілі бір қызтемке қою үшін шенеуніктік аппаратты ұлғайтып отырды. Сөйтіп, жаңа шендер пайда болды. Олар ұлы цзюй-кюй және жичжо-кінэз атанды.

Оңтүстік ғұндардың басқару жүйесінде бірнеше өзгерістер болып, алғашқы екі кластағы шендер өзгеріссіз қалып «төрт мүйізге» бірікті. Аталған қызметкер сеңгірдің туыскандарына тиесілі еді. Одан әрі «алды мүйізділер» оң және сол жичжо, вньюйди және чжаныгянди аталып, олар белгілі рулардан сайланды. Одан кейінгілер құтты ұлық және жичжо-құтты ұлық аталып, олардан кейігілер «билік иелері», сонан соң «менгерушілер» узюкуй атанды. Одан басқа оңтүстік ғұндарда тақ мұрагерлері үшін жаңа жүйе пайда болды. Ол басқыншылық жүйеде жүргізілетін. Алдымен ағайындылар кезекпен басқарса, одан кейін олардың балалары басқарып, ең кіші немерелерінің үлкені басқаратын болды.

Әрбір 24 жоғарғы шендегі шенеуніктер істі тиянақты атқару үшін өздеріне мыңбасы, жүзбасы, онбасы сияқты әскербасыларды тағайындап, олар әлеуметтік және әскери міндетті атқарды. Ғұндардың басқару жүйесіндегі ең басты орынды алатын бір жылда екі рет жиналатын шенеуніктер кеңесі болды. Онда діни рәсімдер мен мемлекеттік іс жөніндегі мәселелер қаралатын. Олардың халықты басқарудағы атқаратын рөлі ерекше болып, құдай жолындағы биліктің рөлін қуаттап қолдайтын. Әрбір күз сайын шенеуніктер мен удельдік басшылары және бөлек-бөлек көшпелі қауымдастық өкілдері жиналып, өзінше ерекше бір «халық санағын» және мал «тексеруін» жүргізетін.

Ғұн империясының территориясы мен тұрғындарына келсек, оның құрамына ғұндардан басқа Орталық Азия аймағындағы барлық көшпелі халықтар, сондай-ақ жеке отырықшылықпен айналысатын аймақтағылар кіретін. Мемлекеттің территориясы нақты белгіленіп, ол күзетшілермен қорғалатын. Территорияның тұтастығы мен ондағы саяси жүйе бірлігі Мөде (Боғда) батырдың қатаң қадағалауында болып, соғыстан бас тарту үшін кез келген жердің бір пұшпағы жат жұрттыққа берілсін деп кеңес берген шенеуніктің басы кесілді. Мөде «жер мемлекеттің негізі, ол ешкімге берілмеу керек» деген принципте қызмет етті. Сөйтіп, ғұндар санасында мемлекет пен оның территориясының қалыптасуы ерекше орын алды.

Империя батыс және шығыс - қос қанаты болып бөлініп, оны «ұлы басшылар» басқарды. Оның әрбір қанаты әскери бірлестіктерге бөлініп, оларды шенеуніктер биледі. Жаулап алынған территорияларда жергілікті жерден әскербасылар тағайындалып, олар салық жинаумен айналысты. Бағындырып алынған жерлер ғұн билеушісіне бағынышты болып «бір үйді құрды». Яғни, ол өзінше бір иелік болды деген сөз⁵.

2.3. Үйсін және Қаңлы мемлекеттері

«Үйсіндер Даваниден солтүстік-шығысқа қарай 2000 ли шамасында жатыр. Бұл көшпелі иелік, оның тұрғындары малға бір жерден екінші жерге ауысады, әдеттегідей хундармен бірге жүреді», - деп жазды Н.Я.Бичурин. Әрі қарай: «үйсіндердің басшысы Чигу қаласында болды», - деп келтіреді⁶. Үйсіндердің пайда болуы туралы аңыз Шығыс үшін дәстүрлі кең таралған аңыз болып табылады. Аңыз бойынша жаудың шабуылынан кейін далаға лақтырылған нәресте тірі қалады. Оны қасқыр тамақтандырып, асырайды. Аң аулау кезінде ғұн билеушісі баланы тауып алады. Оны өзімен бірге алып кетіп, жауынгер ретінде тәрбиелеп өсіреді, жас бала мықты батыр болып өсіп, билеушіні риза етеді. Жас жауынгердің ерлігі мен батылдығына таң қалған ғұн билеушісі оған тиесілі ата-бабаларының жерлерін қайтарады. Үйсіндер мен қаңлылар өздерінің бұрынғы яқарт сақтарына қарағанда әлеуметтік дамудың жоғары сатысында тұрды. Үйсіндер арасындағы мүліктік теңсіздік басқа тайпаларға қарағанда ертерек пайда болды. Жеке отбасында байлықтың жинақталуы кландық ұйымның негіздерін өзгертті және феодалдық қатынастардың пайда болуына әкелді.

Үйсіндердің иелері мен тайпалық аксүйектер бұрын қоғамға тиесілі ең жақсы жерлерді иемденіп, оларды тек көптеген табындары жайылып жүрген тыйым салынған жайылымдарға (қорук) айналдырады. Сонымен қатар мұрагерлік құқығы белгіленді.

⁵ Қазақстан тарихы 6 сынып Ғұндар тарихы// Ғұн мемлекетінің қалыптасуы <https://itest.kz/kz/ent/qazaqstan-tarihy/6-synyp/lecture/hundar-tarihy-hun-memleketining-qalyptasuy> (қаралған күні 10.10.2024ж.)

⁶ Н. Я. Бичурин. Ежелгі уақытта Орта Азияда өмір сүрген халықтар туралы мәліметтер жинағы. Мәскеу,-1950.-Б.382.

Исседондар мен асиан деп аталатын үйсіндер ежелгі грек жазбаларында белгілі болған еді. Птолемей Жетісу үйсіндері «исседондар» туралы таулы Азиядағы кең аумақты алып жатқан елеулі халық ретінде жазған. Гансу провинциясындағы Нань-Шань жотасы мен Булуңцзир өзенінің арасында көшіп жүрген ежелгі үйсіндер туралы мәліметтер III ғасырдың аяғынан бастап қытай көздерінде пайда болды. Олардың Шығыстағы жерлері ғұн жерлерімен, батыста Ферғана, солтүстік-батыста Кангюмен шектеседі. Үйсіндердің орталығы Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауында орналасқан. Ғұндар сияқты үйсіндер де рулар одағын құрып, екі ордаға бөлінді: үлкен және кіші ордалар. Жоғарғы билеуші «күнби», «гуньмо» деп аталды. Гуньмоньның қарамағында рулық ақсақалдар мен әскери жетекшілер болған. Үйсіндер Одағының әлеуметтік құрылымының негізінде әскери демократияның басталуы, әскери жетекшілердің рөлін бөлу болды. Барлық істер билеуші әулеттің өкілдерінің қатысуымен бірге шешілді. Үйсіндер Одағының қауіпсіздігін тайпаның біріккен күштері қамтамасыз етті. Әрбір отбасы жауынгерлік ат пен қару-жарағы бар кемінде бір жауынгерді шығаруға мәжбүр болды. Қытай дереккөздері үйсіндердің санын 120 000 отбасы деп анықтады, бұл 630 000 адамды құрады. Соғыс уақытында олар 200 000-ға дейін жауынгер шығара алды.⁷

Қытай императорлары Үйсінді дос ету үшін және кейіннен қыздарын үйсін ғұндары ретінде берді. Әрбір ханшайымға үйсіндердің тілін үйренуге міндетті шенеуніктер мен қызметшілер (100-ден астам адам) еріп жүрді. Осы тактиканың нәтижесінде I ғасырдың 80-ші жылдары қытайлар ғұндар мен үйсіндер арасында алауыздық себу арқылы жетістікке жетті. Б.з. д. 75 жылы үйсіндерге қарсы шыққан ғұндар өз жерлерінің бір бөлігін алды. Үйсіннің бастығы Унгар би (Унгуйми) қытайлардан көмек сұрады. Оның қарамағына жартылай ковод Чан-Хай бастаған 150 000 атты әскер кірді. б.з.д. 77 жылы 200 000 адамнан тұратын Унгар би ғұндарға қарсы шығып, 40 000 адам мен 700 000-нан астам малды басып алып, жеңіске жетті. Унгар-би билігі

⁷ Қазақстан тарихы(көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық, I том.// Алматы,-2010. -Б.752.

кезінде (б.з.д. 70-60 ж. ж.) үйсіндердің жерлері Жетісудан тыс жерлерге таралған. Олардың қарамағында бүкіл Шығыс Түркістан болды, оны Унгар-би ұлдарының бірі басқарды. Унгар би қайтыс болғаннан кейін (б.з.д. 50 ж.) оның ұлдары арасында билік пен мұра үшін қызу күрес басталды, оған Қытай үлкен үлес қосты. Үйсіндердің басшылары екі лагерьге бөлінді: кейбіреулері Қытаймен, басқалары ғұндармен одақты нығайту үшін тұрды. Сонымен қатар Унгар-бидің ізбасары «куан-ван» атағымен оның жиені Нар-би (Ни-ми) болды. Ол ғұндардың жақтаушысы болды. Қытай елшілері Унгар бидің жесірінің кеңесі бойынша Чигу қаласында(Чие) мереке кезінде оны өлтіру үшін куан-ванға қарсы қастандық жасады. Жараланған Нар-би далаға қашып үлгерді.

Чигу қаласын үйсіндер біраз уақыт тастап, қастандық жасаушылардың қолында қалды. Халық толқуларға ұшырады. Халықтың наразылығын ғұн ханшайымы Ужейтудың (Уцзю) Ұлы Унгар-би пайдаланды. Ол үйсін астанасы Чиганы тастап, өз жақтастарымен Іле Алатауына көшіп кетеді. Мұнда едәуір әскер жинап, кенеттен Нар-биге шабуыл жасап, оны өлтіріп, өзін үйсіндік гуньмо деп жариялады. Қытайлық юань-Гуйбидің Ұлы Унгар биді үйсіндердің билеушісі еткісі келген Қытай соты ғұндар мен Ужейтаға қарсы әскер шығарды. Алайда, келіссөздерден кейін гуньмо атағын екіге бөлу туралы шешім қабылданды: үлкен және кіші. Ужейту кіші гуньмо атағын алуға келісті, аға атағын қытайлық әйелден Унгар бидің ұлы алды.

Оларда өмір сүрген тайпалары бар жерлер бөлінді: үлкен ғұн 60 000 отбасына, кішісіне 40 000 - ға ие болды. Үйсін жерінің оңтүстік жартысы Ыстықкөлдегі Чигу қаласымен бірге үлкен ғұн билігіне өтті, Жетісудың солтүстік бөлігі қаңлылар қаласымен (хынлос Қытай транскрипциясы) Іле өзеніне Ужейт билігіне берілді. Үйсіндердің бір одаққа жаңа бірігуі аға гуньмо Силыбидің (Цылими) билігі кезінде болды. Қытай шежіресі оның билігі бейбітшілікті қалпына келтіріп, елді Унгар би уақытына қайтарғанын көрсетеді. Силибидің билігі кезінде тайпалық ақсүйектердің жеке меншігін қорғайтын заң енгізілді. Дереккөздерден б.з.д. 1-жылы ол Қытай астанасына барып, оның құрметіне салтанатты қабылдау ұйымдастырылғаны белгілі. Жаңа дәуірдің басынан бастап үйсіндер бұрынғы әсерін жоғалтты. Тарихи

аренаға Моңғолия мен Алтай тайпалары шығады. б.з. I-ғасырда үйсіндер Солтүстік ғұн одағының құрамына кірді. IVғ. соңында жужандар үйсіндердің ежелгі аумағын басып алып, оларды Жетісудың жазық бөлігінен ығыстырды.

Тянь-Шань мен Памирдің таулы аймақтарына қоныс аударған үйсіндер Қытаймен сауда және дипломатиялық байланыстарды сақтап қалды. Қытай жылнамасында Қытайдағы үйсін елшісінің 425 жылы болғаны, ал Дунь-Динь бастаған қытай елшілері 436 жылы үйсін жерінде болғандығы туралы мәлімет сақталған. VI-VIII ғасырларда үйсін он Жетісу тайпасының қатарында Батыс Түрік қағанатының құрамына кірді. Тоныкөк ескерткішіндегі Орхон жазуында: «біз ежелгі үйсіндер жерінде өмір сүріп жатырмыз» деген сөздер бар. Моңғол заманында үйсіндер Дешті Қыпшақ, кейін Ақ Орда құрамына кірді. Тайпалардың құрылтайы кезінде үйсіндердің басшылары қоңыраттар мен наймандардың оң жағында құрметті орын алды. Үйсін тайпасынан Майқы (Байку) және Бұрғұл атты атақты билер шықты. Майқы Жошы хан әскерінің оң қанатын, кейін Батуды басқарды. Қазақтың халық аңыздарынан Майқы бидің әдеттегі құқықтың алғашқы жолсеріктерінің бірі, яйлақ, қыстақ, тайпалардың аумақтық құқықтары туралы құқықтық нормаларды жасаушы және т.б. болғаны белгілі. Үйсіндер мен дулаттар Моғолстаннан алыстап, XVI ғ. Хақназар кезінде Қазақ хандығына кірді.

Жылқы шаруашылығы олар үшін үлкен маңызға ие болды. Қытай жылнамаларында айтылғандай, бай үйсіндердің бес мыңға дейін жылқысы болған. Ғұндар сияқты, ежелгі үйсіндер соғыс уақытында шешуші рөл атқарған жалғыз жылқыларды өсірді. Үйсіндер көшпелі мал шаруашылығын отырықшы егіншілікпен үйлестірді, Қытаймен кең сауда байланыстары болды. Жылқы мен мал шаруашылығы өнімдерінің орнына олар Жібек, көркем бұйымдар, күріш және т.б. алды. Археологтар Талғар, Аксай, Қарғалы, Каменкада Іле Алатауының етегінде, Ыстықкөл жағасында Чигу қаласында, Іле-Канграс өзенінде үйсін қалашығын тапты. Қалашықтардан қыш, ұста және зергерлік өнер бұйымдары табылды. Түрлі-түсті тастармен көмкерілген алтыннан жасалған әсемдігі бойынша бірегей әшекейлер сол заманда гранить ісі мен көркем құю шеберлері болғандығын куәландырады. Үйсіндердің шеберлері соғу, нақыштау, қалыптау, металлға нақыштау, тас пен

ағашқа оюлау техникасына ие болды. Үй шеберлері үй шаруашылығына, құрылыс ісіне, егіншілікке, аң аулауға және жауынгерлік қаруға қажетті темір құралдарын жасады. Қабықтар, суық қарулардың тұтқалары, колчандар, ер-тоқым және жүндер жиынтығы, ат әбзелдері әшекейлермен, ою-өрнектермен, жануарлардың бейнелерімен безендірілген. Ежелгі үйсіндер отқа, аспанға, күн мен Айға табынған. Олардың көптеген әдет-ғұрыптары осы сеніммен байланысты. Қарғалы қорғанындағы қазба жұмыстары кезінде аңдар бейнеленген алтын пластина табылды. Осындай олжалар мен дереккөздерден алынған мәліметтер негізінде ғалымдар Үйсіндердің 12 жылдық Жануарлар күнтізбесін құруға қатысы бар деген қорытындыға келді. Ежелгі авторлар үйсіндердің бір ерекшелігін атап өтті - олардың әйелдері ерекше құрметке ие болған екен.

Қаңлы мен Үйсін-байырғы протоқазақ тайпалары. Қаңлы тайпасының пайда болу тарихы бірқатар мифтер мен тарихи аңыздары бар, олар «канк» ұғымының шығу тегінен басталады. Әбілғазы бойынша атау Оғыз хан дәуірінде пайда болған. Ол былай деп жазады: «Оғыз хан кезінде бір керемет шебер өмір сүрді. Өз шеберлігімен ол күйме ойлап тапты (арба). Арба канк (канка) деп аталды. Арбаны тұрғызған адамды қанқалы және оның ұрпақтарының бәрін қанқалы деп атаған»⁸.

«Канха» термині ежелгі дереккөздерде кездеседі. Сонымен қатар, «кангха» Зенд Авестада да айтылған. «Канк» сөзі ежелгі орталығы Канка қаласы (Кангка, Кангха) болған «қаңлы» тайпасының атауымен генетикалық байланысты, оның кирандылары Ангрен өзеннің төменгі ағысында орналасқан. Иран деректері бойынша Қаңлы елі Сырдария өзенінің орта ағысында орналасқан.

Қаңлы тайпасы туралы Шидзи, Цинхан-шу және Тан-шу атты қытай деректерінде б.з.д. III-ғасырдан VII-ғасырға дейін кездеседі. Қытай жылнамаларында қаңлылардың рулық атауы бұрмаланған «кангюй» түрінде берілген. Шах наме Фирдоуси поэмасында ол «канк» түрінде берілген. Дереккөздерден канк арбасы ақсүйектер өкілдерінің көлік құралы болған. Билеушілердің алтын арбалары болды⁹. Махмұд

⁸ Ә.Әбілғазы. Түрік шежіресі// Алматы -1991.-Б.208.

⁹ Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен// СПб., -1870. -Б.1260.

Қашқари «Қайсақтағы Қаңлы - маңызды адамның аты», - деп келтіреді¹⁰. Канк арбасы туралы тарихи аңыздар қазіргі уақытта Келес даласы мен Талас Алатауының етегі мекендейтін қаңлы тайпасының ортасында сақталған.

Халық аңыздарында қаңлы тайпасының артықшылықты жағдайы атап көрсетіледі, «Қаңлы елінде хан бар, кәделі елде қаңлы бар», «Қаңлы халқында хан бар, асыл халықтарда қаңлы бар», - деген танымал сөзге айналған Қазанғап ақынның сөздері ел арасында тарап кеткен. «Хан жоқ болса - қаңлыдан хан көтереді» деген тағы бір мәтел бар. Қаңлы тайпасы өкілдерінің жоғары қоғамдық жағдайы туралы «Қаңлы ханмен бірге бір арбамен жүргендерін айтады», - деп келтіріледі. Қазақ аңыздарында «кангка», «кангкай» деген көне атаулар «жоғары тұрған» мағынасын білдіреді. Қазақ тілінде «кангки» - канглы құрамына кіретін тайпаның атауы, ол кара-кангки және сары-кангки тармақтарына бөлінеді.

Кангюй қытай деректерінде қуатты және кең мемлекет ретінде көрінеді. «Кангха, патшалық скифтердің қақпасына жақын, Авеста әлемінің қаласы, оның солтүстік-батыс форпосты», - деп жазады С.П.Толстов¹¹. Кангха мемлекетінің Орталық Азия тарихындағы ерекше рөлін атап көрсетеді: «Кангха Авеста, Маркварт пен Тарнның Ұлы Хорезм патшалығы және Қытай дереккөздерінің Кангюйі бір-бірімен ұқсас. Боспор мен Иберия, Армения мен Парфия, Кангха - Хорезм және Ұлы кушандардың Индоскиф империясы-біздің дәуіріміздің басында топтастырылған саяси құрылым, оның айналасында Ұлы Скифияның алыс және жақын тайпалары топтасып, үлкен аумақты шоғырландырудың кейінгі процестерін дайындады ...».

Қаңлылар шаруашылығының жетекші нысаны көшпелі мал шаруашылығы болды, тайпаның отырықшы бөлігі қосалқы маңызы бар егіншілікпен айналысты. «Кангюй иелерінде Лойени елінде Битянь қаласында болу...жеті күндік сапардан жазғы иелікке дейін», - деп жазды Бичурин. Битянь қаласы Сырдарияның орта ағысында орналасқан. А.Н.Бернштам бойынша Лоуени сөзі Ұлы ана Улуг-енеден шыққан. Қаңлы билеушілерінің жазғы резиденциясы ақсақал-Барбие

¹⁰ А.Қ.Егеубай. Махмұт Қашқари Түрік тілдерінің сөздігі ///Алматы-1997.-Б. 590.

¹¹ С.П.Толстов. Ежелгі Хорезм. Тарихи-археологиялық зерттеу тәжірибесі Оқулық // Мәскеу-1948.-Б. 352.

көлі маңындағы Қарақорым болған. Кангюйдің қысқы резиденциясы Ташиган (Ташкент) қаласы болды. Егер адам жазғы тұрақта қайтыс болса, оның күлі Ташиганға жерленді. Сырдария мен Арал жағалаулары жазда тапшы шөптерімен және улы жәндіктерімен малды азық-түлікпен қамтамасыз ете алмады, сондықтан көшпелі тайпалар жаңа дәуірге дейін ұзақ уақыт бойы меридионалды көшпелі жол орнатты, олар қысты оңтүстік аудандарда Сырдария жағасында, ал жазды шөпке бай салқын климаты бар Орталық Қазақстан далаларында өткізді. Сарысу, Есіл, Нұра малға арналған тамаша жайылым болып шыққандығын жазады. Қаңлылардың көшіп-қонуы Ұлытау шегіне дейін созылды. Бичурин былай деп жазады: «Кангюй Даваниден солтүстік-батысқа қарай 2000 ли шамасында жатыр. Бұл көшпелі иелік; әдетте юечжилермен мүлдем келіседі»¹².

Біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырдың ортасынан бастап, солтүстік ғұндар өз билігін қазіргі Қазақстанның бүкіл аумағына таратқан және ғұндардың батысқа қарай жылжуы дәуірінде қаңлының бір бөлігі юечжидің қол астында болған, ал бір бөлігі Ғұн тайпалық одағына кіріп, олардың жорықтарына қатысқан. Ғұндардың көшпелі империясы құлағаннан кейін кангла туралы мәліметтер Қытай шежірелерінде кан немесе канг деген атпен пайда болады, бұл, әрине, сол Кангюй, кангли, өзіндік көшпелі белгілері және патриархалды-рулық құрылымы бар. Қытай шежіресіндегі бұл мәліметтер біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырдан бастап VI ғасырға дейінгі Кангюй -Канның мыңжылдық тарихын қорытындылауға лайық.

Біздің дәуіріміздің VI ғасырында қаңлылар Батыс Түрік қағанатының құрамына кірді және оғыздармен бірге Орта Азиядағы көптеген тайпаларды құрады, оларға қағанаттың саяси өмірінде елеулі рөл берілді, кейіннен олар оны Қараханидтер мен хорезмшахтар мемлекетінде сақтай алды. Хорезмшахтың әміршілері және оның Отырар, Сайрам және Жанкент қалаларындағы губернаторлары қаңлы тайпасынан шыққан. Қарақытай шапқыншылығы кезінде Әбілғазы бойынша 60 мың Қаңлы Сырдарияға қоныс аударған. Бұл жерде қыпшақтар мекендеген, сондықтан да XII-XIII ғасырлардағы араб-

¹² Н. Я. Бичурин Ежелгі уақытта Орта Азияда өмір сүрген халықтар туралы мәліметтер жинағы. Мәскеу- 1950.-Б.384т.

парсы деректерінде қаңлылар мен қыпшақтар бір халық ретінде көрінеді. Бұл Текеш пен Сұлтан-Махмуд заманында Хорезм мемлекетінің кеңсесінің ресми құжаттарында көрініс табады, сол кезде қаңлылар мен қыпшақтар өз әскерлерінің негізгі контингентін құрып, олардың мемлекетін қарақытайлардың (1140-1151 жж.), содан кейін моңғолдардың (1214-1221 жж.) шабуылынан қорғады. Шыңғыс хан әскерлерімен соғыс кезінде Мұхамед-Хорезмшахтың негізгі күштері қаңлыдан тұрды. Әбілғазы хан моңғол шапқыншылығының алдында қаңлы Тараз бен Алмалы арасындағы аумақты алып жатты. Қаңлыдан шыққан Джемал Каршидің айтуынша, XIII-XIV ғғ. Алмалы, Баласағұн және Тараз тұрғындары қаңлыдан (Қара қаңлы, Қызыл қаңлы, мекрена) тұрды. Моңғол дәуірінде қаңлы, үйсіндер, дулаттар және басқа тайпалар орталығы Алмалықта орналасқан Шығыс Шағатай ұлысына кірді. XIII ғасырда қаңлы тайпасының жерлеріне 1246 жылы батыс еуропа саяхатшылары Плано Карпини және 1253 жылы Рубрук келді, олардың сипаттамалары кангла жерлері Алтын Орданың немесе Дешті Қыпшақтың оңтүстік-шығыс шекарасын құрағанын көрсетеді. Моңғолдардың жаулап алуы олардың тұрақты тіршілік ету ортасын өзгертпеді. Олар б.з.д. II ғ дейін Сырдария бойында өмір сүрді.

XV ғ.қаңлы Қазақ хандығының құрамына кірді. Алмалық қаңлылардың ең үлкен ұрпақтары Қара қаңлы, бадрак-қаңлы, капсан-қаңлы және мекрендер болды. Мекрендер XV ғасырдың басына дейін. Қаңлы мекрені құрамында Ұлы жүз қазақтарының құрамына кірді. Маркварт мекрендерді меркиттермен сәйкестендіру қате. Рашид-ад-Дин мекрендер моңғолдар мен ұйғырлар емес, бұл ежелгі қаңлыдан шыққан Жетісу тайпаларының бірі екенін түсіндіреді. Қазіргі уақытта Алмалық қаңлылардың ұрпақтары Іле өзенінің жоғарғы ағысынан Түрген өзенінің сол ағысының сағасына дейін және солтүстікке қарай Алтынемел таулары мен Қапалға дейін өмір сүреді. Олар өздерінің ежелгі рулық атауларын сақтайды қара-кангла, қызыл-кангла, сары-кангла, капсан-кангла, бадрак-кангла. Сары-қаңлы мен қызыл-қаңлылардың едәуір бөлігі Ташкент маңында тұрады. Чирчик және Ангрен. Сары-қаңлы мен Қызыл-қаңлы, сондай-ақ қара-қаңлы мен бадрак-қаңлы бөлігі Алматы облысының Шелек ауданында тұрады. Капсан-кангланьң мекендейтін жері - Алтын Емел жотасынан

оңтүстікке қарай Іле өзеніне дейін және солтүстікке қарай Капалға дейін. Қара қанғлының бір бөлігі Текелі тауларында тұрады.

Бақылау сұрақтары:

1. Мемлекет ұғымына берілген анықтаманы естеріңе түсіріп, оның белгілерін атаңыз?
2. Көшпелі Ғұн пайда болу себептері қандай?
3. Б.з.д. II-III ғасырларда Қазақстандағы мемлекеттік құрылымдардың әлсіреу себептері?
4. III-V ғасырларда ғұн, үйсін қаңлы мемлекеттері ыдырағаннан кейінгі мемлекеттерді атаңыз?
5. Қалай ойлайсыңдар, Үйсін мемлекеті қандай өркениеттің және қандай мемлекеттің ықпалында болды?

III. ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰЫҚЫҚ ТАРИХЫ

3.1.Түркі қағанаты

Ұлы қоныс аудару дәуірі (II - V ғасырлар) Қазақстанның, Орта Азия мен Шығыс Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. V ғасырда түркі тілдес теле (тирек) тайпалар одағының саны көп топтары Солтүстік Монғолиядан Шығыс Еуропаға дейінгі далалық өңірге қоныстанды, оңтүстігінде олардың көшіп жүретін жерлері Өмударияның жоғарғы ағысына дейін жетті. VI-ғасырда Қазақстан жерлері күдіретті держава - билеушілері түрік тайпасының әулеттік Алшын руынан шыққан Түрік қағанатының билігіне түсті. Түрік этносының өзі қағанаттың құрылар алдындағы кезеңде Ганьсу, Шығыс Түркістан және Алтай аудандарында III ғасырдан VI ғасырға дейін кезең-кезеңмен қалыптасты¹³.

Аталған даму процесінде VI- ғасырда түріктің ашин руының бастауымен ұлы көшпелі мемлекет пайда болды.

¹³ Қазақстан тарихы. Қазақстан Республикасының ғылым министрлігі - ғылым академиясы. III.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ө.Х.Марғұлан атындағы археология институты.//«Атамұра» баспасы. Алматы, 1996. I-том. - 12.Б.

V-ғасырда Қытай-ашинға бағынған алғашқы ғұн бірлестігі Алтай территориясына көшіп, жужандардың құрамына кіреді. Міне, осы бірлестік «Түрік» атын алады. Түрік этнонимінің алғаш рет аталуы Қытай жылнамаларында кездеседі. 551 жылы түріктер жужань билігінен құтылу үшін Қытаймен одақтасады. 552 жылы түрік билеушісі Бумын Ел-хан дәрежесін алып, жаңа түрік империясының өмірге келгенін заңды түрде мәлімдейді.

VI- ғасырдың 60-70 жылдарында Тынық мұхиты мен Қара теңіз аралығындағы Еуразия даласын жайлаған жартылай көшпенді және көшпенді бірлестіктердің барлығы сол түрік қағанатына бағынды. Ал, 603 жылы ол Шығыс және Батыс түрік қағанаты болып бөлінді. Батыс түрік қағанаты қазіргі Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістанның жарты территориясын игерді. Батыс түрік қағанатының орталығы Суяб (Жетісу) болды. Батыс түрік қағанаты аталған бөлінуге қарамай Шығыс түрік қағанатына едәуір дәрежеде саяси тәуелділікте болды. Ондағы өкімет билігі түріктердің қаған руы - ашиналардың қолында еді. Батыс түрік мемлекетінің бірінші басшысы-қаған, жоғарғы билеуші, билеп-төстеуші, әскер басы болды. Ол бүкіл қағанатты биледі. Сонымен бірге оның билігіне Шығыс қағанат та кіретін. Ал оның Батыс бөлігі жалпы қағанға бағынатын Ябгу-қаған дәрежесіндегі басшының билігінде болды.

Қағанаттағы биліктің негізгі бастауы көк Тәңірі еді. Ол құт болып саналды. Қаған дәрежесінің өзі «Тәңіріден жаралған, Тәңірге ұқсаған» деген ұғымнан шыққан болатын. Түрік қағанатында тақ мұрагерлігі сатылы жүйеде жүрді. Ол Оңтүстік ғұндардан алынып, удельдік жүйемен толықтырылған болатын. Жаңа тәртіп бойынша тақ мұрагерлігін әкесі баласына емес, ағасы інісіне және немерелерінің үлкендерінің бірі кіші немере ағасына мұрагерлікке береді. Кезек күткен тақ иегерлері удельдік билікті бөліскен кездерінде таққа қайсысының жақындығына байланысты бөлісті. Жаңа қаған сайланғаннан кейін бүкіл кезек салыстырмалы түрде ілгері жылжып, ханзадалар жаңа удельдерді иеленді. Ол жаңа мәртебеге (статусқа) сай болды.

Шығыс және Батыс түрік қағанатының басқару жүйелерінде айырмашылық бар еді. Шығыс қағанатындағы билік басындағы жоғары шенеуніктер қатарына келсек; қағаннан кейінгі екінші адам ұлық болып, ал жоғарғы лауазымдылар шад және елтебер, жабғу, тұтық болды. Қағанның туыскандары тегін дәрежесін алды. Сот қызметін

бұйрықтар мен тархандар атқарды. Ал Батыс қағанатында удельдерді басқаратын еркіндер мен шоралар басшылығы болды. Кейін әрбір әскери әкімшілік бірлестігіне ябғу қағанның өкілдері болып келетін шадтар сайланды. Жергілікті жерлердегі ақсүйектер сословиесінің басты тірегі болған тайпа бастықтары бектер деп аталды. Түріктерге бағынышты Орта Азия княздіктерінде бұрынғы билеушілер өз орнын сақтап, олардың басым көпшілігі қағанға бағынатын қанлы династиясынан болды. VIII ғасырда әрбір князьдікке қаған наместнигі тұдындар сайланды.

Түрік қағанатының негізгі құқықтық көзі-әдет-ғұрып болған. 603 жылы Батыс қағанаты өзінше жеке мемлекет болып, кейін Батыс-Түрік қағанаты атымен белгілі болды. Оны ашин руынан шыққан қаған биледі. Қағаннан кейінгі екінші адам ұлық деп аталды. Қалған шенеуніктер санаттық қағанатының басқару құрылымын қайталады. Ол 704-756 жылдар аралығында Түргеш қағанаты аталса да, сол басқару жүйесі сақталып қалды. Ал, түргеш қағанаты ашин династиясын алмастырған болатын.

VIII-IX ғасырларда Жетісу және Оңтүстік Қазақстан территориясында билік құрған Қарлұқтардың басқару жүйесінің желісі қарапайым болды. Олар алғашында ұйғыр қағанатына бағынып, қарлұқтар басқарушысы оң ябғу немесежабғу лауазымын алды. 746 жылы кара қарлұқтардың жабғысы өзінше жеке билікке ие болып, 756 жылы Түргеш қағанатын ысырып шығарды. Қарлұқ мемлекетіне кіретін жеке билік иелері өзіндік еркіндікке ие болып хан, тегін, инал-тегін, ялан-шах және басқа да лауазымдарға ие болды.

Жалпы, көшпелі түркі қағанатының ел басқару құрылымы үштік жүйеге негізделген. Олар қағанатты «тардуш» оң қанат, «төлес» сол қанат және «ічрекi» орталық деп үшке бөлген. Бұл жүйе сонау скифтерде «іш-оғуз» орталық, «сыртоғуз» оң және сол қанат болып үшке бөлінсе, «іш-оғуздардың» скиф өздері бөлек мемлекет болған кезде «скиф-патша» хан тұқымы, «скиф-көшпелілер» мал шаруашылығындағылар, скиф-жер жыртушы (егінші) деп бөлінеді. Скифтердің арғы атасы Тарғытайдан да үшеу (Липоксой, Арпоксой), ал Гераклдің үш ұлы Агафрис (агачер), Гелон (жылан-иылан), Скиф (іч-оғуз) тағы да үшеу. Хуннулар да осы үш құрылымды пайдаланған. Олар да батыс, шығыс жүкілер және ханорда болып келеді.

Түрік қағанатының территориялық және әкімшілік бөлінуі. Жоғарыда атап өткеніміздей Түрік қағанаты Шығыс және Батыс

қағанаты болып екіге бөлінді. Егер тұтастай мемлекет түрік елі атанса, батыс бөлшегі, яғни Батыс Түрік қағанаты «он оқ» елі атанды. Оның олай аталуының себебінің сыры - ондағы әкімшілік-территориялық ел бөлінуінің он аймаққа - он оққа бөлінуінен еді. Суябтан батысқа қарай біріккен бес аймақ оң қанат болып-он шадаталса, ал шығысқа қарай бес аймақ дулу атанды. Оларды бөліп жатқан шекара Іле өзені еді. Түрік қағанатына бағынған Жетісу мен Орта Азиядағы қалалар бұрынғы басқару жүйесін сақтап қалған. 656 жылғы жеңілістен кейін Батыс Түрік қағанатының екі қанаты Қытайдың екі наместниктілігіне негіз болды. Қытай жаулап алуынан кейін Түргеш қағанаты өз империясын жаңадан қалыптастырды. Бірақ әкімшілік жүйесі өзгерді. Үшелік қаған VIII ғасырдың басында мемлекетті әр бірінде 7000 шаруашылық бар 20 аймаққа бөлді. Ол тұтық (түтүк) деп аталды. Аталған аймаққа қоныстанғандарды ешқандай тайпаға не ұлысқа жатқызуға болмайды. Олар этникалық жағынан емес, саяси тұрғыдан біріккен еді. Өйткені, Батыс Түрік қағанаты соғыс кезінде бір түмен, яғни 10 мың әскер шығарып, оларды қаған сайлаған шенеунік басқарды. Осыған қарамай түрік дәуіріне дейінгі тайпалар бірлестігі кей жерлерде жеке-жеке бөлініп, аймақтар құрамына кірді. Он оқ бірлестігімен бірге Түрік империясының құрамына оғыз бірлестігі енді. Ол өзіне орта азиялық Соғды князьдығы мен өзіне тәуелді көшпелі жұртшылықты енгізетін. VIII ғасырда Түрік қағанатындағы бір орталыққа бағынған биліктің әлсіреуіне байланысты оның әкімшілік бөлінуіндегі құрылымдар да біршама өзгерді. Аймақтар жартылай тәуелсіз иеліктегі қалалық аймақтар мен көшпелі тайпалар бірлестігіне айнала бастады. Сөйтіп бір кездегі орталығы ірі қалалар болған удельдіктер жүйесі кеңінен дамыды. VIII-ғасырда Ислам дінінің таралуына байланысты Түрік қағанатының әкімшілік құрылымына едәуір жаңалықтар енгізілді. Түрік қағанатының егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Түріктер өздерінің мемлекетінің пайда болуын халықаралық құқық саласындағы ерекше субъекті ретінде пайда болуымен байланыстырады. 545 жылы Бумын ордасының орталығына Батыс Бэй империясынан Қытай елшілігі келгенде, ордалықтар бір-бірін құттықтап өздеріне ұлы державаның өкілі келгенін айта отырып, болашақта біздің мемлекеттің атағы жер жарады деп мақтанған. Шындығында да қаған лауазымы Қытай және Византиядағы императорлық лауазымнан кем емес болатын. Мұндай лауазымды өз мемлекетін басқарған ғана емес,

сонымен бірге өзге мемлекеттердегі этностарды билеп төстеген адам ғана иеленетін.¹⁴

Қазақстан территориясындағы қаған лауазымы ашин династиясынан кейін Түргеш қағанаты, қарлұқ қағанаттарымен алмастырылды. Соңғы қарлұқтар, IX-ғасырдың ортасына дейін ұйғыр қағанатына тәуелділігіне байланысты қаған атанбады. Өйткені ол егемендік пен халықаралық құқық субъектілігіне ие емес болатын. Жалпы түрік және Батыс-Түрік қағанатында дипломатиялық қызметтерге ерекше көңіл бөлінді. Оның айғағы - олардың Қытай мемлекетімен елшілік және дипломатиялық хаттар арқылы байланысып тұруы, сондай-ақ Иран мен Византия империясымен де байланыста болуы. Мысалы, Византиядағы - Маниах, Қытайдағы - Мохо-шат және т.б. елшілері аттарының белгілілігі. Сонымен қатар Түрік қағанатында Византияның Валентин және Земарх елшілерінің болуы жоғарыдағы келтірілген мысалдарымызды растай түседі. Түрік қағанаты халықаралық саясатқа белсенді араласып, ондағы әскери-саяси одақтар мен блоктар жүйесіне кіруі де оның әлемдегі алатын орнын айқындайды. VII- ғасырдың 20-жылдарында екі коалицияға бөлініп Ұлы Жібек жолына қадағалау жүргізуге тырысулар және қырғи қабақ соғыс жағдайында бір жағында Батыс Түрік қағанаты, Қытай мен Византия, ал екінші жағында Шығыс Түрік қағанаты, Иран және Авар қағанатының болуы сөзімізді дәлелдей түседі. Түргеш (704-756ж.) және қарлұқ (756-940ж.) династиясының билігі кезеңіндегі Түрік мемлекетінің әлсіреуі, түріктердің дипломатиялық белсенділігі мен дипломатиялық байланысының қысқаруына әкеп соқты. Батыс Түрік қағанаты өз егемендігін жоғалтып, нәтижесінде қарлұқ династиясының қайта қолға алуыменен мемлекеттің тәуелсіздігі сақталып қалды.

Түрік қағанатының салық және қаржы жүйесі. Түрік қағанатының тұрғындары қаншалықты салық жинаудың қиындығын кешкені деректерде дәлме-дәл көрсетілмегенімен, оларға тәуелді аймақтардағы тұрғындар салық азабын сезінген. 629 жылы жаулап алынған Агванияны Батыс Түрік жабғу-қағаны салықтың әр түріменен қинағаны ежелгі жазбалардан белгілі. Сондай-ақ, қаған Орта Азия мен Жетісуды тұрақтанған согдиліктерден де алым-салықты аяусыз алып тұрған.

¹⁴ С.С.Сартаев. История государства и права Казахской ССР. Часть I. //Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, «Мектеп» - 1982.-С.22.

Бюджетті толтырудың негізгі көзі - жібекпен сауда жасау болатын. Оларды Қытайдан алып тұрды.

VII-VIII ғасырларда Батыс Түрік және Түргеш қағанаттарында өз таңбалары мен қаған Елтаңбасы бар тиындар шығара бастады. Сөйтіп, көшпелі мемлекеттер де өздерінің бюджеттік-қаржылық түсімдері арқылы қаржы жүйесін жасауы өмірге келді. Олар өздерінің қаржы құқығы реттелуін де назардан тыс қалдырған жоқ¹⁵.

Түрік қағанатының құқығы. Ежелгі түріктердің құқығы негізінен алғанда, мемлекет қорғайтын және құқықтың жеке тарауларына жататын мемлекет заңдарын бірыңғай жүйеге келтіріп біріктіретін рәсімі мен әдет-ғұрпы болды. Әдет-ғұрпы құқық төре аталып, ал соттар жазбаларда түзел (тюзель) мен түзелбек (тюзюлбек) терминімен аталды. Ең ауыр жаза болып мемлекетке сатқындық жасау мен адам өлтіру есептелді, олар өлім жазасына кесілетін. Ұрлық жасаушыға айып салынып, ұрланған затының 9 есе құнын төлейтін. Сонымен қатар жеке тұлғаларға жасалған қастандық мүліктік өтем принципі тұрғысынан жазаланатын.

VI ғасырда Орталық Азияда жаңа көшпелі империя пайда болып, оны ашин руының ішіндегі түрік ақ- сүйектері басқарды. VIII-X ғасырлардағы билік түргештер мен карлұқтардың қолына өткеніне қарамай, түріктердің мемлекеттік құрылымы мен қоғамдық өміріндегі саяси жүйеге айтарлықтай өзгертулер енгізілген жоқ.

3.2. Оғыздар, қарахандықтар, карлұқтар, қыпшақтар мен түркештердің мемлекеттік-құқықтық жүйесі

Оғыздар өздері жаулап алған территорияларда өздерінің басқару аппаратын құрып, бірте-бірте Иран тілді отырықшы ел басын біріктіретін бірлестік пен жаңа мемлекет құрайды. Олардың көшпелі билік салаларын түрік тілділер басқарды. Сырдарияның төменгі жағындағы далалық шекаралары мен оазистерінде оғыз билеушісінің қарамағындағы жаңа мемлекеттің басын біріктірген Янгикент (Жаңакент) немесе Жаңа Гузия орталығы ашылды. Мемлекеттік билікті ашиндерден тарайтын жабғу (ябгу) атақ дәрежесі бар билеушілер иеленді. Оғыз жабғуларының «күл-еркіндер» деген атақтары бар кеңесшілері болып, олар ақыл-кеңес беріп отырды. Жабғу билігі ресми

¹⁵ Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. //Учебник Ашхабад, -1969. - С.48.

сайланғанымен мұраға қалатын. Жалпы билеушілер кеңестерде сайланды. Оғыз әскерлерінің қолбасшысын сюбашы деп атады.

Оғыздар өздерінің жаулап алған территорияларын асқан жылдамдықпен кеңейте бастады. IX- ғасырдың орта шенінің өзінде Арал мен Каспий теңізінің аралығындағы территорияларды бақылауға алып, Хорезмді, сосын Орал өзені бойындағы печенегтерді өзеннің арғы бетіне ығыстырып, X-ғасырда Батыс Қазақстанның бүкіл территориясын Еділ (Волга) өзеніне дейін жаулап алды. Солай оғыз мемлекеті құрылды.

Оғыздардың қоғамдық және мемлекеттік құрылымы. Оғыз мемлекетінің территориясы екі категорияға бөлінді. Олардың біріншісі отырықшылықпен айналысқан қауым болды. Олардың әкімшілік жоғарғы биліктерін негізінен оғыздар құрады. Ал екіншісі, көшпелі шаруашылықтармен айналысқандар еді.

Оғыздар 24 тайпадан құралды, бұзұқтар және ұшұқтар деген екі қанатқа бөлінді. Әрбір қанат 12 тайпадан тұратын, олар «бой» атанатын. Ал «бой» болса, өз кезеңінде «оба» - ру және «көк» - тамыр деп бөлінді. Оғыздар бұған қоса ұрұғтар мен аймақтарға бөлінген. «Ұрұғ» терминімен рулық бөлімшелер мен патронимия құрайтын атақты тұқымдар мен әулеттер аталған. Қоғам болса мүліктік жағынан әртүрлі топтарға бөлінді. Көпшілік топты құрайтын еркін көшпенділерді «Ерлер» (эры) - еркектер біріктіретін. Олар өз биліктері өзінде, арнаулы өз шаруашылықтары бар отбасы иелері болып саналды. Сонымен қатар кедейленген, өздерінің шаруашылықтары жоқ қоғамдық қатынастардан тыс қалған гарапчи және иоксулдар тобы болды. Сондай-ақ жатақтар (ятуки) - жерге иелік ететін, жер шаруашылығымен айналысатын өзіндік қоғамдық құрылымы бар кедейленген оғыздар болды. Қоғамның жоғарғы биліктерін бектер, яғни ру ақсақалдары мен байлар, нақтылай айтқанда мал иелері, әмірлер, сардарлар иеленді. Жоғарғы мемлекеттік институттарды жабғу, хандар мен ел билері басқарды. Соңғы екі лауазым дәрежесін алу үшін ерекше жүйенің керегі жоқ болатын. Олар аймақтық биліктерді ғана басқарды. Барлық ерікті бектер, ерлер мен басқа билік иелері өз шаруашылықтарында құлдар ұстады. Олар өздерінің атқаратын қызметтеріне сай «гулямдар» және «чакирлар» (күзетшілер) болып бөлінді.

«Оғыз» ежелгі түрік терминологиясында одақ белгісін білдіреді. Аталған мезгілде теле руларының одағы «түрік елі» деген екінші қағанатты құрып, олар 24 тайпадан да көп болды. Оғыз

бірлестіктерінде, ол мейлі қарлұқ, ұйғыр басмылдар немесе басқа этностар болсын бек, тайпалық ақсақалдар дәстүрі күшті еді. Бірлестіктің негізгі саяси жағдайларын осы топ билеп төстеді. Ал жабғулар билігі шектеулі және белсенді болмайтын. Тұтастай алғанда бектер біріктіруші күшке ие болумен бірге әскерлерді басқарып, би жоғарғы төрешілер қызметін атқарды. Бектер тайпаларды билеп қана қойған жоқ, сонымен бірге жабғулардың тапсырмасымен жекелеген облыстарда билік жүргізді. Мемлекеттік қызметтегі әр түрлі жұмыстарды атқаратын бектерді тархандар дейтін. Олар бектердің бегі атанып, мемлекеттік әскерлердің оң және сол қанаттарын басқарды. Аталған қызметке өзінің әскери қабілетін жан-жақты көрсеткен адам таңдалып алынды. Олардың өзінің қарамағындағы бағынышты адамдарға бұйрық беріп, жазалауға құқы болды. Ал, соғыс кезінде оның билігі кеңінен болатын. Жабғудың негізгі көмекшісі, кейбір жағдайларда өкілі болып күл-еркін сайланды.

Заң шығарушы билік «қандас» (кандаш) - халық жиынында болды. Олар жаңа жабғуды сайлауға, сондай-ақ мемлекеттік шешімдерді және саяси мәні бар мәселелерді бекітуге құқылы болды. Сонымен бірге жабғудың жанынан құралған кеңестің рөлін атқарды¹⁶.

Сарай өміріндегі жоғары билікті жүргізуде тақ мұрагері - инал болды, иналды бағып қағатын - атабектер, сонымен бірге билеушінің бәйбішесі - қатын ерекше орын алды.

Бастапқы кезде Сырдария жабғуының нақты билігі шектеулі болды және бүкіл оғыз жеріне жүрмейтін. Оғыздар территориясы кеңейіп және басқа аймақтарды жаулап алғаннан кейін ғана өзіндік билікке ие шаруашылықтар тобында болды. Елдің ішкі жағдайының күрделенуіне бірден бір себеп болған жай, ол елде ислам дінінің тарала бастауы еді. Ал енді оғыздардың бір тобы болса бұрынғы тәңірлік дінінде қалғысы келетін. XI-ғасырдың басында оғыздар үлкен үш топқа бөлінді. Батыс Қазақстан оғыздары орталықтан бөлек болып, оны күл-еркіндер (коль-эркин) биледі. Бұл топта археологиялық ізденістен кейін байқалғаны исламның белгілері аз екендігі анықталды. Орталықпен болған қақтығыс және олардың қыпшақтан жеңілуі - оларды Русь және Византия шекарасына шегінуге мәжбүр етеді. Ал оғыздардың исламды алғаш қабылдаған тайпалар Санжар сұлтанның бастауымен салжұқтардың қозғалысымен бірігіп Жаңақенттегі тақ таласына

¹⁶ Бартольд В.В. Тюрки: «Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» // Учебное пособие Алматы -1998.-С. 11.

араласты. Ал енді, оғыздардың үшінші тобы жабғулар, оларды қоршағандар мен тайпалар тақты қолдай отырып, араб миссионерлері арқылы исламды қабылдады. Олар бұрынғы атақ-дәреже жаңа мұсылман әлемінен келген сұлтандықпен алмасады. Салжұқтармен болған шайқаста көне династияның өкілі сұлтан Шахмәлік қайтыс болады. Ұзамай оғыз-түркімендер (ислам дінін қабылдаған оғыздар мен қарлұқтарды солай атаған) қыпшақтардан күйрей жеңіледі. Ал, 1142 жылы салжұқтар моңғол тілді қарақидандықтардан соққы алады¹⁷.

Амударияның төменгі жағында жаңадан құралған қараханид Хорезм шахы мемлекеті мен қыпшақтар бұрынғы оғыз территориясын бөліп алды. Бұрынғы этностардан аман қалғаны Үстірт Түркімендері хорезм құрамына кірді.

Қарахан мемлекеті. X ғасырда Еуразия картасында жаңа мемлекеттік құрылым пайда болды. Оның саяси және құқықтық жүйесінде түрік және жаңа мұсылмандық элементтері тығыз араласып, бір-бірімен байланысты еді. Бұл мемлекет VIII-IX ғасырлардағы Жетісу өңірін мекендеген қарлұқ бірлестігінің негізінде қалыптасты. Ол ғылым тілімен айтқанда Қарахан мемлекеті деп аталды. Бұл династияны қалыптастырушы 840 жылы қаған атағын алған қарлұқтық Білге Көл Қадырхан жабғы болатын. Ол Жетісу аумағы және Қашқардың бір бөлігінде әлеуметтік-қоғамдық құрылымы дамыған, өзінен бұрынғы мемлекеттедің әлеуметтік-қоғамдық және саяси институттарын бойына табиғи түрде жинақтаған мемлекетті басқарды. Оның немересі Сатұқ-Боғрахан 969 жылы ислам дінін қабылдап, оны мемлекеттік дін ретінде жариялайды. Жаңа мемлекеттік жүйе қалыптасады да, Қарахан мемлекетінің басқару жүйесінде мемлекет басшысы қаған болып есептеліп, ол Тамғач-хан, Арслан Қарахан немесе Боғра Қарахан дәрежесін алады. Одан кейінгі мемлекеттік аппараттағы билік басқшы жеке удельдіктерді билеушілер - Арслан-хан, Боғра-хан немесе Арслан-тегін және Боғра-тегін деп аталды. Келесі басқшытардағы билік билік жүргізуші династиялардың өкілдерінің қолында болды. Олар хаканның басты кеңесшісі және удельдік хандар мен жоғарғы биліктегілердің арасын байланыстырушы ұлұт-хаджиб, әскери басшы - сипахсалар, мұсылмандардың рухани басшысы - халиф, бас төреші - қазы жоғарғы шенеуніктер - жабғу, капут басшы, торғұл, чигир, инанчбек, сагун, йиркан, йига болды.

¹⁷ Кумеков Б.Е. «Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам» // Алма-Ата-1972. -С.200.

Келесі мемлекеттік аппарат басшылықтарында югуруштер, туркисиндер, хаджибдер, ялвочтер, қазы-әскерлер болса, бесінші категориядағы шенеуніктер қатарына сюбашы, пардачи-башы, битукчи, қазынашы, казибек және мухтасибтер болды. Жалпы, барлық шенеуніктердің тұтастай атын тапқұшы дейтін.

Қарахан мемлекетінің аппаратында кеңселік (канцелярия) жүйе - диван болып, ол әртүрлі мемлекеттік жүйелер салаларымен байланысты еді. Барлығы 10 диван болған. Бірінші - уәзір диваны, екінші - қазынашы диваны, үшінші - мустафи диваны (салық мекемесінің бастығы), төртінші - сыртқы істер диваны, бесінші - гвардия басшылары диваны, алтыншы - қазынаның кірісі мен шығысын бақылайтын, сонан соң басқа да қаржы істері, мемлекеттік иеліктерді қадағалайтын диван, жетінші - дін дәстүрі мен рәсімдерді сақтайтын қолөнер бұйымдары сапасын бақылайтын және базарларды қадағалайтын бақылаушылар диваны, сегізінші - діни ұйымдардың мүліктерін басқаратын мекеме шенеуніктері мен сот-төрешілер диваны, тоғызыншы - пошта бастығы диваны, оныншы - жергілікті билік иелерін қадағалайтын құпия диван¹⁸.

Жергілікті билік далалық аудандардағы елші басшы, яғни ел басы, тағы сондай ел басшылары көшпелі қауымдастықтардың әскери-потестардағы билеушілер болды. Ал отырықшы аймақтардағы билік ауылдық және қалалық басшылар - хакімдер мен мехтарлардың және райс-старостарлардың қолында еді. XII ғасырдың алғашқы жартысында Жетісу территориясы қара қытайлардың басқаруына көшті. Олар моңғолдан тараған халықтарға жататын. Соған қарамай мемлекеттік басқару жүйесінде үлкен өзгерістер бола қойған жоқ. Қара қытайлардың жоғарғы билеушісі Гурхан деп аталды. Елхандар, тегіндер және жергілікті билеушілер өздерінің биліктерін сақтап қалды. Қарахан мемлекетінің әкімшілік жүйесі удельдік жүйелер басшылығымен айқындалатын. Ол қарлұқтардан мұра боп қалған еді. Мемлекет екі иелікке бөлінді. Оның шығысы Жетісу және Шығыс Түркістан территориясын алып жатты.

Орталығы Баласағұнға жақын Орда (Күз-Орду, Қара-Орду) болды. Ал батыс иелігі болса Сырдария мен Амудария өзендерінің территориясын жайлап, оның орталығы Үзгент, кейін Самархан болды. Өзара қырқыстардан кейін 1040 жылы аталған мемлекет күйреп, шығыс

¹⁸ Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаилов, найманов и керейтов. // Учебник Алматы-1993-С.250.

және батыс қағанаты құрылды. Олар бір-біріне тәуелсіз еді. Мемлекет бірнеше ірі және шағын удельдерге бөлініп, оны билеуші династия өкілдері басқарды. Ірі шығыс қағанатының орталығы Баласағұн болып, оны Қараханның өзі биледі.

Ал Тараз бен Испиджабта «Ілек» хан (үлестік билік иесі ханды ілектер) билік етті. Бұл удельдіктер ұсақ иеліктерге бөлінді. Оларды билеушілер өздерінің ішкі және сыртқы саясатын жүргізуде тәуелсіз болды. «Ілек» хан өзінің басқару аппаратымен бірге орталық билік органдарын қайталаушы өз әскері болып, өз атынан тиындар дайындайтын. Сондай-ақ, хакімдер мен бектердің және ел басшыларының өкілеттігі де кең еді. Тіпті кей-кездері олар өздерінен жоғары билік иелеріне бағынбай, өзді-өздерімен де қарулы қақтығыстарға барып отырды. Сөйтіп, Қарахан мемлекетіндегі мемлекеттік жүйе бюрократтық аппараттың дамуымен үндесіп, билікті қадағалайтын жүйенің барлық саласындағы биліктер де бытыраңқылыққа ұшырап және әкімшілік бөлшектері автономияландыруға әкеп соқтырды. Міне, осындай қайшылықтардан кейін Қарахан мемлекеті XII ғасырда күйреді¹⁹.

Қаракытай билеген Гурхан әкімшілік жүйесінде Жетісудағы билік оншалықты өзгере қойған жоқ. Қаракытай билеушілері удель биліктеріне өз адамдарын қоймастан бұрынғы билеушілерді орындарында қалдырды. Сөйтіп Гурханның ордасы Жетісудағы мемлекет жүйесінен тыс тұрды. Қаракытай билеушілері мен жергілікті удель хандарының арасын байланыстырушылар наместниктер болды. Олар әрбір ірі қалалар мен удельдерде тағайындалып, олардың міндеті салықтар жинап, оны ордаға жеткізу еді.

Қарахан мемлекетінің егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Білге Күл Қадырхан иеленген қаған дәрежесі Жетісу түріктерінің мемлекеттік статусының тәуелсіздігін анықтайтын. Қарахандықтардың исламды қабылдауы оларды халықаралық құқық жүйесіне ендірді. Ол шариятқа негізделген еді. Сонымен қатар Қарахан мемлекеті Саманид, Сельжук, Газневи державаларымен байланыс жүргізді. Сондай-ақ ол Шығыс Түркістан мен Орталық Азиядағы мұсылман емес халықтармен қақтығыстарға барды.

¹⁹ Г.М. Исхаков, Б.А. Литвицкий, Т.А. Ширкова. Краткая история уйгуров. //Учебник, Академия наук Казахской ССР, Институт уйгуроведения; (отв. ред.: Г.С. Садвакасов и др.) Алма-Ата : Ғылым-1991. - С.255.

Қарахан мемлекетінің қаржы және салық жүйесі дұрыс жолға қойылған болатын. Мемлекеттің орталық аппараты мен Ілек-хан (ханды іліктер) ордаларында салық жинауға жауап беретін шенеуніктер - мұстауфалар болды. Ал отырықшы жұртшылықтан харадж алынып, яғни астықтың оннан бірін салыққа жинайтын. Ұсталар мен көпестер сауда құқына ие болу үшін салық төлейтін.

Қарахан мемлекетінің салық жүйесіндегі ерекшелігі - ол Ихта институты болды. Жеке тұлғаларға мемлекет беретін салық жинау құқығы солай аталды. Оларды кейде ихтадерлер немесе мұхта дейтін. Бұл жерде ихтадарлықтарға салық мөлшерін көтеруге рұқсат берілмейтін немесе Ихтал тұрғындарына қысым жасамайтын. Мұндай жағдайлар билеуші династиялар, шенеуніктерге, әскер басшыларына жасалды. Ихтаның кең тараған формасы ихтат-и-хашам әскери ихта, яғни ихтадерлерге әскери қызмет кезінде жасалатын жағдай еді.

Қарақытайлықтар Ихта институтын қысқартып, салық жүйесін күшейтті. Жетісу өңірінің тұрғындары жаңа салық үй басына бір динардан төлейтін болды. Салық жинаумен мен Гурханның наместниктері айналысты. XII-ғасырдың ортасында салық саясаты күрделеніп, қарақытайлар өздеріне қарайтын тұрғындарды қатты қыспаққа алып, көшпелі қауымдар отырықшылыққа күштеп көшірілді. Ол жер салығы «харадж» салығын арттырды. Бұл саясат жергілікті тұрғындардың ашу-ызасын келтіріп, қарақытайлар мемлекетінің әлсіреп, ақыры оның күйреуіне әкеп соқты.

Қазақстандағы құқықтың даму барысында X-ғасыр ерекше бір кезең болып саналады. Исламды қабылдаған Жетісу және Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде жаңа құқықтық жүйе мұсылмандық немесе шарифат қалыптасады. Шарифат - заңдық нормалардың жиынтығы, әрі іс-әрекет ережесі мен қағидалары болып саналады. Құқықтың негізгі көзі - Құран мен Сунна. Шарифат бойынша құқықтың төрт түрі болды. Бірінші, әрбір адам құлшылық етіп, мойындайтын Алла билігі, екінші, жеке тұлға құқығы, үшінші, айналадағы адамдар құқығы, төртінші, құдай жаратқан барлық нәрселердің құқығы. Бұл исламның негізі. Мұсылман құқығында бірнеше құқықтық мектептер немесе мазхабтар болды. Қазақстанда орта ғасырларда ханифийлер мазхабы (түркі әлемі «Имам Ағзам» деп атайтын Әбу Ханифа мазхабы) кеңінен тарады. Оларға адатты (әдетті) пайдалануға тыйым салынбады. Ол исламның таралуына ешқандай кедергі жасамайтын. Фикх саласындағы басты бедел болып саналатын адам муфти болды. Соттық қызметті қазылар

атқарды. Мұсылмандық құқықтың енуі әдеттегі құқыққа қарағанда тиімді еді. Бұл кезең ислам Ренессансының кезеңі болды. Сол кездегі мәдениет пен ғылымның, сондай-ақ құқықтанудың дамуы ерекше өсті. Сөйтіп, ислам бұл жерде діни идеялар мен іс-әрекеттердің жиынтығы ғана болып қалмай, біріншіден бойына философиялық құқықты сіңірген философиялық жүйе болып қалыптасты. Яғни, құқық алғашқы рет осылайша ғылымға айналды²⁰.

X-XII ғасырларда мемлекет және құқық Жетісу өңірінде ерекше өзгертулерге ұшырап, Орталық Азия дәстүрімен Алдыңғы Азиялық жаңартулар арқылы түркі-мұсылман мемлекетінің құқықтық жүйесі қалыптасты.

Қимақ қағанаты мен қыпшақ хандығы. IX ғасырда бірнеше тәуелсіз мемлекеттер пайда болып, олардың мемлекеттік жүйелерінде Орталық Азия және жергілікті жерлердің дәстүрлері, бір-бірімен араласып кетті. Бұл қимақ қағанаты мен қыпшақ хандықтары еді. Солтүстік, Орталық және Батыс Қазақстан аймақтарын мекендеген Түрік мемлекетінің ішіндегі империялық атақ-дәрежеге ие болғандардың ең күштісі Қимақ қағанаты болды. 656 жылы Батыс түрік қағанаты күйрегеннен кейін оқшауланған Қимақ (кейде кимек) тайпасы басшысының «шад-түрік» атағы болған. «Шад» және «түрік» деген атақтар түріктерге кеңінен таныс, ол ертедегі руналық жазбаларда да бар. 840 жылдан бастап оның билеушісі болып «Жабғу» (ябғу) деген атақ алды. X ғасырдың басында Қимақ мемлекетінің күшеюі және оның құрамына өзге де түрік халқының қосылуына байланысты жабғу қаған (хақан) деп атала бастады. Қаған-хандардың ханы деген мағынаны білдіреді. Бізге жеткен кейбір құндылықтарға қарағанда онда он екі удель билеушілері өмір сүріп, олар әскер басшы әрі өзінше саяси мәселелерді шеше алатын билікке ие болған. Сондай-ақ, араб жазбаларына қарағанда қимақтарда сарай министрлері - хаджибтер және уәзірлер болған көрінеді. Ал енді, қыпшақтардың мемлекеттік аппаратына келсек, оларды алдымен хан немесе ұлы хан билеген. Билік мұра ретінде атадан балаға алмастырылып отырған. Басқару аппараты хан ордасында жүргізілді. Оның басты қызметі хан (мемлекет) мүліктеріне және әскерге иелік ету еді. Хан әскери және азаматтық билікті қолында ұстап, оларға айналасындағы кеңесшілері арқылы билік жүргізді. Ханның тұрағы Орда деп аталды. Ханнан басқа

²⁰ К.Аманжолов, Қ.Рахметов. Түркі халықтарының тарихы. (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) // Оқулық Алматы-1996. - Б.122.

қыпшақтардың басын біріктіретін ірі-ірі шенеунік, ақсүйектер - тархандар, басқақтар және бектер, югурлер болды.

Сондай-ақ, қыпшақ ханының ордасында іс-қағаздарын жүргізуші де болатын. Ал, Қимақ қағанаты төрт облысқа және он екі удельге бөлінді. Оларды парсы жазбаларында төмендегідей салалап белгілейді. Бірінші, Йагсун-Йасу Ешім мен Ертіс арасындағы Барабин даласынан бастап Обтан батысқа қарай жайлаған жерлер. Осы жерде қағанаттың орталығы және оның жаңа және ескі екі астанасы болды. Екінші, Қырқырхан-Шығыс және Орталық Қазақстандағы Ертіс өзенінен бастап Балқаш пен Алакөл өзендеріне дейінгі аралықтар, оған Қарқаралы, Шыңғыстау, Тарбағатай таулары қосылады. Үшінші, ішкі қыпшақтардың Орталық Қазақстанның Оңтүстігінде Шу және Талас өзендерінің төменгі жақтарын алып жатқан жерлер. Төртінші, Оңтүстік Орал және Торғай далаларын алып жатқан сыртқы қыпшақтар. Қимақ қағанатының орнына келген Қыпшақ хандығында әкімшілік бөліну басқаша болды. Ол дәстүрлі әскери-әкімшілік жүйесімен қалыптасты. Әрі орасан үлкен территорияны алып жатқан халық (этнос) ретінде қалыптасты. Бұл хандық екі қанатқа бөлінді. XI-XII ғасырларда қыпшақ бірлестіктері екі бір-біріне тәуелсіз одақ болды, олар Батыс (Волгадан Батысқа қарай) және Шығыс (Қазақстан территориясында) еді. Олардың соңғысы екі қанатқа бөлінді. Хандық орталығы Торғай даласында тұрды. Оң қанаты Қазақстанның Батыс аймақтарын қамтып, орталығы Оралдың төменгі жағында болды. Сол қанаты Сырдария, Орталық және Шығыс Қазақстан территориясында орналасты. Сол қанатының ордасы Сырдарияның бойындағы Сығанақ қаласы болды. Оның әкімшілігінің негізгі бөлшегі әскери-потестарлық бірлестік – «тайпа» еді. Батыс Қыпшақ одағында оның саны 11 болды. Ал, Шығыс қыпшақ хандығына 16 әскери-потестарлық бірлестік енді. Ол Оғыз мемлекетінің әкімшілік бөлінуіне ұқсас еді. Әскери-потестарлық бірлестік «ел» немесе мемлекет аталып, көптеген ұсақ аймақтардан құралды. Қыпшақ даласы «Дешті-Қыпшақ» аталды. XII-XIII ғасырларда қыпшақтар мейлінше күшті ел ретінде танылды²¹.

Қимақ және Қыпшақ мемлекеттерінің егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Парсы жазбаларының айтуына қарағанда Қимақ ханы ең ұлы хандардың бірі болып саналады. Ал X ғасырдағы араб

²¹ С.С.Сартаев «История государства и права Казахской ССР. Часть I.» // Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева// Алма-Ата «Мектеп». -1982.- С.112.

авторлары болса, түркі мемлекетіндегі ең құдіреттілерінің бірі қимақтар деп санады.

XI ғасырда Оғыз мемлекеті өмір сүруден қалып, олардың жерлері қыпшақ хандығына қосылады. Сондай-ақ, IX-XII ғасырлар аралығындағы Қазақстан территориясын мекендеген қыпшақтың мемлекеттік бірлестігінің құдіреті талайды еріксіз таңқалдырды. Олар бір орталыққа бағынған мемлекет жүйесін құрмаса да Еуразия кеңістігінде өзінше бір мықты әскери-саяси күш болып қалыптасты. Қыпшақ хандары орыс князьдарымен тығыз қарым-қатынаста болып, Византия, Грузия, Хорезм және Қарахан мен Қара қытай мемлекеттерімен тығыз байланыс жасады. Дипломатиялық қатынастың басты бір белгісі династиялық - некелік байланыстар болды, ол саяси-әскери және экономикалық одаққа бірігуге итермелейтін бірден бір негізгі күш еді. XII ғасырдың аяғында Шығыс-қыпшақ одағының сол қанаты күйреп, өзінің егемендігін жоғалтады да Хорезмшах мемлекетінің билігіне көшеді. Қимақ және Қыпшақ мемлекеттерінің құқық және салық жүйесі туралы бүгінгі күнге мәлімет өте аз жеткен.

Соған қарамай мемлекеттік қазынаны толықтырып отыратын байлық көздеріне қарағанда оларда салық және құқық жүйесі жақсы жолға қойылғаны байқалады. Мысалы, Қимақ қағанаты өз елінде шығарылатын алтыннан өзінің “міндетті үлесін” алып отырған және оларды жүргізетін салық жинаушылар болған. Егер салық төлеуден бас тартқандар болса, онда оған күшті қол жіберіліп, олар қатаң жазаланатын. Мемлекеттің басты міндеті құқықтық нормалар жасау болып саналады. Мысалы, қыпшақтардың әдеттегі құқында төрелердің рөлі ерекше болған. Сондай-ақ, сот және соттық шешімдер қыпшақтарда жарғы деп аталған. Міне, осылар арқылы жер және мүліктік талас-тартыстар мен қылмыстар, басқа да құқық бұзушылық қатаң жазаланып не әшкереленіп отырды.

3.3. Найман және керей ұлыстары.

IX ғасырдың ортасында Орталық Азияда жаңа саяси қайта құрулар басталып, әлем картасында наймандар мен керей ұлыстары, яғни мемлекет пайда болады. Олар алғашқы рет VIII- ғасырда Ұйғыр қағанаты құрамында аталды. Ұйғыр қағанаты 840 жылы құлағаннан

кейін, Орталық Азияда жинақтаушы цзубу атымен белгілі көшпенділер конфедерациясы пайда болады. Солтүстік цзубу деп керейлерді атаса, ал Батыс цзубу деп найман ұлыстарын атады. Бұл мемлекеттердің күшеюі Х-ХІ ғасырлардағы христиандардың несториан бағытындағы ағымды қабылдауынан басталды. Соған қарамай Х-ХІІ ғасырлар басында цзубу оның ішінде наймандар Ляо империясының билігіне көшеді. Олар Ляо империясына вассалдық тәуелділікте болып, Шығыс Қазақстан мен Батыс Моңғолия жерінде тұрады. Тек 1125 жылы Керейлер тәуелсіздік алса, ал 1143 жылы Наймандар тәуелсіздік алды. Сол кезден бастап олар өз еркіндіктері өзінде мемлекет ретінде дамып, тек ХІІІ ғасырдың басында ғана моңғолдар билігіне көшті. Жалпы найман тайпалар одағы VIII ғасырдың Ортасында Жоғарғы Ертіс пен Орхон аралығында сегіз-оғыз деген атаумен пайда болып еңсе көтерген²²

Найман және керей ұлыстарының мемлекеттік басқару құрылымы. ІХ-ХІ ғасырларда цзубу конфедерациясын, яғни көшпелілер бірлігін далайхан атақ дәрежесіндегі билеуші басқарды. Ол кезде аталған одаққа кіретін әрбір бірлестіктің билеушісі хандар болды. Кейбір жазбаларға қарағанда сол кезде наймандарды Таяндар және хандар билеген. Бірақ, бұл атақ-дәреженің ара-жігін айырып, көрсететін мәліметтер жоқ. 1092 жылғы кидандармен болған соғыста Далай-хан Маргузаның жеңілісі көшпенділерді Ляо империясының билігіне бағындырды. Кейін қайта тәуелсіздік алғаннан соң мемлекеттік басқару жүйесі біршама өзгерді. Ал, керей билеушісі Бұйрық-хан атағын алып және ол мұрагерлікпен алмастырылып отырылды. Керейлер бағындырған моңғолдарды гурхан биледі. Ол Бұйрық-ханға тәуелді болды. 1183 жылы Керейлердің билеушісі Тоғұрылды Қытай империясы ван - патша ретінде мойындап, Керей мемлекетінің егемендігі жарияланды. Сөйтіп, Тоғұрыл ван-хан атақ дәрежесін алады. Ван-хан туралы әртүрлі жазбаларда әрқилы айтады. Мысалы, Шыңғыс хан талқандаған керей ұлысының билеушісі Ван-ханның (Бұл жерде атақ-дәреже емес) наймандар иелігін қорғаған найман қарауылымен қақтығыста қаза тапты деген мәлімет бар. 1203 жылы керейттерді моңғолдар күйретіп, олар өздерінің тәуелсіздіктерін жоғалтады²³.

²² «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5-томдық, 2-том.» Алматы: Атамұра. 1998 ж. - Б.25.

²³ Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и-Рашиди (Рашидова история): Перевод с персидского языка, 2-е изд. Дополненное// Алматы «Санат». – 1999.-С.86.

XII ғасырдың аяғы XIII ғасырдың басында Найман мемлекетін екі билеуші - Бұйрық-хан және Таян-хан биледі. Найман және Керей мемлекетінің атқарушы билігінің органы болып, хан ордасы және оның үкіметі болды. Орда хан және оның әскер мүліктерін басқарды. Басқару қызметін ерекше категориядағы қызметкер адамдар немесе шенеуніктер атқарды. Ордада арнаулы іс-қағаздары хан мөрімен белгіленді. Найман ханының кеңсе бастығы және мөрін сақтаушысы XII ғасырда ұйғыр Тататунг болды.

Найман мен Керей ұлыстарының территориясы мен әкімшілік жүйелері. Цзубу мемлекетінің территориясы бірнеше жартылай тәуелсіз бірлестіктерге бөлінді. Оның Солтүстік цзубуы керейлер аталса, ал батысы наймандар болып аталды. Наймандар мен Керейлер тәуелсіздік алғаннан кейін көшпелі мемлекеттің бір формасы Ұлыс пайда болды. Ұлыс термині «халық», «халық билігі» деген ұғымды білдіріп, өзін-өзі басқаратын әрі өзінің территориясы мен халқы бар саяси жүйе болып саналды. Территория шекаралары ат басын шалатын бекеттер арқылы белгіленіп қорғалды. Керейлердің Тоғұрыл (Ван-хан) ханы найман күзетшілеріне жолығып қалып, сол қақтығыста қайтыс болғаны тарихтан белгілі. Керей ұлысы әскери-потестарлық құрылым – «тайпаға» бөлінді. Кейбір жазбалар бойынша олар әскери әкімшілік бөлінуге қарай әрбір тұрғындар әкімшілік бөлшек «түмен», «мындық», «жүздік», «ондық» болып бөлінді. Бұл каншалықты әскер барын аңғартатын цифрлар.

Найман ұлысы болса екі қанатқа бөлінді. Оларда да жоғарыдағыдай түмендерден, мыңбасылардан, жүзбасылардан, онбасылардан тұратын. Наймандар мен керейлерде өз билеушілерімен бірге жергілікті қауымдастықтардан, әсіресе қыпшақтар мен қаңлылардан шенеуніктер қызметке тартылды.

Найман мен Керейлердің егемендігі мен халықаралық құқық субъектілігі. Орта Азиядағы алғашқы көшпелілер егемендігі IX-XI ғасырларда цзубу конфедерациясы шеңберінде болды. 1008-1009 жылдары ол өзінің басты қарсыласы деп Ляо империясын жариялады. Цзубу билеушісі Уварды «барлық көшпелілердің ханы» деп мойындады. Ал, екінші кезең болса, XII-XIII ғасырдың бас кездерінде Керей мемлекетінің тәуелсіздігіне байланысты дала империясының белгілерін алуы болды. Олардың билігіне монғолдардың көшпелі қауымдастықтары енді. Олар жеке ұлысқа бірікті. Бірақ Тоғұрыл мен оның туған ағасының арасындағы қайшылық XII ғасырда монғол

бірлестіктерін қадағалайтын күштің әлсіреуіне әкеп соғады. XII ғасырдың аяғында Тоғұрыл Керей-моңғол конфедерациясын қайта қалпына келтірсе де, 1203 жылы ұзаққа бармай керейлер моңғолдар билігіне көшеді.

Наймандар мен Керейлер тәуелсіз де егеменді мемлекет ретінде сыртқы саяси қызметті белсенді жүргізді. Бірінші 1007 жылғы дипломатиялық ірі қарым-қатынас барысында Мервтегі несториан ағымындағы христиан дінін қабылдауы және оның кең далада тарауына ықпал ететін акция болды. Қытай, таңғұт, турфан және Ляо империясымен болған әртүрлі елшілік қарым-қатынастар да соған жатады. Сондай-ақ, Керейлер мен Наймандар арасындағы қарым-қатынас та бұл саладағы ірі жеңіс еді.²⁴

Керей мен Наймандар өз мемлекеттері мен оның статусын халықаралық байланыста кеңінен мойындалуын қамтамасыз етті. Найман мен Керей құқығының негізгі көзі- әдет-ғұрып, салт-дәстүр болды. Кейбір жазбаларға қарағанда олар «Еке-Төре» немесе «Ұлы ақиқат» атты заңдар кодексін пайдаланған көрінеді. Наймандар мен Керейлер көк тәңіріне сыйынып, оны құқық нормасы ретінде қабылдаған. Ал хандар болса, Алланың жердегі билігіне ие, әрі соның нормаларын орындаушы болып саналған.

VI-XII ғасырларда Қазақстанның мемлекет және құқығы жаңа кезеңге көшіп, өзінің өрлеу дәуірін кешті. «Орда», «ел», «ұлыс» сияқты жаңа институттар пайда болып, салық, әрі удельдік басқыншылық билікті мұрагерлік ететін жүйе пайда болды. Одан кейін құқықтық жүйе де біржола дамып, алғашқы жазбаша заңдар өмірге келді. Сондай-ақ, Қазақстанға исламның келуі құқықтану процесін ерекше ғылыми жүйеге түсірді. Қазақстанның мемлекет және құқығы Еуразияның барлық территориясындағы мемлекеттік құқықтық жүйені дамытуға негіз болған бірден-бір көз болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Түрік қағандықтардың неліктен империялар болғандығын түсіндіріңдер. Қаған қандай қызмет атқарған?

²⁴ Еркін Абиль «История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века» // (курс лекций). ТОО «ФОЛИАНТ», Астана. -2000.-С.92.

2. Бірінші Түрік қағандығының әскери-әкімшілік құрылысын атаңыз?
3. Оғыздар мемлекеті көшпелілер мемлекетінің қандай үлгісіне ұқсайды?
4. Қарахандар мемлекетінің Түркі қағандығының мұрагерлері болған басқа түркі мемлекетерінен айырмашылығы неде? Бұл мемлекет неліктен ыдырап кетті?
5. Орда және ұлыс терминінің мәнін түсіндіріңіз?

IV. ШЫҢҒЫС ХАН ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ОРДАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕР

4.1. Шыңғыс хан империясы және Қазақстан аумағындағы ордалық мемлекеттер

XII ғасырдың аяғы XIII ғасырдың басында Орталық Азияда моңғол тайпаларының бірігу процесі жүріп, оның ақыры жаңа көшпелі империяның пайда болуына әкелді. Бұл мемлекет Орталық Азия мен Қазақстан далаларындағы саяси жағдайларды күшейтіп, көшпелі тайпалар одағының басқа тайпаларға өз үстемдігін орнату жолындағы қайшылықтарды ушықтыра түсті. Сол күрестің барысында, яғни 1206 жылы моңғол тайпасының өкілі Темучин (Шыңғыс хан) бүкіл моңғолдардың басын біріктірді.

Орта Азиядағы ең күдіреті күшті жаулап алушыға айналды. 1206 жылы көктемде Онон өзенінің сағасында Темучинді жақтайтын көшпелі монжор-бектер құрылтай өткізіп, оны Ұлы хан жариялады, сонымен бірге оған Шыңғыс хан атағы берілді. Темучин-Шыңғыс хан жарты әлемге: «Мен... түрлі мемлекетті ақиқат жолына бағыттап, халықтарды өзімнің біртұтас билігіме қараттым» - деп жариялады. XIII ғасырдың алғашқы он жылдығында моңғолдар Оңтүстік Сібірді, одан кейін Қытайды жаулап алып, бүкіл Түркістан мен Шығыс Түркістан өңірін өз қадағалауында ұстады. Содан кейін, Шыңғыс хан өзінің алдына Шығыс Еуропа мен алдыңғы Азия, Жетісу, Орта Азия мемлекеттерін бағындыруды мақсат етіп қойды.

Түркі халықтарына Шыңғыс хан ең құйтырқы дипломатияның бірі ретінде «Орта Азияның барлық көшпенділері бірігейік» деген үндеу тастады. Сөйтіп, көшпенділердің тұтас бір империясын құрмақшы болды. Шыңғыс ханның алғашқы ұйымдастыру жұмыстарына басты

кедергі жасаушылар ұйғырлар, керейлер, наймандар, меркіттер болды. Бірақ ол аталған ұлыстардың билеушілерін тас-талқан етіп, Орталық Азияда өз билігін саяси тұрғыда баянды етті. Ал, оған қарсы одақтасып көтерілген меркіттер мен наймандарды 1209 жылы ұйғыр идиқұты (билеушісі) өз игілігіне өткізуге әрекет жасауына қарамай, Тимучин әскерлері оларды да тас-талқан етіп күйретті. Сөйтіп, соның кесірінен олардың жолдары екіге айырылды. Сол кездің өзінде Тимучин билеген моңғолдар арасында бірнеше әскери және әкімшілік реформа жүргізіліп, моңғол ұлысы бір орталыққа бағынған мемлекеттік жүйесі бар империяға айналдырылды.

Шыңғыс империясы құрылған алғашқы күннен бастап-ақ ол өзіне көне түркі өкіметінің ел басқару құрылымын, сондай-ақ әкімшілік жүйесін өзгертпестен сол қалпымен пайдаланады. Мысалы, елдің мемлекеттің күнделікті ісін атқарушы тетігі-Өкімет (төр). Әрине, байырғы түркі мемлекетінің ең жоғарғы билік иесі Тәңір текті Ұлы Қаған. Өкіметтің де, Үкіметтің де Жарлығын, үкімін, шешімін қабылдаушы бірінші адам –Қаған. Ал, оны іске асырып-атқарушы – қосынды әскери-әкімшілік аппаратты, қаған қасындағы кіші хандар, яғбу, шад бұйрықтар. Шыңғыс хан империясы өзінің басқару жүйесін көне түркілерден алады десек еш қателеспейміз. Бірақ, Шыңғыс хан үкіметі тайпалық құрамды әдейі бұзуды үкіметтік саясат етіп, тайпаларды бір-бірімен қым-қиғаш араластырып жіберіп отырды. Сөйтіп, тайпа ішіндегі жүзбасы болған ру басшыларына Ұлұғ Өз-Ынанчу деген әрі қосындық (әскери) шен, әрі әкімшілік лауазым беріп отырды. Бір ғажабы сол үкіметтік ең жоғарғы қосындық (әскер) орталық кенеске жүз басылардың ішіндегі ең сенімді де құрметті Ұлығ Өз-Ынанчулардың бірін сайлап, қатысытып отырған. Жүздік бесжүздікке, ол мыңдыққа, мыңдық бесмыңдыққа, бесмыңдық түменге бағынды.

Моңғолдар өздері жаулап алған халықтарының әлеуметтік-экономикалық құрылыс-құрылымдарын толықтай өзгертпегенімен, олардың қоғамдық-саяси өмірі мен тыныс-тіршіліктеріне айтарлықтай өзгерістер енгізіп, өз иелігіне көшкен елді мекендерде өздеріне тиімді тәртіп орнанны. Сондықтан да XII ғасырдың басында Моңғол мемлекетінің құрылуы, оны басқаратын әрі басқарып отыруды реттеу үшін ортақ жазбаша қалыптастырылған құқықтық нормалар мен заң ережелерін әзірлеу керек еді. Ол жаңадан қалыптасып отырған жағдайларға сәйкес жинақталған, содан соң бұрынғыға қарағанда елеулі өзгерістерге ұшыраған әдеттегі құқық, аталғандай мақсатқа сай

орайластырылды. Сөйтіп, жаңа заңдар мен ережелердің жиынтығы Шыңғыс ханның «Ұлы Ясасы» деп аталды. Яса, моңғолша – (толық аты ясақ) дзасақ «қаулы», «заң» деген ұғымды білдіріп, олар орамалдарға «тұмар» күйінде жазылды. Жалпы, Моңғол империясы қандайда болмасын хан тұқымының иелігі болып саналып, олар құрған мемлекеттердегі жоғарғы әлеуметтік топ Шыңғыс ұрпақтары бастаған түрік-моңғол көшпелі шоншарларынан тұрды. Әскери билік пен азаматтық билік арасы бөлек болды. Ұлыстардағы азаматтық билік жергілікті ақсүйектер өкілдерінің қолында болғанына қарамай моңғолдар басқа тайпалардың білімділерін белгілі бір дәрежеде шенеуніктер ретінде пайдаланып отырды.

Шыңғыс хан Қытай, Жетісу және Орта Азияны жаулап алуға әскер аттандырды. Оның мұрагерлері де ата жолын жалғастырып, Еуразия материгінің үлкен бөлшегін өзіне қосып алу үшін Ұлы империялық саясат жүргізді. 1218-1240 жылдары Қазақстан территориясы бүтіндей моңғол империясы құрамына кірді.

Ұлы империяның мемлекеттік басқару жүйесінде алдымен оны билеуші болып қаған есептелді. Оның құқықтары әскери, заң шығару және әкімшілік билігін қамтиды. Әрі ол Шыңғыс хан династиясынан сайланатын. Мысалы, Үгедей қаған Венгер королі IV Белға жазған хатында «Мен көк патшасы жолдаған ханмын, маған ол жер бетіндегі билікті берген, сондықтан да мен маған бағынбағандарды және қарсыласқандарды күйретіп, ал қызмет еткендерді асқақтату билігі берілген» деп атап көрсетті. Моңғолдар билігі абсолютті және жан-жақты болды. Шыңғыс хан жасаған жан-жақты әрі нақты құқық жүйесі феодалдана бастаған моңғол қоғамының талап-тілектеріне, мақсат-мүдделеріне сай келді. Моңғол мемлекет басшылары үшін «Яса» көп жылдар бойы бедел болып, қоғамдық өмір айналымында жүрді. Қаған оны мейлінше пайдаланды. Қаған тек моңғол империясына ғана билік жүргізіп қоймай, басқа да елге билік жүргізді. Билік аманат бойынша атадан балаға беріліп немесе тікелей тұқым жағынан мұраға қалдырылды.

Таққа отырғызу салтанаты құрылтайда сайлау арқылы шартты түрде жүргізілді. Қағанның өкілеттігі өте кең еді. Ол бүкіл территория мен мемлекет жұртшылығын билеп, заң нормаларын бекітті. Олар заң - жасақ - йасак, жарлық - йарлық түрінде белгіленіп, қаған жоғарғы қолбасшы және моңғолдардың құқықты діни басшысы да болды. Қағаннан кейін Шыңғыс ханның балалары ұлыс хандары дәрежесі

атағын алды. Қағанды жоғарғы билік иесі ретінде мойындаған хандар, өздерінің иеліктерін оған тәуелсіз билеуші ретінде қадағалау жасап, билік жүргізді. Жаулап алған жерлерінде қағандар мен хандар өздерінің «даруга» немесе «басқақ» атына ие лауазымдарын белгіледі. Олардың міндеттеріне халық санағын жүргізу, жергілікті жұрттан әскер жинау, пошта байланыстарын қамтамасыз ету, салықтар жинау және оларды ордаға жеткізу енді. Сонымен бірге, олардың міндетіне ірі қалалардағы әкімшілік және полициялық қызметтер де кірді. Кейбір жекелеген алыс аймақтарда жергілікті жер адамдары билік еткеніне қарамай оларды қаған бекітіп, даругашылар қадағалады.

Шыңғыс хан билеуі кезінде және одан кейін де империяның бір орталыққа бағындырылған әкімшілік басқару жүйесі болды. Атқарушы биліктің жоғары органы болып Мемлекеттік кеңес есептелді. Оған империяның жоғары шенеуніктері кірді. Мемлекеттік кеңестің оң министрі оған басшылық жасап, әкімшілік, қаржылық және әскери органдарды қадағалады. Мемлекеттің басқару жүйесінде хан кеңсесі ерекше орын алды. Ол хатшылар мен көшірушілерден тұратын. Оны ұлы ұлық-бітікші басқарды. Жаулап алған жерлерде әкімшілік және әскери билікті көшпелі басқарма жүргізді. Ол жоғарғы орган болып есептелінді. Жергілікті билік басшылары чингизиттер мен түменбасылардың қолында болатын. Оларды қаған тағайындады. Олар удельдерде әкімшілік және әскери иелікті өз қолдарында шоғырландырды. Кейбір аймақтарда қаған тағайындаған жарғышы (джаргучилер) сот билігін іске асырды. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі басты қызметтердің бірі пошта жүйесі болып саналды. Империяның барлық басты-басты орталықтары Ям (пошта бекеттері) деп аталатын байланыс жүйелерімен, бір бірімен қарым-қатынас жасап отыратын. Әрбір бекеттерде 20-ға жуық ұлақшы - жаушылар болды. Олар байланысқа қажетті жүйрік жылқылармен, азық-түлікке пайдаланатын малдармен қамтамасыз етілді. Бекеттер арқылы билік иелерінің тапсырмалары, арнаулы құжаттар және империя территориясын билеп жүрген хан өкілдері мен шенеуніктерге жол ашатын қозғалыс жүйелері қалыптасты²⁵.

Моңғол мемлекетінің әкімшілік-территориялық жүйесі болса хандар билеген негізгі төрт ұлысқа немесе жұртқа бөлінді. Моңғолдардың негізгі өз жерлері жұрт саналып, ол Шыңғыс ханның

²⁵Хара-Даван Э. «Чингисхан как полководец и его наследие» Учебное пособие // - Алматы, 1992.- С.116.

кенже ұлы Төленің үлесіне тиді. Қазақстан территориясы (Жетісудан басқа), Төменгі Поволжья, Солтүстік Кавказ, Қара теңіз даласы мен Оңтүстік Арал Жошы ұлысына қарады. Ал, Жетісу Қашқария және Орта Азия Шағатай ұлысын құрады. Бұрынғы керей, найман және ұйғыр мемлекеттері Үгедей ұлысы құрамына кірді. Кейін Иран территориясы мен Таяу Шығыста Хулагу ұлысы немесе Елхан мемлекеті қалыптасты. Ірі Ұлыстардың территориялары өз кезегінде ұсақ-ұсақ ұлыстар болып бірікті. Олардың үш түрі болды. Бірінші, Шыңғыс хан тұқымдарының иелігіндегі ұлыстар. Олардың құрамында 10 мыңға жуық отбасы бар еді. Екінші, хан тағайындаған Темник (түменбасы) басқаратын Түмен ұлысы. Олардың тұрғыны екіден он мың отбасына дейін есептелді. Үшінші, жергілікті тұрғындардан тұратын және даругашылар билігіндегі отырықшы ұлыс болды. Оларды жергілікті билеушілер билегенімен, олар моңғол билеушілерінің қатаң қадағалауында тұратын.²⁶

Әрбір түмен әкімшілік қана емес сонымен бірге әскери округ болып саналды, егер соғыс бола қалған жағдайда Түменбасы бастаған 10 мыңдық әскери корпус дайындалатын. Түмендер мыңдыққа, мыңдық жүздікке, жүздіктер ондыққа бөлінді. Олардың алдыңғы екеулерін хан тағайындады. Ал жүздікті-түменбасы, ондықты-мыңбасы тағайындаған.

Моңғол империясында салық жасау жүйесіндегі ерекше маңызға ие болды. Жеке-жеке үш салық мекемесі құрылды. Оның біріншісі Қытайдағы Яньцзинде, екіншісі Орта Азия - Амудария аймағында болып, одан кейінгісі Жетісу, Қашқар және Бесбалық территориясының аймағын қамтыды. Салықтың негізгі бөлшегі шаруашылық - үй болып есептелінді.

Империяның көшпелі халқы жылына мал басына бір процент көлемінде - копчур, сондай-ақ, әскери салық - тағар, төтенше салық - аваиз салығын төледі. Отырықшы халық жер салығы - харадж салығын беріп отырды.

Моңғол империясының құқықтық жүйесі әдет-ғұрып, рәсім, салтқа негізделінді. Моңғолдардың ойынша олардың құқық нормалары әлемдік заңдарға сай, қоғам үндестігін сақтауға кепіл беретін бірден бір құқық нормасы болып есептелді. Әлемдік заңды жер бетінде насихаттаушы қаған болып саналды. Сондықтан да, ол империяның заң және сот билігіне иелік етті. Шыңғыс ханның кезінде Яса немесе Жасақ

²⁶ Юдин В.П. Орда Белая, Синяя, Золотая// Казахстан, Средняя Азия в XVI-XVIII веках. //Алма-Ата, 1983.-С.88.

заңы қабылданып, ол қоғамдағы жаңа саяси- әлеуметтік қатынастарға сәйкес келді. Ұлы Қағаннан кейін Жасақты мұрагер ретінде қабылдап және сақтаған оның ұлы Шағатай еді. Сонымен бірге, империяда жоғарғы сот-төреші қызметі Яргу, джаргулугсан және судьялар - джаргучилар болды. Соттар - яргу мен кадилер үстем тап, ауқатты адамдардың мүдделерін қорғап, солардың жыртысын жыртты. Сот ісі жөнінде арнайы диуан-яргу де болған²⁷.

Шыңғыс ханның Ясасы екі бөлімнен тұрды. Бірінші бөлімі, билік - Шыңғыс хан айтқандарының басын біріктірген жинақ болуымен бірге моральдық-нормативтік түрдегі мемлекеттік құқықтың негізгі нормалары болып есептелінді. Екінші бөлімі, Жасақ атанып, ол қылмыстық құқық нормаларын жинақтап, діни тыиымдарды біріктірді. Жасақтың басты нормалары қатарында әскери ұйымдар мен тәртіптерді және соғыстан түскен түсімдерді бөлетін заңдылықтар болды.

Жалпы, Шыңғысхан құрған мемлекет және оның мұрагерлері билеген мемлекет XIII ғасырдың бірінші жартысындағы қысқа уақыт ішінде әлемдік империяға айналып, бір орталыққа бағынған билік жүйесін қалыптастырды. Сондай-ақ, ол орталық пен шет аймақтарды және мемлекеттік идеологияны тең құқықты дәрежеде ұстамаса да негізгі үш дінгекте ұстады: басқаруға Шыңғыс тұқымдарының ғана құқығы болды; бүкіл көшпенділердің бірігуі қажеттілігі және бүкіл әлемдегі мемлекеттердің көшпенділер билігінде болуы. Соған қарамай империяның кейбір бөлшектерінің аралары алшақ болуына байланысты басқару билігі басындағылардың арасында қарама-қайшылықтар туып, империя ұлыстарын әлсіреуге әкеп соқтырды.

4.2. Ұлы Ұлыс мемлекеті және Алтын Орда мемлекеті мен құқығы

Ғылыми еңбектерде Алтын орда атымен белгілі Алтын орда немесе Жошы ұлысы мемлекеттің қалыптасуы жиырма жыл бойы жүрді. Оның алғашқы кезеңі 1219-1222 жылдар аралығында Орта Азия, Солтүстік Ауғанстан, Иран, Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңірлерін Шыңғыс хан және оның балаларының жаулап алуымен, содан соң

²⁷ Кычанов Е.И. «Жизнь Темучина, вздумавшего покорить мир» Учебник// Москва. -1972.- С.5.

Моңғол империясының бірнеше мемлекеттерімен жүргізген соғыстарынан соң қалыптасты. Бізге жеткен құжаттағы мәліметтер бойынша моңғол императорының үлкен баласы Жошы отырықшылықпен айналысатын елді-мекендерді билеп, ол кейін Қыпшақ даласын өзіне қаратып алды.

1222-1227 жылдары Жошы Орталық және Батыс Қазақстандағы көшпенділерді Жайық өзеніне дейінгі аралықта билеп-төстеді. XIII ғасырдың 20-30 жылдары Жошы ұлысына бүкіл қазақ даласы қарады. Жошыдан кейін оны Бату биледі. Ол Моңғол қағанының егемендігін мойындағанмен, бірақ оның иелілігі нақтықтылыққа келгенде тәуелсіз еді. Әсіресе, 40 жылдары Бату мен жоғарғы билік иелері арасындағы қайшылық үдей түсті. 1248 жыл кезіндегі Жошы ұлысына Күйік Қағанның жорық жасауы да соның салдарынан болды. 1251 жылы Моңғол империясының билігі Мөңке Қағанның қолына көшті. Бату мұрагері Берке ханның (1257-1266 жылдары) Жошы ұлысы тәуелсіз мемлекет болады да, арнаулы құжаттарда ол мемлекет Ұлы Ұлыс атанады. Шығыс жазбаларында ол Ақ Орда болып көрсетілсе, ал орыс жазбаларында Орда немесе Алтын Орда деп көрсетіледі.

Алтын Орданың құрылу кезеңі 1236-1242 жылдарға жатады. Ұлы ұлысқа, яғни Алтын Ордаға ежелгі Русь территориясы мен Волга Булгарлары және Шығыс Еуропа даласы Закавказьенің кейбір аудандарына дейін созылып жатқан жерлер қосылады. Бату хан өзінің Ордасын Ертіс жағалауларынан жаңа географиялық орталық Еділ-Волга өзенінің жағалауына көшіреді және аз уақыт ішінде Сарай атты астанасын өмірге келтіреді.

Алтын Орда және басқа да көшпелілердің мемлекеттері оң және сол қанатқа бөлінді. Шекарасы Еділ (Итиль) өзені еді²⁸. Алтын орданың немесе Ұлы ұлыстың мемлекеттік басқару жүйесі Моңғолдардың басқару жүйесінен едәуір айырмашылығы болды. Оның империялық һам-харекеті саяси жүйеде ерекше байқалды. Мемлекет басшысы болып Бату династиясынан тарайтын хан есептелді. Басқа Шыңғыс тұқымдары оғлан атақ-дәрежесін алғанымен, тақ билігіне ие бола алмайтын. Ондай құзыр Батудың ағасы Орда-Еженнің ғана ұрпағына берілді. Олар Ұлыстың оң бөлшегіндегі хан тағын иеленді. Хан сайлау деген болмай, билік рудың ішіндегі үлкеніне мұрагерлік ретінде қалдырылды. Сол қанаттың хандарының биліктері өз еріктерінде болғанына қарамай, олар

²⁸ Т.Жұмаханов, Б.Жұматаев, Т.Шаңбай. «Қазақ хандығы» томының «Алтын орда XII-XV ғасырлар». // Тарих ата энциклопедия - 2019.-Б.156.

жоғарғы хан билігімен тағайындалып, бекітіліп, жарлықтар жоғарғы хан атынан берілді. XIV ғасырдың 20-30 жылдары Өзбек ханның билігі тұсында сол қанаттағы автономия жойылып, хан билігі өмір сүруден қалды да, оларды жоғары хан сайлаған билер биледі.

Орталық және жергілікті билік органдары Моңғол және жергілікті ел дәстүрі бойынша қалыптасты. Билік жүйесі бойынша ханнан кейінгі басқару беклар-бек, яғни бектердің бегі билігінде болды. Ол ұлыстағы әкімшілік және әскери билікті жүргізді. Сонымен бірге, бектердің бегі мемлекеттің әскерін басқарып, хан атынан мемлекеттік істерді шешумен бірге жоғарғы билік органдарын басқарады. Саяси өмірде Ұлы уәзір хандықтың қаржы және қазынасымен қоса салық жинау құрылымдарын жүргізді. Жоғарғы атқарушы билік әртүрлі шаруашылық саласын басқаратын уәзірлерден құрылған дивандар болды. Диванның іс жүргізуші хатшыларын бітікші деп атады. Хан аппаратында жасауылдар, тұтқауылдар, бекеуілдер секілді Сарай шенеуніктері болды. Ұлы ұлыстың кейбір жекелеген бөлшектері ұлысбектер билігінде еді. Олар отырықшылық аймақтардағы Хорезм, Қырым Булгары өңірлерін биледі. Ірі қалаларды хан тағайындаған даруғабектер билеп, олардың қызметі моңғолдардың даруғашыларына ұқсайтын. Даруғашылар салық жинауға жауап беретін, полиция және әкімшілік қызметті басқақтар атқарды. Басқақтар Ұлыстың вассалдық иеліктеріндегі княздігінде, Сербия мен Болгарияда болды.

Азаматтық, қылмыстық, шаруашылық істері әдеттегі құқық құзырына кіріп, Моңғолдардың Жасақ және қыпшақтардың Адат рәсімінен өрілген құқықтарына сай келді. Алтын Ордада Өзбек ханнан кейін қалың жұртшылық ішінде Шариғаттың рөлі ерекше көзге түсті. Яғни, исламдық құқық дамыды. Соттық талас-тартыс кезінде имамның беделі артты. Русь жеріндегі сот жүйесі болса, моңғол шапқыншылығына дейінгі жүйеде жүрді.

Жалпы, Ұлы ұлыстың құқықтық жүйесі XIII ғасыр мен XIV ғасырдың басында Дешті Қыпшақ жағдайына келтірілген Шыңғыс ханның Жасағына сай қалыптасты. Алтын Ордада жылына міндетті түрде әскери-әкімшілік өкілдері қатысқан съезд-құрылтай өткізіліп тұрды. Ханның алдында ұлыс билеушілері есеп беріп отырды. Жоғарыда айтып өткеніміздей Өзбек хан билігі кезінде ислам мемлекеттік дін ретінде қабылданды. Бұл Ұлы ұлыс территориясында мұсылман құқы нормаларының енгендігін айғақтайды.

Көшпелі жұртшылықты ұлыстың сұлтандары (оғландары), түменбасылары, мың басылары, жүз басылары, он басылары Моңғол империясындағы жүйемен басқарды. XIV ғасырда сол қанаттағы автономияның ыдырауына байланысты Бату мен Шейбани тұқымдарынан басқалардың барлығы Ұлысты билеу билігінен және басқа да жасалатын жеңілдіктерден айырылды.

Әкімшілік-территориялық бөліну XIII ғасырдың 40 жылдарынан XIV ғасырдың басына дейін Ұлы Ұлыс оң және сол қанатқа бөлінді. Ұлыстың бүкіл және оң қанаттағы астанасы алғашқы кезде орта Волгадағы Булгар қаласында болса, XIII ғасырдың 50-жылдары Бату Сарайы Волга өзенінің төменгі жағына, ал XIV ғасырда Берке сарайы сол Волга өзенінің төменгі жағына көшіріледі. Ұлы ұлыс ханының жазғы резиденциясы XIV ғасырда қазіргі Атыраудан алыс емес Орал өзенінің бойындағы Сарайшық қаласында болды. Оң қанаттағы хан мекен-жайы Ақ Орда деп аталып, өзінің түр-түсіне қарай басшы-ағалық санат есебінде саналды. Хан қыстың күндері қыстауда болып, жазда Ақ Орда ханмен бірге көшіп жүрді. Хандық мемлекет көшпелі мәнді иеленді²⁹.

Сол қанаттың астанасы Сырдария өзенінің жағалауындағы бұрынғы шығыс-қыпшақ бірлестігінің оң қанаты жайлаған Сығанақ қаласына орналасты. Ол Көк Орда аталды. XIV ғасырдың 20-30 жылдарында Көк Орда таратылып, оны жоғарғы хан сайлайтын билер биледі. XIV ғасырдың екінші жартысындағы Ордадағы дағдарыс салдарынан сол қанат оғландары оң қанаттағы тақ иелігіне билік жүргізіп, Ұлыстың шығыс бөлшегінде билік жүргізушілерге Ақ Орда аты берілді. Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақстан территориясын жайлаған ұлысқа ерекше статус Ібір-Сібір ұлысы аты берілді. Моңғол империясы секілді Ұлы ұлыста да әскери-әкімшілік принципіндегі мемлекеттік территория және жұртшылықты бөлу жүйесі жүргізілді. Мемлекет шекарасы, әсіресе, Батыс, Оңтүстік және Шығыс шекаралар бекеттермен белгіленіп, елеулі деген керуен жүретін жолдарда кеден бекеттері қойылды.³⁰

Ұлы ұлыстағы хандар өздері басқарған территорияларда ел санағын жүргізу арқылы салық жинау жүйесін қалыптастырды және бір жүйеге түсірді. Мұнда тек қана көпшіліктің саны ғана есептеліп қана

²⁹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. «Золотая Орда и ее падение» Учебник// Москва.- 1950-С.23.

³⁰ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия // Учебник-С.64.

қоймай, олардың малдарының саны, өңдеген жер көлемдері, сондай-ақ ол жерлердің қанша астық беретіндіктері ескерілді. Сол арқылы арнаулы салық жинау кітапшасы-дәптер жасалып, оған әрбір әкімшілік пен шаруашылықтан жиналған салықтардың көлемі кіргізілді. Көшпелі жұрт болса әрбір мал басына байланысты бір пайыз - копчур салығын төледі. Отырықшылықпен айналысатын Ұлыс жұртшылығы харадж салығын төлесе, негізгі салықтың бір түрі әскери салық – тағар атанып, ол екі бөлімнен тұрды. Оның біріншісі - азық, екіншісі - алым атанды. Әсіресе, Алтын Ордаға бағынышты орыс княздігіндегі алым-салықтың түрі ауыр еді. Олар жылына мүлік бағасының он процентін құрайтын шығынсалығын төледі. Сондай-ақ, басқақтар өз округтарынан түтін салығын жинады³¹.

Ұлы ұлыстың территориясынан өткен керуендер мемлекетке үлкен кіріс түсірді. Хан керуен жолындағы сауда-саттықпен айналысатын саудагерлер үшін өзіне тиімді саясат жүргізіп, мемлекет атынан саудагерлер мен олардың тауарларына қауіпсіздік жағдай жасады. Бұл ұлы жібек жолы бойындағы сауданы қыздырды. Сауда салықтары мемлекет қазынасының ортаймауына бірден- бір ықпал етті.

Ұлы ұлыстарда негізгі салықтардан басқа қосымша алымдар мен міндеткерліктер көп болды. Мысалы, соның бірі - пошта бекеттері Ямды қамтамасыз ететін салық түрі еді. Әрбір бекетте 20-дан астам жаушы болса, олардың әрбіріне арналған тамақ пен жүйрік жылқылар жұртшылықтан жиналды. Сонымен бірге, ол жаушылар мемлекеттік тапсырманы орындау барысында кез келген жерде ат ауыстырып міне алатын. Алғашқы кезде бұл іспен тек шенеуніктер мен Шыңғыс ұрпақтары ғана айналысса, кейін XIII ғасырдың 50-ші жылдары бекеттерді пайдаланудың барлық түрлері реттелінді. Байқап отырғанымыздай Ұлы ұлыста салық жинау жүйесіне ерекше назар аударылып, оны белгілі бір ретке келтіріп, мемлекет қазынасын толтыратын жағдайларға барынша мүмкіндік жасалынды.

4.3. Әбілқайыр хандығы және Ноғай ордасының саяси құрылысы

³¹ Аманжолов К., Рахметов Қ. Түркі халықтарының тарихы (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) Алматы. -1996. -Б.74.

XV ғасырдың 20-30 жылдары Ұлы ұлыстың сол қанатындағы территорияда бірнеше жартылай тәуелсіздікке қол жеткізген иеліктер пайда болды. Солардың бірі – көшпелі өзбек мемлекеті, 1428 жылы бұл мемлекетте Едігелік Бақас бидің қолдауымен 17 жасар Шейбани ұрпағы Әбілқайыр хан сайланды. Ұлы ұлыстың мемлекеттік басқару жүйесін қайта қалыптастырып, оны бір орталыққа біріктіру жөніндегі азғана кезең сол Әбілқайыр атымен тығыз байланысты.

XV ғасырдың 30-40 жылдарында Әбілқайыр Ұлы ұлыстың сол қанатын өз билігі астына біріктіре білді. Ол өз билігіне Шыңғыс ұрпақтарын ғана бағындырып қоймай, Едіге ұрпақтарының билерін де қосып алды. Оның иелігі Шығыстан Батысқа қарай, Ертістен Волга жағалауына дейінгі жерлерді алып жатты. Бұл жерлер шығыс жазбаларында Өзбек ұлысы деп аталады. Бұлай деп аталуы Өзбек хан есімімен тығыз байланысты болды. Оның беделі XIV ғасырда тым асқақ болып, өзбек терминін қалыптастырды. XV ғасырдың алғашқы жартысында аталған термин ұлыстың сол қанатын жайлаған халық арасында бекіп, орнықты. Мысалы, темірлік тарихнаманың авторы (XIV ғасырдың аяғы-XVғ.) Дешті Қыпшақтағы мемлекеттік құрылымдарды көрсету үшін хандардың есімдерімен және негізінен «өзбек» деген этнополитониммен қосып, «ұлыс», «дийар» ел, «уэлаят» облыс, мамлакат мемлекет деген терминдерді пайдаланды.

Әбілқайыр ханның Ұлы ұлыстың саяси жүйесін қайта қалпына келтіруге деген ниеті сәтсіз аяқталды. Біріншіден, Өзбек ұлысындағы сауда-саттықпен айналысатын жоғарғы көпестер әлсіз болып, үлкен орталық болатын қалалар жоқтың қасы болды және халықаралық сауда да нашар жүргізілді. Сөйтіп, мемлекеттің қазынасы толмай, мемлекеттік аппаратты ұстайтын кіріс мүмкіндігі шамалы болады. Осыған қарамай хан Ұлысты билеушілерді өзі тағайындайтын. Өзбек ұлысының саяси ұйымы Әбілқайыр хан кезінде бір орталыққа бағынған, хандық билік институттарының ерекшелігімен көзге түсті.

1428-1429 жылдары Әбілқайыр хан Түркістан, сондай-ақ, Хорезм территорияларына бірнеше әскери жорықтар жасады. Ол алғашқы кезде өз қазынасын толтыру мақсатында жүргізілді. Бұл мәселеде аталған жорық өте сәтті өтті. Әбілқайыр өзінің төңірегіне көптеген әскери жасақ жинаумен бірге, өзіне ұйғыр және найман руларының беделді билерін қаратып алып, дала лидері атанды. Әбілқайыр хан өзі қалыптастырған мемлекеттік басқару орган жүйесін нығайту үшін фискальдық жүйе нысанын ендірді.

1446 жылы Әбілқайыр ханға Мұстафа бей жорық жасады. Бұл кезде Әбілқайыр өзінің атақ-дәрежесінің ең биік шыңында тұр еді. Сондықтан, хан өзінің қарсыласына тойтарыс берді. Мұстафа бей Хорезмге қашуға мәжбүр болды. Сол 1446 жылы Әбілқайыр Сырдарияның бойында өзі иық тірейтін Созақ, Аққорған, Үзгент қалаларын жаулап алып, Сығанақ қаласын өзінің астанасы етті. Әбілқайыр хандығы кезінде отырықшылық пен мал шаруашылығы қалыптасты³².

Мемлекеттік басқару жүйесінде өкілетті және алқалық орган билігі-хан кеңесі мен дуан маңызды орынға ие болды. Хан кеңесінде күрделі деген мәселелер шешіліп отырды. Хан кеңесі оғлан, сұлтан, дін басылары, ру басылары және атқарушы орган болып саналатын сарай дивандары құрамынан тұрды. Диванды ханға ерекше берілген «кошчи» немесе «ұйғыр» руларынан біріккен өкілдіктер басқарды. Дивандар ірі сұлтандықтардың жанынан құрылды. Сарай өмірі мен ел ішіндегі жағдайларды таратушылар ханның уәзірлері және оның көмекшілері - нәбилер еді. Мемлекеттік билік жүйесінде тақ мұрагерін тәрбиелейтін, сосын тақ мұрагерлері билік жасына жеткенге дейін удельдерді басқарушы «атабектер» қызмет етті. Әскерді хан басқарды. Ханның әскери жасағы - нөкер және негізгі қарулы күш болып екіге бөлінді. Негізгі қарулы күш соғыс кезінде ғана жиналып, өз еңбектеріне сыйақы алмайтын. Атабектер тақ мұрагерлерін тәрбиелейді.

XV ғасырда Қазақстанның құқықтық мәдениет саласында едәуір өзгерістер болды. Ұлы ұлыс дәуірінде Әлемдік Заңдылықты (төре) сақтаушы және таратушы хан болса, енді хан билігінің әлсіреуіне байланысты, оны Шыңғыс ұрпақтары - оғландар иеленді. Шыңғыс ұрпақтары осы кезден бастап төре және сұлтан деген терминге ие болды. Шыңғыс ханның Ясасының рөлі бірте-бірте әлсіреп, құқықтық қайнар көз ретінде адат - әдеттегі құқық пайдаланыла басталды.

Әбілқайыр хандығы кезінде, ол билеген аумағында отырықшы халық пен қалалықтар «жасақ» салығын төледі. Ал, «копчурді» барлық көшпенділер мен отырықшы халықтар бірдей дәрежеде беріп отырды. Сонымен бірге, көшпенділер жылына бір рет «зекет» салығын төледі. Ол Шариатпен бекітілген болатын.

³² Зиманов С.З. «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков.» Издательство «Академии наук Казахской ССР» Алма-Ата. -1960.-С.63.

Жалпы, Ақ Орда ыдырағаннан кейін Қазақстанның Орталық, Шығыс және Солтүстік бөлігін, Сібірдің үлкен аймағын Әбілқайыр хандығы (1428-1468 ж.ж) алып жатты. Ол Жошының Шейбан атты ұрпағынан тарап, кейін тарихта көшпелі өзбек хандығы аталып кеткен. Әбілқайыр хандығының саяси, салық, әскери жүйесі Ақ Орда және Моғолстан мемлекетінің жүйесіне ұқсас болды. Хандық ішкі қайшылықтардан ыдырап кетті.

Ноғай Ордасы. Ақ Орда ыдырағаннан кейін XV ғасырдың ортасында Қазақстанның батысында - Ноғай Ордасы пайда болды. Оны алғашында «маңғыт жұрты» деп атады. Ноғай Ордасының негізін салушы Алтын Орданы 15 жыл билеген Едіге (1396-1411 ж.ж.) болып есептеледі. Ал, Едігенің баласы Нұр-ад-диннің кезінде (1426-1440 ж.ж.) Ноғай ордасы мейлінше нығайды. Ноғай Ордасы Қазақстанның үлкен бөлігі болып саналатын Еділ мен Жайық өзендерінің арасын алып жатты. Елді Шыңғыс әулеті емес, Едіге әулеті биледі. Сондықтан Ноғай ордасының басшысын хан емес би деп атады.

«Ноғай», «Ноғайлықтар», «Ноғай Ордасы» терминдері жазба әдебиеттерде XVI ғасырдың басында пайда болды. Олар моңғол-қыпшақ тектерімен байланысты өздерін Жошы тұқымынан тарайтындықтарын айтады. Ноғай Ордасындағы саяси және экономикалық билік Маңғыт әмірлері Едіге ұрпақтарының қолында болды. Ноғай Ордасының құрамына маңғыттармен бірге қоңыраттар, наймандар, арғындар, қаңлылар, алшындар, қыпшақтар, қарлұқтар, алаштар, тама және басқа тайпалар кірді.

Ноғай Ордасында, яғни маңғыт ұлысында ұзақ уақыт моңғолдардың әдеттегі құқық нормалары сақталды. Маңғыт ұлысында өзінің ішкі сот жүйесі болды. Яғни, билер соты немесе ру соты. Олардың үстінен ұлыс билері - мырзалар соты қарайтын. Би-мемлекет басшысы болып есептелді, ол Едіге әулетінен шықты. Биді Үлкен Кеңес - Құрылтай сайлады. Үлкен Кеңеске әскер басылар, рудың таңдаулы адамдары, бастысы Едіге әулетінің мырзалары кірді. Би болса өзіне көмекші орган Кіші кеңесті сайлады. Бидің жанында қара дуан деп аталатын басқару органы болып, ол шенеуніктік аппарат ретінде саналды. Сонымен бірге аталған орган соттың рөлін атқарды.

Ноғай Ордасы Қазан және Астрахан хандықтарын Ресей басып алғаннан соң, XVI ғасырдың ортасында бірнеше бөліктерге бөлініп, оның Қазақстан территориясында тұратын ірілі-ұсақты тайпалары Кіші жүздің құрамына кірді.

Моғолстан мемлекеті. 1347 жылы Жетісудың белгілі адамдары Әмір Болатшының басқаруымен Тоғлық-Темірді хан тағына отырғызды. Бұл жаңа Моғолстан деген мемлекеттік жүйенің қалыптасқандығын білдірді. Моғолстан құрамына Жетісу, қазіргі Қырғызстан және Қашқар өлкесі кірді. Жалпы, Моғолстанда түрік тайпалары мен түркіленген моңғолдар өмір сүріп, мемлекет негізін қалады. Мемлекет басында Шағатай династиясынан тараған ұрпақ-хан отырды. Биліктің көпшілік саласы ұлыс бектердің қолында болды.

Хан мемлекеттің жоғарғы басшысы ретінде оның ішкі және сыртқа саясатын реттеп, сондай-ақ барлық мемлекеттік мәселелерді шешті. Қарамағындағы ұлыстар мен өлкелердің басшыларын тағайындады. Хан жоғарғы қолбасшы ретінде өз мемлекетіндегі әскерлерді жорыққа бастап, өзі қолбасшылық етті. Ханнан кейінгі лауазым ұлысбегі деп аталып, ол мемлекеттегі барлық мәселелерге араласып, бас уәзірдің, яғни бас министрдің рөлін атқарды. Моғолстанда ұлысбегі қызметті мұраға беріліп отырған. Ол Дулат руынан шыққан Әмір Болатшының М.Х.Дулатиге дейінгі ұрпақтарына мұра сипатында беріліп отырған. Ханның жанында кеңесші орган - хан кеңесі жұмыс істеді. Оған ұлысбегі, сұлтандар, оғландар, мырзалар, ханға жақын адамдар, тайпа басшылары мен тағы да басқа беделді адамдар кірді. Мемлекеттік бас канцеляриясын диван деп атаған. Қаржы және салық жинаумен дафтарлар айналысса, хан мұрагерлерінің тәрбиешісі-атабегі, найб (регент), хаким, ханның облыс пен қаладағы өкілі даруға, ханның қабылдаулары мен салтанаттарын ұйымдастырушы жасауыл секілді сан алуан лауазым иелері болды. Мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың ерекше бір белгісі ретінде құжаттарды жазбаша жүргізуді, сондай-ақ әскер мен отырықшы жұртшылықты есепке алып, халық санағын жүргізуді, іс қағаздарын мөрмен бекітіп, оны жергілікті жерлерге таратып отыруды айтуға болады. Міне, осының барлығы Моғолстан хандығында дамыған мемлекеттік құрылыс және құқықтық қатынастар жүйесі болғанын көрсетеді. Сондай-ақ салықтың зекет, ұшыр, харадж, қалан, купчур, баж сияқты алуан түрлері болды³³.

XIV ғасырдың аяғы XV ғасырдың басында Моғолстанға Орта Азия Әмірі Темір жиі-жиі шабуылдап, мазасын алып отырды. Сөйтіп, Қамар-ад-дин мен әмірдің әскерлерімен арасындағы қақтығыс жиі-жиі болып хан мен оның арасы шиеленісе түсті. Соған қарамай XV ғасырдың

³³ «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін». 4 томдық, 2-том. «Ата-Мұра» баспасы. //Алматы. 1998 Б-177.

басында Моғолстан билеушілері өз егемендігін жариялайды. Тек Темір өлгеннен кейін Жетісу толық өзінің тәуелсіздігін алады. Әйтсе де хан орталықтандыруға қаншалықты күш салғанмен ішкі тұрақтылыққа қол жеткізе алмады. Сондықтан Мұхаммед хан (1408-1416 ж.ж.) мұсылман дін басыларына сүйеніп: «біз тұтастай Шыңғыс ханның торасынан (зандары) бас тартып шариат жолымен жүреміз» деп мәлімдеді. Соған қарамай XV ғасырдың бірінші жартысында Моғолстан жеке иеліктерге бөлініп, әмірлер өздерін тәуелсіз билеушілер есебінде ұстады. XV ғасырдың екінші жартысында Жетісу қазақ хандығының қолына көшеді.

Жалпы, аталған дәуірде Қазақстанның мемлекет және құқық жүйесі эволюциялық жолмен дамып отырғандығын байқауға болады. Бұл салық жүйесі мен жалпыхалықтық санақ жүргізу институттарының пайда болуы мен дамуынан байқалады. Айталық әскери-потестарлық бірлестіктердің ұлыстық жүйені қалыптастырып, ілгері дамытуының өзі де мемлекет және құқық теориясының негізі болып саналса керек. Міне, осы кезде қазақ қоғамының саяси ұйымдастырушылық негізі қаланды. XIII-XV ғасырлардағы көшпенділердің құқықтық жүйесі кейінгі дамыған құқықтық жүйелердің қалануына негіз болды³⁴.

Бақылау сұрақтары:

1. Моңғол империясында ұлыстардың қандай түрлері болды?
2. XIV ғасырдың соңғы ширегіндегі Алтын Ордағы (Ұлы Ұлыс) саяси дағдарыстың себептері қандай?
3. Моғолстан мемлекетінің этникалық құрамы қандай ру-тайпаларды біріктірді?
4. Қашан және қай жерде көшпелі өзбек ұлысы мен Ноғай Ордасы пайда болды? Бұлардың пайда болуы қандай тарихи оқиғаларға байланысты болған?
5. Алтын Орданың құлауының себептері?

V. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

5.1. Қазақ хандығының қоғамдық-саяси құрылысы

³⁴ Тарих-и Рашиди (Рашидова история). Дулати Мухаммед Хайдар. – 2-е изд., доп. // Учебник – Алматы. «Санат».-1999-С.91.

XV ғасырдың ортасында Қазақстан территориясында жаңа мемлекеттік құрылым - Қазақ хандығы құрылды. Бұл жағдай қазақ халқының тарихында және Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық жүйесінің қалыптасу кезеңінде ерекше орын алады. Қазақ хандығының негізгі тұрғындары қазақ халқы этнос ретінде қалыптасты. Қазақ хандығы осы өңірде өмір сүрген ежелгі ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттерінен бастап Ақ Орда мен Әбілқайыр хандығына дейінгі мемлекеттердің заңды жалғасы ретінде дүниеге келді.

Жалпы, қазақ хандығының құрылуы Шығыс Дешті Қыпшақтың, Жетісу мен Түркістанның кең байтақ территориясындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық процестердің заңды қорытындысы болып есептеледі. Экономикасы аралас, көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы-егіншілік, қала шаруашылығы қалыптасқан аймақтардың табиғи интеграциясы негізінде XIV-XV ғасырларда тұтас экономикалық және бір саяси құрылымға біріккен мемлекеттің пайда болуына қолайлы жағдай әзірледі. Сөйтіп, қазақ рулары мен тайпаларының этникалық жағынан бірігуіне, халықтың ұзаққа созылған қалыптасу процесінің аяқталуына себепкер болды. Әсіресе, Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы; Ноғай Ордасы шеңберінде жергілікті этникалық негізде бір мемлекеттің даму тәжірибесі қалыптасып біртұтас халықтың саяси жағынан бірігуі қажет екенін түсінуіне әкеліп соқтырған жағдайлар қазақ хандығын қалыптастырды. Сондықтан да қазақ хандығының құрылу кезеңдерін төмендегідей қараған жөн.

Әбілқайыр мемлекетінің XV-ғасырдың 50 жылдарындағы саяси жүйесінің дағдарысқа ұшырауы, оның қарсыластарын күшейтіп қана қоймай, олардың санын арттырды. Ол жалпы жұртшылық қана емес, беделді адамдардан да қолдау таппады.

Қазақ хандығының негізін салушылар Ақ Орда билеушісі Орыс ханның ұрпақтары Керей және Жәнібек хандар болды. XV ғасырдың ортасында Керей мен Жәнібек Шығыс Дешті Қыпшақта Ақ Орда хандары әулетіне қарсы күресе отырып, халық бұқарасының наразылығын пайдалана білді. Оларға қараған екі жүз мыңдай адам Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Моғолстанға қарасты Шу мен Қозыбасы өңіріне орда тікті³⁵.

Әбілқайырдың оларды ұстап тұруға қаһары да, күші де жетпеді. Жалпы, 1459-60 жылдардағы наразылыққа толы көші-қон Дешті

³⁵ Юшков С.В. Материалы по казахскому обычному праву. Сборник I/ Издательство Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1978.-С.48.

қыпшақтың шығыс тұсындағы ұлы ұлыстың бір бөлігі Әбілқайыр мемлекетінің, күйреуіне әкеліп соқты. Әбілқайыр 1468 жылы Моғолстанға жорыққа аттанып, сол жолы қаза тапты да хандық ыдырады. Әбілхайыр хандығы мен қазақ хандығы құрамындағы халықтар бірыңғай болғандықтан, олар ешбір қан-төгіссіз бірігіп, бүкіл жерлер Қазақ хандығына қарады.

Әбілхайырдың қазасы мемлекеттегі саяси дағдарысты күшейтіп, кейбір жазбаларда оның тақ мұрагерін ұлы Шейх-Хайдар десе, ал енді біреулер Жәдігер (Йадгар) хан дейді. Қалай дегенде де билік үшін болған қым-қиғаш тартысқа кейін маңғыт билері Мұса мен Жаңбыршы, шейбанид Ибрахим араласады, Жәнібек пен Керей сұлтан да одан тыс қалмайды. 1469 жылдың аяғы-1470 жылдың басында Шейх-Хайдардың жақтаушылары күйреп, ханның өзі өлтіріледі де, оның иелігі үшке бөлінеді. Батыс Жетісу, Орталық Қазақстан, Сырдарияның орта ағыстары Жәнібек пен Керей қолына көшеді. Батыс Қазақстанда Маңғыт билерінің басшылығымен мемлекеттік құрайтын Маңғыт жұрты немесе Ноғай ұлысы деген атпен белгілі мемлекет құрылды. Солтүстік Қазақстан мен Батыс Сібір шейбанид Ибрагим билігінің құрамына кіріп, Сібір хандығы атанды.

Қазақ хандығының пайда болуына бірден-бір себеп болған жағдайларды тұтас саяси-экономикалық және этникалық іс-әрекеттерден деп бағалау керек. Оның саяси себептерінің бірі - Ұлы ұлыстың империялық дәстүрі негізінде қалыптасқан саяси-құқықтық жүйенің қоғам өмірінде жүйелі түрде дами алмауы болды. XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап-ақ XV ғасырдың алғашқы жартысына дейін билікке келген саяси топтар бір орталыққа бағынған бюрократиялық мемлекеттің күшті хан билігіне бағынышты болуын қалағанмен, оған олардың экономикалық негізі сәйкес емес еді. Сондықтан да Әбілқайыр хан қарауындағы жұртшылық оның ұстаған саясатын қолдамай, қайта мемлекеттік құруға лайықты жаңа жобалар ұсынған оның қарсыластарын қолдады. XV ғасырдың ортасындағы Мұса мен Жаңбыршы билер атынан іс-әрекетке көшкен Едіге ұрпақтары төре Шыңғыс ұрпақтарын және хан билігін жойып, оларды Едіге ұрпақтарымен алмастыруды ұсынды. Ал Орыс ханның ұрпақтары Жәнібек пен Керей хан билігін сақтап, оны қауымдастық өкілдерінің съезді - Мәслихатпен шектеп отыруды қолдады. Әбілхайыр мемлекетінің күйреуі және маңғыт билері мен қазақ хандарының бір бірімен күресі Қазақстандағы саяси құрылымның болашағы үшін

болған қарама қайшылықтары еді. Ұзақ шайқастардан соң XVI ғасырдың аяғы XVII ғасырдың басында қазақ хандары жеңіске жетіп, бүкіл билікті өз қолдарына алды³⁶.

Ал, оның экономикалық себебі, төменгі Повольжьеңің Еуразияның экономикалық орталығы ретінде күйреуі болды. XIV-XV ғасырлардағы Ұлы ұлыс жұртшылығының батыс аймақтардан шығысқа қарай, яғни қазіргі Қазақстан территориясына қарай көшуі үлкен тарихи жағдайларға әкеліп соқтырды. Осы мезгілде транзиттік халықаралық сауда жүйесі бұзылды. Біріншіден, барынша дамып келе жатқан Еуропа мемлекеттері Ұлы ұлыс территорияларын айналып өтетін Индия мен Қытайдың теңіз сауда жолдарын игере бастады. Екіншіден, Осман империясының өркендеуі-Ұлы ұлыстың негізгі экономикалық әріптесі және Еуропамен сауда-саттықтағы делдалдық қызмет атқаратын Генуя республикасының саяси және экономикалық жағдайының құлдырауына әкелді. Сөйтіп, жеңіске қол жеткізген түріктер Қара теңізді өз иеліктеріне алып, Ұлы ұлысты әлемдік рынокқа шығармай қояды. Мұндай дағдарыс пен саяси қиындықтар Ұлы ұлыстың сауда орталығына айналған қалаларындағы тіршілікті қиындатып, ақыры 1395 жылы Әмір Темір әскерлерін ойсырата күйреуге әкеліп соқтырады. Сөйтіп, Повольжье мен Солтүстік Кавказдағы қалалардың біраз бөлшегі өмір сүруден қалды. Повольжьеңің экономикалық жағдайы XVI ғасырдың екінші жартысында ғана қайта қалпына келіп дамиды. Бірақ Еуропаға шығатын жолы Қырым емес Ресей болды. Мәскеу патшаларының билігіне көшеді.

Сонымен бірге Сырдария өзенінің бойындағы қалалардың маңызы артып, Жібек жолы бойындағы халықаралық сауда-саттық дамуы сауда - егіншілікпен айналысатын Повольжьеден мал-жер шаруашылығымен айналысатын Қазақстанға көшеді, жаңа мемлекеттің қалыптасу кезеңі басталды.

Қазақ хандығының қалыптасуына ерекше ықпал еткен жағдай, ол этникалық процестің жан-жақты жүруі болды. XIV-XV ғасырларда Қыпшақ этносы дағдарыс кезеңін бастан өткізеді және оның этникалық құрылымы күйреп, жаңа белсенді субэтникалық топтардың құрылуына әкеп соғады. XIV ғасырдың 50-60 жылдары Сырдария бойында жаңа ноғайлы субэтносы қалыптасады. Олар Ислам өркениеті мен қалалық мәдениетке қарсы көшпелі дәстүрді сақтап қалады. Келе-келе ноғай

³⁶ З.Кенжалиев. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары.- Алматы: Жеті жарғы, 1996.- Б.122.

термині ежелгі Қыпшақ этнонимімен алмастырылады. Алаш субэтносты пайда болып, Ұлы ұлыстың сол қанатын жайлаған, Ислам әлі толық сіңісе қоймаған алаш жұрты еді. Этникалық дағдарыстың жалғасуына себеп болған қозғалмалы көшпелілердің жиынтығынан казак немесе қазақ атымен аталатын субэтнос пайда болды. Сондай-ақ, Ұлы ұлыстың бұрынғы көшпелі жұртшылығының атын жинақтаған өзбектер десол кезеңде өмірге келді³⁷.

XIII-XV ғасырлардағы қыпшақ, XIV-XV ғасырлардағы ноғай және XIV-XV ғасырлардағы өзбектің тұтас этносты XVI ғасырларда да өмір сүріп, олар жалпы қазақ этнонимін бекітеді де, оның аты Қазақ елі атанады. Қазақ хандығының құрылуына байланысты төмендегі мағлұматты айтуға болады:

1. Керей, Жәнібек сұлтандардың Шу өзені аймағына көшіп, 1465-1466 жылдары Қазақ хандығын жариялауы болса, немесе сол Керей, Жәнібек сұлтандардың 1469-1470 жылдары Сарыарқа және Сырдария аймақтарындағы территорияларда өздерін екінші рет хан сайлаулары. Тарихи жазбаларға қарағанда мұның екіншісі Қазақ хандығының құрылғанына бірден-бір себепкер болған секілді.

2. Қазақ хандығы XV-XVI ғасырларда Ұлы Ұлыстың бір ұлысының негізінде пайда болып, оның көшпенді ұрпақтарынан өрген және оның мұрагері ретінде дамығандығы еді. Ұлыстың территориясы XVI-XVII ғасырдың басында Қазақ хандығы мен Ресей патшалығы арасында бөлініп алынды.

3. XV-XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы XIII-XIV ғасырлардағы Ұлы ұлыс қыпшақтарының тікелей мұрагерлері ретінде өздерінің этникалық, мәдени, антропологиялық жағынан еш өзгермеген еді.

4. XV-XVIII ғасырдың басындағы Қазақстанның саяси ұйымдасуы Моңғол империясы мен Ұлы ұлыстың мемлекеттіліктерінің моделі ретінде дамуына негізгі база болып саналды.

5.2. Қазақстанның XV-XVII ғасырлардағы халықтық әлеуметтік құрылымы

³⁷ Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері: монография/ Зиманов С., Өсеров Н. -Алматы., Жеті жарғы 1998. - 98.Б.

Жас Қазақ хандығы құрылған күннен бастап, бүкіл қазақ тайпаларының басын қосып, Сырдария бойындағы қалаларды қосу үшін күрес жүргізді. 1473 жылы Керей хан өлгеннен кейін, оның орнын баласы Бұрындық алды (1474 -1511 жж.). XV-ғасырдың аяғында қазақтар Оңтүстік Қазақстанның үлкен бір бөлшегін иеленіп, одан Әбілқайыр ұрпақтарын ығыстырып шығарады. Сөйтіп, қала орталықтарына иек артқан Бұрындық хан Жетісу, Орталық және Батыс Қазақстанның көшпелі руларының басын біріктіреді. Соған қарамай XVI ғасырдың басында мемлекеттің толық билігі Жәнібектің баласы сұлтан Қасымның қолында болды (1511-1523 жж.). Бұрындық пен Қасымның арасындағы билікке талас соңғысының жеңісімен аяқталады. Қасым хан билеген жылдар қазақ хандығы үшін ең бір күдіретті кезең болды. Сол жылдары қазақтар Сырдария жағалауындағы қалалардың біразын өзіне қаратып, Жетісу мен Тянь-Шань өңіріндегі қалаларды да игерді. Қазақстанның батысындағы жерлерде де өз иелігі кеңейтіле түсті. Маңғыт жұрты Мұса мырзаның өлімінен кейін ауыр кезеңді бастан кешіп, олардың Едіге ұрпағымен қырқысы күшейе түсті. Міне, осындай жағдайлардан кейін Маңғыт жұртының билеушілері Қазақ ханымен одақтасып, Сарайшық Қасым ханның ордасына айналады.

Бірақ бұл мемлекеттің күшеюі уақытша еді. XV-XVI ғасырлардағы қазақ қоғамындағы саяси жүйе Ұлы ұлыстың империялық басқаруына себепкер болған қайшылықтарды да бойына сіңірген еді. Сондықтан да алғашқы Қазақ хандарының билеу жүйесіндегі әлсіздіктер олардың саяси аренадағы беделін түсірді. Қасым хан өлгеннен кейін, қазақ-маңғыт одағы ыдырайды. Сөйтіп, Қасым мұрагерлері арасындағы билікке талас бірнеше хандықтардың өмірге келуіне себепкер болды. Аталған таластан кейін қазақтар билігіне Жетісу мен Сырдарияның бір бөлшегі қалады да, қалғандары Маңғыт билері мен Орта Азия билеушілерінің билігіне көшеді. Тек XVI ғасырдың 50 жылдары ғана Хақназар ханның кезінде (1538-1580 ж.ж.) Қазақ хандығы ұзақ дағдарыстан шығып, өзінің саяси жүйесін өзгертеді³⁸.

Қазақ хандығының жоғарғы заң шығарушы билігі мәслихат немесе құрылтай - сұлтандар мен қауымдастық өкілдерінің съезі болды. Мәслихатқа қатысуға ересек және еркін ер азаматтардың құқы бар еді. Олар мәслихаттың толық мүшесі болу үшін өздерінің қару-жарақтары

³⁸ Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет // Алматы, Жеті Жарғы, 1997.-132.б.

болуы керек болатын. Съезд жұмысына халықтың көп бөлігі жиналатын, сондықтан да кейбір жазбаларда мәслихатты халық жиналысы деп атайды.

Хан билігінің күші ондағы удельдік басқару жүйесінің қаншалықты мықты да қалыпты болуына байланысты болды. Ол туралы кезінде И.Георги: «...Өзінің ағайындары, сұлтандары, нағашылары немесе достары болғанына қарамастан, ханға старшындарға қарағанда ерекше ілтипат көрсетілді» деп жазды.

Қазақ қоғамының жоғарғы мемлекет басшысы хан болды. Хан мәслихат кезінде Шыңғыс хан ұрпақтарынан сайланып, ол хандық қызметін өле-өлгенше атқарды. Тіпті кейде хандар алмастырылып, олар қуғынға түсіп тұратын да кезеңдер болды. Мысалы, 1511 жылы Бұрындық хан өз тағын тастап Самарханға кетуге мәжбүр болды. Ал 1526 жылы Таһир хан Қазақ хандығын тастап Қырғызстанға кетті. Хан сайлауы өткір саяси талас-тартыспен өтетін. Кей кезде қарулы қақтығыстар да болып тұратын. Кей кездері мәслихат екіге жарылып екі не одан да көп хандар пайда болатын. Сондықтан да сайланған ханды жоғарғы билеуші деп атап, оны ақ киізбен үш рет көкке көтеретін. Ханның құзырына төмендегілер кіретін:

1. Мемлекетті сыртқы жаулардан қорғайтын қарулы күзетті ұйымдастыру.
2. Мемлекеттің сыртқы саяси бағыт-бағдарын анықтау.
3. Жоғарғы сот билігі қызметін атқару.
4. Қоғамдық құрылысты және түзелген тәртіпті қорғау.

Ханның қолында әскери және азаматтық билік шоғырланды. Хан әскерлердің бас қолбасшысы болып есептелді. Мыңбасыларды тағайындады. Соғыс жариялау және бітім мәселелерін шешті. Рубасы сұлтандарды тағайындады. Билерді белгіледі.

Хан жоғарғы биліктің сот-төрешісі болып саналды. Оның құзырына өзіне дейінгі билер шешіміне апелляция жасау, әр түрлі ұлыстардың арасындағы дау-дамайларға төрелік айту кірді. Сот істерін шешкен кезде хан әдеттегі заң нормаларын басшылыққа алды. Пайдаланудағы тәртіптер мен қоғамдық жағдайларды қалыптастыру және оны нығайту үшін хан өзі бұйрықтар шығарып, тапсырмалар бере алатын. Ол сонымен бірге салықтардың түрі мен көлемін белгілеп, хандықтың әкімшілік құрылымдарын қалыптастырды және олардың басшыларын тағайындады.

Ханнан кейінгі жоғарғы мемлекеттік билік сұлтандардың қолында болды. Сұлтан деген атақ тек Шыңғыс ханның ұрпақтарына берілді. Сұлтандар болашақта хан сайлануға құқылы болды.³⁹

Сұлтандар ханның тапсырмасымен жергілікті әкімшілік билікті жүзеге асырды. Ол ханға тікелей бағынып, өз иелігінде соттық, азаматтық және әскери билік жүргізе алды.

Билер кеңесі хан бұйрығыменен жиналып, ең күрделі саяси және заңды мәселелерді кеңестік құзырда шешті. XV-XVI ғасырларда бұл органның рөлі оншалықты болған жоқ. Оның құрамына беделді билер мен қауымдастықтардың өкілдері кірді. Ол билердің бірі хан кеңесшісі болды. Жалпы, сот құрметті де жасы келген бір биден тұрып, ол өзінің айналасына алтыға дейін тұратын билер тобын құрайтын. Онда биге төраға ретінде ерекше билік берілетін. Егер соттардың біріне арызданушы немесе жауап берушілердің біреуінің күдігі болатын болса, ол биліктен босатылады. Биге түсетін күдіктің ең бастыларының бірі оның екі жақтың бірінен пара алып қою немесе сол екі жақтың біреуінің туысқаны болып шығуы себеп болады. Би мен сот төрешісі дау мәселесін шешу барысында ешқандай да қаржы не төлем алмайды, ондай болған жағдайда олардың қай-қайсысы болмасын биліктен босатылады. Ал егер бидің алдында айыпталушы не айыптаушы айқайлап жаман сөздер айтатын болса, онда олардың қай-қайсысын болмасын қамшымен дүре соқтырып, ол жат-жұрттық болса, қуып жібереді. Бидің мұндай қызметі қазақ хандығының құрылуы кезеңінен бастап, оның Ресей отарлауына түскен кезеңге дейінгі аралықта өз күшін жоғалтқан жоқ. Орыс жылнамаларында оны орда билері дейді. Олар ордадағы соттау және жаза қолдануды талап ететін істердің барлығын жүргізіп, өздерінің халық құқығын іске асырушы өкіл ретіндегі міндетін атқаратын. Оларды әскер басылары мен бай басқарушылармен еш салыстыруға болмайды. Олардың әрқайсысына бөлінген міндеттері әр түрлі. Кез келген адам ордалық биге өзінің арыз-шағымымен бара алатын болған. Істің ақ-қарасын анықтау үшін биге жан-жақты құқық беріледі. Ал хан тарапынан оған ешқандай да ерекше құқық немесе жеңілдік берілмейді. Оның барлық айырмашылығы биге халық тарапынан берілетін бағамен анықталып отырған.

³⁹ Созақбаев С. «Жеті жарғы» бұрынғы қазақтардың ел билеу заңы// - Алматы : Айқап, 1993.-13.Б.

Сонымен бірге хан жанындағы іс-қағаздарды жүргізетін кеңсе қызметкерлері дуан деп аталды. XV-XVI ғасырлардағы хан әкімшілігі аппаратының орталығы тұрақты бір жерден орын теппей, хан және оның ауылымен бірге көшіп отырды. Тек Бұрындық және Қасым хан ғана аз уақыт көлемінде Орал бойындағы Сарайшықты мемлекет орталығы етті.

Әкімшілік құрылымы. Қазақ хандығының территориясы мен халқы хан туысқандары - сұлтандардың бастауымен удельдерге бөлінді. Әрбір удельдер 50-60 мыңдай отбасы болды. XVI ғасырдың басында Қазақ хандығы үш-төрт ірі-ірі удельдерге бөлініп, оның біреуі тікелей хан билігінде болды. Әр бір удель 10 мың отбасыдан тұратын ұлыстарға бөлінді. Ұлыстардың басында хан сайлаған сұлтандар тұрды. Әрбір ұлыстың өзіндік территориясы бар еді. Сондықтан хандық әскери-әкімшілік бөлшекке бөлінді.

Ұлыстар құрамына тайпалар ұйымы кірді. Оларды билер мен старшындар биледі. Әрбір ұйым тайпаларды біріктіріп, бір территорияда көшіп-қонатын.

Хан өз аппаратын ұстап тұру үшін өз билігіндегі жұрттан салықтар жинады. Салықтың баж және харадж деген екі түрі болды. Көшпелілер қазынаға әр бас малының саны есебінен 5 пайыз ұшыр төледі. Салық жинау жергілікті билік иелеріне берілді. Қазақ хандары Сырдария бойындағы қалаларында өз теңгелерін дайындады.

XV-XVI-ғасырларда Қазақ хандығы хандық республика дәрежесінде дамып, оны жабық типтегі төре-Шыңғыс ұрпақтары биледі. Қазақ хандығы мемлекеттік құрылымы бойынша унитарлық мемлекет болып саналды⁴⁰.

XVI-ғасырдың 50-ші жылдары Қазақ хандығы таққа Хақ-назардың келуімен (1538-1580) едәуір күшейе бастады. Қасым хан қайтыс болғаннан кейінгі мемлекеттің тұтастығын қайта қалыптастырып, қазақтардың басын біріктіруде оның атқарған рөлі ерекше болды. Хақназар басқарған кезінде қазақ хандығының мемлекеттік шекарасы батысында Оралды мекен етіп, солтүстігінде Ешім мен Нұра, шығысында Шыңғыстау, Балқаш және Шу өзендері территорияларын алып жатты. Оңтүстігінде қазақтар Ташкентпен көрші тұрды. Сонымен бірге Хақназарға башқұрлар мен қырғыздардың бір бөлігі бағынды.

⁴⁰ Сост.: - научные сотрудники сектора права Академии Наук Республики Казахстан: Т.М.Культелеев, М.Г.Масевич, Г.Б.Шакаев. Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание / - Алматы: Жалын, 1998. - С.166.

Хақназар өлгеннен кейін Қазақ хандығы қысқа уақыт дағдарысқа ұшырап, Шығай ханның тұсында (1580 -1582 ж.ж.) Бұхар хандығына бағынады. Кейін XVI ғасырда таққа Тәуекел хан отырып (1582-1598) Бұқараны күйрете жеңіп, Ташкент пен Ферғана аймағындағы қалаларды өзіне қаратып алды. Сөйтіп, Сырдария бойының барлығы қазақтарға қарайды⁴¹.

Қазақтардың саяси-потестарлық жүйесі бірнеше деңгейде болды. Бүкіл билік қауымдастық басқарушысының қолында болып, ол қауымдастық ішіндегі қарым-қатынасты реттеп отырды. Келесі деңгей өте күрделі қауымдастық иерархиясынан тұрды. Ол ассоциация түрінде бірікті. Бірнеше ассоциация бір территорияны иеленіп, әскери-потестарлық топ руға бірікті. Бірнеше ру әскери-потестарлық бірлестікті құрап, ел немесе аймақ болып бөлінді. Оларды орыс жазбаларында тайпалар дейді. Соған қарамай қазақтардың ең жоғарғы саяси жүйесі мемлекет саналды. Олардың әрқайсысының өз таңбалары және әскери ұрандары бар еді. Кәсіпқой әскер басшыларын жасаған ерліктеріне сәйкес батырлар деп атады.

XVII-ғасырдың басында қазақ қоғамындағы саяси жүйелердің бір ерекшелігі жүзге бөлінеді. Әр жүз өзінше ірі әкімшілік-саяси және территориялық шаруашылық бірлікке ие автономия құрды. Халық дәстүріне қарағанда жүздердің құралуын Хақназардан бастайды. Қазақстанда ерте орта ғасырлардың өзінде-ақ үш негізгі аудандар бір-бірінен айырмашылықта тұрды. Бірінші Жетісу, екінші Батыс Қазақстан және Арал өңірі болса, үшінші Солтүстік-Шығыс, Орталық Қазақстан және Сырдарияның орта ағаш еді. Міне, осы шекара бойында қазақ жүздері-ұлы немесе аға (Ұлы жүз), орта (Орта жүз) және кіші (Кіші жүз) тұрды. Мұның бәрі шежіреде егжей-тегжейлі көрсетілді⁴².

Сонымен дәстүрлі Қазақ мемлекеті қос билік құрылымына негізделген болатын. Онда бір-бірімен параллель екі авторитеттік (беделдік) және ақсүйектер билігі болды. Оның біріншісі дәстүр, әдет-ғұрып негізінде құралып, ашық түрде болды. Оларды билеушілер тәжірибе мен беделге сүйенді. Ол билікті билер мен старшындар жүргізді. Ал ақсүйектер билігі жабық типті құрамына жаңа мүшелерді

⁴¹ Нұралы Өсерұлы «Жеті жарғы» //Учебник Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 1995. -Б.13.

⁴² С.С.Сартаев.История государства и права Казахской ССР. Часть I. // Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, «Мектеп», 1982. - С.66.

қоспайтын түрде дамыды. Бұл билік Шыңғыс тұқымдары- төрелердің қолында болды. XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында беделді билік иелері - жүз өкілдері, әскери-потестарлық биліктер мен жеке қауымдастық өкілдері болды.

Қазақ хандығындағы Сырдария бойындағы қалалар және егін шаруашылығымен айналысатын отырықшы округтер айрықша маңызға ие болды. Олар көшпелі бірлестіктерге қарағанда хан билігіне ерекше бағынды. Оларды билеуге хан сұлтандар мен әкімдер тағайындады. Олар хан қазынасын толтыру үшін әртүрлі салықтар жинады.

XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайы өзінің саяси-потестарлық жүйесін дағдарысқа әкеліп ақыр аяғында өзінің егемендігі мен тәуелсіздігін жоғалтты.

Қорытындылай келгенде Қазақ хандығы XV ғасырдың екінші жартысында саяси, экономикалық және этно мәдени себептердің тұтастығы арқылы Ұлы ұлыстың сол қанатындағы негізде құрылды. Күрделі кезеңнен өткен Қазақ хандығы XVII ғасырдың басында тұрақты мемлекетке айналды.

5.3.Қазақтың әдет-ғұрып құқығының бастаулары

Қазақстан аумағындағы жүздеген жылдар аралығында пайдаланған өзіндік заңы, әдеттегі құқық-рәсімдер мен салт-дәстүр заңдылықтары болды. Олар мемлекеттік билік арқылы бұзылмайтын негізде қаланып, қоғамдық қатынастарды қалыптастырды. Қазақтың әдеттегі құқы әдет немесе заң терминімен белгіленді. Ұзақ жылдар бойы қалыптасқан әдет немесе заң көшпелі қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси-қоғамдық өмірлерінде негізгі тыныс-тіршілігімен байланысты дамыды.

XV-XVIII ғасырлардағы қазақтың әдет-ғұрып құқығы төмендегідей негізден тұрады. Бірінші, әдет, заң; екінші, би билігі; үшінші, билер съезінің ережесі. Қазақтар өздерін мұсылманмын деп санағанмен де олардың құқықтық жүйесінде шариат үлкен рөл атқармады. Ал, әдет-ғұрып, рәсім құқығы адамдар арасындағы қарым-қатынас ретінде ежелден тұтас қалыптастырылған іс-әрекетке жатты. Бұл қалыптасқан дәстүр ретінде көшпенділердің экономикалық тыныс-тіршілігінің негізін қалайтын жағдайлармен тығыз байланысты болды. Мемлекеттік билік бекіткен рәсімдер мен салт-дәстүрлер құқықтық әдетке айналды. Сонымен бірге жоғарыдағы әдет немесе заң сөздерімен

бірге жора, жарғы, жол терминдері де қалыптасты. Міне, әдеттегі құқық заңдылықтарын қазақ хандары өз кездерінде бекітіп дамытқысы келді. Ол XVI ғасырда Қасым хан билігі кезінде бастау алды. «Қасым ханның қасқа жолы» салт-дәстүр негізіне айналған алғашқы Кодекс болып қалыптасты. Бірақ ол бізге жазба түрде жетпесе де, оның кейбір заңды акті ретінде қабылданатын бес бөлімі болған.

Бірінші бөлім-мүліктік және жер қатынастарын реттеуші нормалардан (мал-мүлік, жер-су, қоныс дауларын шешу ережелері) тұрды. Екінші бөлім-қылмыс пен жазаға қатысты құқық нормаларын (кісі өлімі, ел шабу, мал ұрлау, ұрлық т.б. қолданылытын жазалар) жинақтады. Үшінші бөлім-әскери міндеттілік және оны орындау, сондай-ақ әскери тәртіп бұзғандағы жазаларға байланысты құқықтық нормаларды (қосын құру, аламан міндеті, қара қазан, тұлпар ат, ердің құны т.б.) қарастырды. Төртінші бөлім-елшілік жораларға қатысты, елшілерді тағайындау және қабылдау тәртібі, дипломатиялық этикет мәселелері туралы нормалардан (шешендік, әдептілік, халықаралық қатынастардағы сыпайылық, сөйлеу мәнері) тұрды. Бесінші бөлім-жұртшылық заңы (қайтыс болғандарды жерлеу, шүлен тарту, ас-той, мерекелер мен жиындардағы ережелер, жылу, асар т.б.) рәсімдеріне арналды.

Қасым ханмен туысқан Жәдік ханның немересі Шығай ханның баласы Есім ханның кезінде (1598-1628 ж.ж.) әдет-ғұрып құқықтары қайта жүйеленді. Ол заң «Есім ханның ескі жолы» деп аталды.

Есім хан негізінен бұрынғы Қасым хан тұсындағы құқықтық ережелерді қайталады. Есім ханның тұсында қалмақтармен соғыстардың күшеюіне байланысты әскери міндеткерліктер күшейтіліп, әскери тәртіп бұзған үшін жазалар қатайтылған. Бізге келіп жеткен деректер бойынша Есім хан ердің құнына 100 жылқы және алты жақсы (6 түйе) кесім белгіген. Ол бай-кедей, жас-кәрі, қараша-сұлтан демей еркек аталудың бәріне бірдей қолданылған.

Тәуке ханның (1680-1718 ж.ж.) тұсында мемлекеттік аппараттың құрамында үлкен өзгерістер болып, ол белгілі заң-құқық жүйелері арқылы қазақ мемлекеттілігін қалыптастыра бастады. Сөйтіп, әкімшілік-басқару процесіне «билер кеңесі» енгізілді. Бұл мемлекеттік орган қазақ хандығының саяси жүйесінде үлкен құқықтарға ие болумен қатар, мемлекеттік ішкі, сыртқы саясатты жүргізуде орасан зор рөл атқарды. Тәуке хан алғаш рет қазақ қоғамының құқықтық жүйесін қалыптастырды. Ол билік құрған кезеңде мемлекетті нығайтып, белгілі

тәртіп орнату үшін тиімді, халық мүддесіне сай, ал орындалуы, арнаулы тетіктермен қамтамасыз етілетін заң жүйесі керек еді. Бұл қағиданы жете түсінген Тәуке хан жаңа құқық жүйесін қалыптастыру үшін қазақтың қара қылды қақ жарған, өздерінің әділ шешімдерімен елге танымал болған билерін қызметке тарта білді. Олардың қатарында Төле би, Қаз дауысты Қазыбек және Әйтеке би бар еді. Соның негізінде қазақ қоғамының «ұлттық Хартиясы» дүниеге келді. Ол – «Жеті Жарғы» деп аталды. Жарғы 7 бөлімнен тұратын.

Бірінші, Жер дауы; онда меншік құқығы мен нормалары реттеліп жайлаулар мен су қорларын пайдалану бір жүйеге салынып отырды.

Екінші, жесір дауы; онда жесірлер мен жетім қалғандардың жеке бастарының құқы және олардың мүліктеріне иелік реттеліп отыруымен бірге ағайындармен қарым-қатынастары қалыпты жүйеге түсірілді.

Үшінші, отбасы-неке құқығының нормалары. Төртінші, сот процесін жүйеге түсіруші нормалар.

Бесінші, мемлекетті басқару және әскери істерге байланысты құқық нормалары.

Алтыншы, айып төлеуге байланысты қылмыстық құқық нормалары.

Жетінші, құн төлеуге байланысты қылмыстық құқық нормалары.

Осының бәрі Кіші Орда қырғыздарының (қазақтарының) айтуына қарағанда қазақ халқы бір жылдары тыныштықта өмір сүріп, өз заңдары мен құқықтық және соттық тәртібі болып, әрі атақты Тәуке ханның билік жүргізу кезеңін «Алтын ғасырға» балаған да кезең болғанын көрсетеді⁴³.

«Жеті жарғы» бойынша кім сұлтанды немесе қожаны өлтірсе, оның ағайындары өлген адамның туысқандарына жеті адам үшін құн төлеген. Егер әйелі күйеуін өлтірсе, онда оған өлім жазасы кесіліп, оны ешбір құнмен құтқара алмайтын болған. Ал, өзіне-өзі қол салғандар болса, олар басқа өлгендермен бірге жерленбеген. Міне, осындай заңдылықтардың қалыптасуы Тәуке ханның хандық құрған кезін «Алтын ғасырға» теңейді. Абай Құнанбаевтың «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», әз Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек», - деп айтуы Ресей патшалығының

⁴³ Ахметова Н.С. Обычное право казахов в XVIII и первой половине XIX века // Учебник - Алматы: -1997 -С.177.

қазақтарға таңған жолының дұрыс еместігін, билерді еш уақытта да сайлап қоюға болмайтындығын көрсетеді.

Патшалық Ресей отары болғанға дейін қазақ қоғамында жазба түрдегі құқық болмағанына қарамай, ұлт өмірінде әдет-ғұрыптық (адат) құқықтық жүйе мейлінше жақсы дамып, ол - әлеуметтік-реттеу және басқарымдық құрылымда ерекше орын алды.

Әдет-ғұрып құқығы өзінің ежелгілігіне қарамай белгілі бір кезеңдерде өзгертіліп-толықтырылып отырылды. Соған қарамай сандаған ғасырлар бойы негізгі құқықтық институт ретінде оған айтарлықтай өзгертулер енгізілген емес. Осы тұрғыда алғанда ол патриархальдық-феодалдық қоғамдық және саяси қатынасты реттейтін құрал ғана болып қалмай, қазақтың болмыс-бітімін қорғап-қолдайтын бірден-бір қуатты күшке ие негіз көзі еді. Қазақ әдет-ғұрып құқығын зерттеп-зерделемей, оның қазан төңкерісіне дейінгі тыныс-тіршілігін, тұрмыс-салтын, өмірге көзқарасы мен тарихи қалыптасуын сипаттау мүмкін емес. Ол 1917 жылға дейін патшалық Ресей отарлауы арқасындағы қарым-қатынастардан орыс заңының қазақ даласына етенелей енгеніне қарамай өз күшін бірде әлсіреткен емес. Оның күні кешеге дейін, яғни тәуелсіздік алған мезгіл аралығы уақытында жалпы теориялық жағынан терең оқытылмағаны да жасырын емес. Құқықтанушылар әдет-ғұрып құқығын тек құқық көзі ғана деп талдап-талқылайды. Бұл дұрыс емес. Қазақтың әдет-ғұрып құқығын тарихи этнографиялық тұрғыда зерттеп-зерделеу қана қоймай, оны жүйеге түсірілген норма ретінде зерттеп-зерделеу керек. Сонымен бірге әлеуметтік-нормалардың табиғи даму арқылы тәрбиелік мән-мағына жағынан да даму процесіне барынша назар аударылуы тиіс. Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы негізінің көзі ауызша салт-дәстүр - адат болып есептелінеді. Ол әлем халқы тарихы құқығының бөлінбес бір бөлшегі ретінде қарауға толық құқығымыз бар. Қазақстандағы дәстүрлі құқық нормаларын зерттеп-зерделеу бүкіләлемдік тарихи процестің заңдылығына үлес болып қосылатыны анық.

Өйткені, әртүрлі халықтардың әдет-ғұрып нормаларының бір-бірімен ұқсап жатуы, яғни әлеуметтік-экономикалық, жағрафиялық және басқа да жағдайларының үндесіп өзді-өзін толықтыруы да соның айғағы. Оған адамдар қарым-қатынасындағы заңдық нормаларды басқа да қоғамдық құбылыстармен байланыстырсақ, онда қазақ әдет-ғұрып салтының қыр-сыры ашыла түседі. Қазақ әдет-ғұрып құқығын талдап-талқылау үшін алдымен біз адат терминінің қайдан шыққанына және

мен-мағынасына үңілуге тиіспіз. Ол Шығыс халықтарында салт-дәстүр мен әдеттерді немесе қарым-қатынас құқығын сақтайтын қоғамдық дәстүр күшінің бірлігін көрсетеді. Бұл туралы ғалымдар әртүрлі болжамдар айтып жатады. Жалпы, адат - әдет-ғұрып, салт-дәстүрді көрсететін араб сөзі. Қазақ қоғамының экономикалық және мәдени даму процесіне сай бұл форма ұлттың қалыптасу кезеңдерінің айнасы дегендей боларлық. Қазақ хандары ұлттың әдет-ғұрыпын сан рет өзгертуге тырысып, оны билеуші тап өкілдеріне лайықтап жасамақшы да болған еді. Тарихи құжаттар деректеріне назар аударсақ, Хақназар хан (1538-1580) және Есім хан (1598-1628) билеген кезеңдерде қазақтың әдет-ғұрып салтына едәуір мемлекеттік дәреже (статус) берілгені белгілі. Ал, Тәуке хан кезіндегі (1680-1718) құжатта: «хан Тәуке Күлтөбеде жеті биді жинап, Қасым және Есім ханнан қалған ескі әдет-ғұрыптардың басын біріктірген... Сөйтіп олардан жаңа Жеті жарғы аталатын құқықтық-заңдық әдет-ғұрып жүйесін қалыптастырды», - деп көрсетіледі. «Жеті жарғы» нормалары қазақтың әлеуметтік теңсіздігі принциптеріне негізделіп жасалды. Одан сол кездегі экономикалық және саяси жағдайдың қаншалықты болғандығын байқауға болады. Жеті жарғы және әдет-ғұрып құқық нормалары би-сұлтандардың және хандардың төрелік ету қызметі барысында жаңарып-толықтырылып отырды. Билер шешімі (бидің билігі) күнделікті әдет-ғұрып құқық нормаларына енді. Ол тергеуші би қызметіндегі іс-әрекеттер мен жағдайларға және қабылданған шешімдерге орай Ереже деп аталды. Ереже негізгі қағида есебінде саналып, құқықтың көзі болды. Оның құқықтық-материалдық жаңа түрі де өмірге келді. Қазақ билері бұл тұста мұсылмандық-шариғат жолын да қолданып отырған.

Қазақ әдет-ғұрып заңдарының үлкен ерекшеліктерінің бірі-барымта институтының сақталуы. Оның негізгі қағидасы біреу екінші біреуге құн не айыбын төлемеген жағдайда бір-бірінің мал-мүліктерін алып кету еді. Көшпелі қазақ сахарасына мұсылмандық-исламның енуі шариғаттың тарауына үлкен септігін тигізіп, қазақтың әдет-ғұрыпына едәуір ерекшеліктер енгізді.

Қазақ әдет-ғұрып құқығының көзі болып: а) әдет (адат); б) билер сотының тәжірибесі; в) билер съезіндегі ережелер болып есептелді. Әдет-ғұрыптың салт-дәстүрлері белгілі бір идеологтар, ақсақалдар арқылы ауызша тарайтын. Оның өзіндік ресми және бейресми нысандары болды. Ресми нысандары көп жағдайда билер билігі мен

шешілген іс-әрекеттердің көрінісі болып табылды. Билер өздеріне дейінгі Майқы би секілді билерден қалған дәстүрге жүгінді.

Қазақ құқығындағы меншік қатынастары XIX ғасырға дейін ру және қоғам, қазақ хандары мен билері меншігіндегі әдет-ғұрып құқығы арқылы анықталды. Мысалы, жайлаулар формальды-заңды түрде жерге ие адамдардың меншігі ретінде саналды. Ал, XVIII ғасырдан бастап кейбір қыстаулар феодалдардың жеке меншігіне көшті. Кең байтақ кеңістікте көшіп жүретін малшылардың жерге қатынасы екі түрде дамыды. Бірінші жайлауларды иелену құқы және екіншісі бос немесе иесі жоқ жайлауларды басып алу. Хандар, ханның руластары ең құнарлы жерлерді иеленді (сұлтандар, билер, ру басшылары, ауыл ақсақалдары). Қазақтың әдет-ғұрып құқығында кейбір дау-дамайлар төмендегідей шешілді. Егер жерге екі адам таласса, оның бірі сұлтан, екіншісі жай қазақ болса, онда жер оның алдыңғысына берілді. Ендігі бір жағдайда жерге таласушылардың бірі би, екіншісі бір рудағы ақсақал болса, онда ол жер соңғысына бұйырды. Ал, жерге таласушылардың екеуі де қарапайым адамдар болса, онда ол жер әлгі екеудің үлкеніне бұйырды. Меншіктің екі түрі болды. Оның біріншісі - мал, екіншісі - мүлік деп аталды. Малға таңба салынды. Жеке меншік мал жеке меншіктің негізгі объектісі болып саналады. Оған жасалатын қылмыстың ең басты қатерлісі - барымта. Ал жермен айналысатын Жетісу және Сырдария өңірінде феодалдар меншігінде құдықтар және сирек кездесетін су көздері болды. Қазақ әдет-ғұрып заңы (адат) бойынша меншік шарттары көп жағдайда рулық немесе ауылдағы қоғамдық қарым-қатынастар арқылы жүргізілді. Оның тағы бір ең жақсы, бүгінгі тілмен айтқанда демократиялық бағыт-бағдары ағайындық қарым қатынастан анық байқалды. Оның түрлері малды қарызға беру. Қарыз алушы мен қарызға беруші арасында кепілдік жүрді. Сондай-ақ куә да болатын. Ендігі бір меншік қатынасының түрі - сауын. Ол уақытша беріледі. Несиеге беруші өзі берген малды кез келген уақытта алып, қайтара алатын болды. Сонымен бірге аманат мал, жылу, асар секілді әдет-ғұрып құқығына негізделген қарым-қатынастар болды. Олардың ең кең тараған түрлері айырбас еді. Айырбас арнаулы келісімдер арқылы жүргізілді. Ол әрбір азаматтың өз еркі болғандықтан да азаматтық құқық сипатына жатты. Мұның арасындағы қарыз алып-қарыз беру шарттары да негізгі куәлар арқылы жүргізіліп, оның мерзімі тиянақты түрде көрсетілді. Қарыз алушы адам қайтыс бола қалған жағдайда, оны қарыз алушының баласы немесе оның бала-шағасы

немесе ең жақын туған-туыстары қайтаратын. Бұл жерде ерекше рөл атқаратын жағдай рулық өзара көмек және ешқандайда құжат емес сөзге тоқтау, сөзге сену яғни, сенім институтының қазақ әдет-ғұрпында жан-жақты жақсы дамуы болды. Мысалы, біреу үй сала қалған жағдайда немесе басқа да қиын-қыстау кезеңдерде руластары не көрші - қоландары «асарға» жиналатын.

Қазақтың сан ғасырлар, ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі аралықта дамып, заманына қарай дәстүрлі түрде жалғасып келе жатқан бірден - бір әдет-ғұрыпының негізі - отбасылық заңы. Қазақ отбасы туысқандық аядан шығып өзіндік шаруашылық және қоғамдық тұтастығын сақтады. Мүліктік және басқа да отбасындағы талас-тартыстар сыртқа шығарылмай, сол отбасында шешілетін.

Отбасының мүшелері еркек (әкесі), әйелі, қызы не баласы арасындағы қарым-қатынаста негізгі заңдылықтар сақталды. Отбасындағы бүкіл мүліктің иесі - әкесі саналды, бірақ ол еш уақытта отбасына қысым жасау арқылы жүргізілмейтін. Әдет-ғұрыптың құқықтық нормалары отбасының және бүкіл ерлердің мүддесін қорғады. Әйел құқығы шектелді, бірақ ол үй-жайдағы мүліктерді күйеуімен тең дәрежеде иеленіп, оның ағайындарымен тығыз байланыста болды⁴⁴.

XV-XVIII ғасырларда қазақтар арасында отбасы және неке құқығының бастаулары, оның қалыптасқан дәстүрлі салттары мен рәсімдері болды. Отбасының басшысы - еркегі болса, әйелі үйдегі меншіктерге ерімен бірдей иелік жүргізді. Егер әйел жесір қалса, күйеуінің ағайындарымен бірге тұрып, балалары ер жеткенше отбасы иелігінің құқығын алды. Қазақтың әдеттегі құқығы балаларға келгенде төмендегідей болды. Олар отбасын құрып, әкесінен өзеншісін алуға құқылы еді. Мүлік бөлісу оның әкесінің жағдайына байланысты болды. Ал, кенже баласы болса әкесінің отбасына қарау құқығына ие болатын. Қыздарының құқығы ұлдардың құқығымен салыстырғанда аясы тар еді. Қыздары мұрагерлікке ие бола алмайтын. Күйеуге шықпаған қыздары ұлдарына тиесілінің жартысына ие бола алатын. Қазақтар өздерінің көшпелі өміріне байланысты әйелдерге еркіндікті мол берді. Олар өндірістік және өнеркәсіптік жұмыстарға белсене араласатын. Исламдағыдай қазақ әдеті көп нәрсеге кедергі жасамайтын. Қазақтар

⁴⁴ Абусейтова М.Х. «Казахское ханство в второй половине XVI века» // Учебное пособие Алма-Ата, 1986. -С.61.

жағдайына қарай екі әйел алуға құқылы болды. Олардың біріншісін - бәйбіше десе, екіншісін - тоқал деді.

Жеті атаға дейін ағайын адамдардың бір-бірінен қыз алуына тыйым салды. Қазақтың неке және отбасы құқығының бір-бірімен байланыстылығы біріншіден, қалың мал; екіншіден, бел құда; үшіншіден, бесік құда; төртіншіден, қарсы құда арқылы байқалып, одан кейін қыз алып қашу, әмеңгерлік, мұрагерлік жолдарымен анықталып отырды. Оның тағы бір жолы - тамырлық болды. Ол екі адамның келісуі арқылы жүргізілді. Олар өздерінің болашақ балаларын қалың мал төлемей-ақ қосуға алдын-ала келісіп алады. Ал әмеңгерлікке келсек, егер әйелдің күйеуі қайтыс болса, оны күйеуінің ағасына, не інісіне қосатын. Ал, қалың мал беру құда түсушілермен арадағы келісімдер арқылы жүргізілді. Құда түсу салт-дәстүрі әйелдердің жасына байланысты белгілі бір нормамен көрсетілмейтін. Құда түсу ата-аналар арқылы жүргізіліп, ол бұзылған жағдайда “өлтіруге” дейінгі аралықтағы жаза қолданылды. Некеге тұру немесе құда түсу салты қыздың басына қалың төлегеннен кейін жүргізілді. Ал құда түскен жағындағы еркек қайтыс болған жағдайда, ол заңды түрде құда түсушінің ағасына немесе басқа бір туысқанына алмастырыла алынатын. Егер қалың мал қайтарылған жағдайда келісім-шарт бұзылатын.

Үйленгеннен кейінгі некені бұзу әдет-ғұрып (адат) жағдайында күйеу тарапынан әйеліне деген сенімсіздігі жоғалған кезде жүргізілді. Мұндай жағдайда еркек әйелін туысқандарына қайтарады.

Әйел құқығының ең бір ерекше тұсы әмеңгерлік институтынан байқалды. Егер әйелдің күйеуі қайтыс болса, ол жесір ретінде қайтыс болған күйеуінің ағасына, не інісіне тиеді. Қайтыс болған адамның дүние мүлкі әмеңгерге көшеді. Әмеңгерлік сондай-ақ қайтыс болғанның туған ағасы болмаса ағайындарына да ауыса беретін. Егер жесір әмеңгерлікке көнбей, күйеуге тигісі келмесе, ол өз отбасындағы мүлікке бала-шағалары ер жеткенше иелік етті.

Міне, осы тұста қазақтың әдет-ғұрып салтындағы мұрагерлік құқы қолданылды. Қазақ отбасындағы мүлік пен малдарды оның балалары, ағайындары немесе ең жақын туыстары, сондай-ақ әйелінің туысқандары мұрагер ретінде алып қала алатын. Жесір мұрагер ретінде мұраның 1/8 бөлігін, күйеуге шықпаған қызы ұлға бөлінген үлестің жартысын алатын. Сондай-ақ мұраның бір түрі ата мұрасы деп аталды. Бұл қазақ үшін ең тиімді жол еді.

Қазақтың әдет-ғұрып құқығының басты нормаларына қылмыстық іс-әрекет үшін жазалау сипатындағы іс-әрекеттер жатады. Жаза қолдану кезінде билік жүргізушілер ең алдымен қылмыскердің жасаған қылмысына қарай жаза тағайындайтын. Оның ең қатал түрі «қанға-қан - жанға- жан» принципіне жүргізілді. Бірақ ол келе-келе қазақтың тұрмыс-жағдайына байланысты өзгерді. Жазаның төмендегідей түрлері болды:

1. Өлім жазасы;
2. Құн төлеу;
3. Айып;
4. Құлдыққа беру;
5. Дене жазасы;
6. Жапа шеккендерге қылмыскерді басымен беру;
7. Мүлкін тәркілеу;
8. Жұрт алдында масқара ету;
9. Руластарынан аластату.

Сондай-ақ жапа шегуші немесе оның туысқандары қылмыс жасаған адамға «қанға-қан - жанға-жан» принципіне жаза қолдануды немесе оны басқа жазамен алмастыруға құқы болды.

Сот билігін Қазақ хандығында хандар, сұлтандар және билер жүргізді. Хандар мен сұлтандар ең маңызды деген қылмыстық және азаматтық істерді тексеріп-тергеді. Оларға ру аралық және ауыл аралық талас-тартыс, сондай-ақ төрелер мен атақты ру басшылары арасындағы қарама-қайшылықтар жатады. Ең маңызды деген істерді хан мен сұлтандар белгілі билердің және халықтың араласуымен жүргізді. Өлім жазасын тек хан немесе сұлтандар соты шеше алатын.

Би билігі сот билігінің негізі болып саналатын. Кез келген ру басшысы би - төреші бола алмайтын. Би билік айту үшін ол қазақтың әдет-ғұрпын жақсы меңгеруі және өзін әділ би ретінде көрсетуі тиіс. Билерді ешкім сайламаған және тағайындамаған. Би дәрежесі мұрагерлікке қалдырылмайды. Билік айту іс барысында, құқық бұзушының іс-әрекетін талдау жағдайында жүзеге асырылды. Сондықтан да би ру басшысы, сот жергілікті жердегі әкімшілік биліктің рөлін атқаратын. Сот процесі арызданушының немесе жапа шегушінің өтініші бойынша өздері таңдаған биге байланысты жүргізілді. Жапа шегуші таңдаған би қылмысты істі қараудан бас тартуға құқығы жоқ болды. Істі қарауға биге сенім білдірген кезде айыпталушы да, жапа шегуші де бидің алдына отырып, ақ орамал тастайды. Осы арқылы

арызданушылар сот шешіміне келісім беретінін көрсететін. Куәгерлердің сотқа қатынасуын бидің күштеп жүргізуіне де құқығы болды. Куә ретінде әйелдер және арызданушы мен жауап берушінің ағайындары жүрмейді. Азаматтық істің күрделілігіне байланысты екі-үш куәге дейін тартылды. Куәгерлер іс барысында әртүрлі себептермен істің анық-қанығын ашуға көмектеспей жатса, би ант қабылдау институтын пайдаланған. Би шешімдері ауызша шығарылды.

Процессуальдық нормалар би шешіміне қарсы болған жағдайда сұлтандар тарапынан істі қайта қарауға болатын. Сот шешімдерін орындау арызданушының өзіне тапсырылды. Сондықтан да ежелгі уақытта барымта институты сот шешімін орындаудың негізі болып табылды. Барымта қазақ әдет-ғұрып заңдарына ғана тән институт еді. Ол айыпкердің ағайындарының және туған-туысқандарының малдарын айдап кетуменен орындалды. Негізсіз жасалынған барымта, ұрлық немесе жазықсыз шабуыл деп саналып, құқықтық негізде жазаға тартылды. Сондай-ақ , барымта би шешімін орындау ғана емес, құқықтық айып жолын орындаудағы бірден-бір іс-әрекет болды. Ол заң ғылымында әлі толық зерттеліп бітпеген құбылыс.

Қазақ құқығында қылмыстық ұғым қалыптаспаған еді. Қазақтар оны жаман іс немесе жаман қылық деп белгілеп күнәлі немесе жазықты деген айыптар тағатын. Өлім жазасы өте сирек қолданылды. Егер екі жақ келіскен жағдайда өлім жазасы құнмен алмастырылуға болатын. Өлім жазасы ері бар әйелді немесе бейкүнә қызды зорлаған кезде қолданылатын. Ал екінші, дене және ел бетіне қарай алмайтын жаза, ол дінге қарсы іс-әрекеттер жасағанда немесе антты бұзғанда қолданылды. Құн біреуді өлтірген кезде немесе денеге ауыр жарақат түсіргенде төленді. Қарапайым адамды өлтірсе, оған мың қой, 200 жылқы немесе 100 түйе құн төленді. Ал егер сұлтанды, биді не батырды өлтірсе, онда айыпталушы оған екі есе құн төлейтін. Беделді сұлтанды өлтіруші жеті есе құн төлейтін. Айып болса жеке адамнан немесе мүліктік қылмыс жасағандардан алынатын. Олар тоғыз-тоғызбен төленді. Бірінші, бас тоғыз; екінші орта тоғыз; үшінші, аяқ тоғыз, төртінші тоқал тоғыз; бесінші, ат-шапан айып төленді. Бұлардың құрамында түйеден бастап, жылқы, өгіз, қой, жылқы және қымбат шапанға дейін болды.

Айыптыны айыптаушыға беру егер айыпталушының ағайындары құн немесе айып төлеуден бас тартқан кезде болатын іс-әрекеттер болып саналды. Ал ортадан аластату - ол ешқандай да айып төлеуге мүмкін болмай қалған жағдайда қолданылды. Бұл жағдайда

айыпталушының киімдері жыртылып, қауымнан, ортадан қуылып, оның тұрмыс-тіршілігі заңсыз деп есептелді.

Жалпы, қазақтардың әдет-ғұрып құқығы көшпенділердің шаруашылығын реттеп, жөнге келтіруде ерекше рөл атқарды. Ол XX ғасырдың басына дейін өмір сүрді. Әсіресе, қазақтың неке және отбасы құқығының сол кезден қалған элементтері бүгінгі күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан жоқ.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақ Ордасының пайда болу себептерін атаңыз?
2. Қазақ Ордасының жеріндегі қалалар қандай рөл атқарды?
3. XVII ғасырдың аяғында Қазақ мемлекетінің саяси жүйесінде қандай өзгерістер болды?
4. Қазақ әдет-ғұрып құқығының қайнар көздерін атаңыз?
5. Қазақ құқығы бойынша некеге тұрудың қандай негізгі нысандары көрсетілді?

VI. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА ҚАЗАҚСТАННЫҢ КІРУІ

6.1. Қазақстанның Ресейге қосылуы және оның мемлекеттік- құқықтық салдары

Ресей мемлекетінің XVII ғасырдың аяғы, XVIII ғасырдың басындағы өзін жаңа кезеңге сай модернизациялауы оның шығысқа қарай жүргізетін саясатын отаршылдық бағытқа бұрды. І Петрдің кең байтақ қазақ даласын Шығысқа жол ашатын үлкен қақпа деп есептеуі оған дәлел бола алады. XVIII ғасырдың басында Орталық Азия аймағына ену үшін әртүрлі іс-әрекеттер жасалды. 1714 жылы Шығыс Қазақстанға, Ертіс бойында қамал тұрғызу мақсатымен полковник Бухгольцтің әскери экспедициясы келді. Осы кезде Бекович-Черкасскийдің экспедициясы Каспийдің шығыс жағалауын зерттеді. І Петрдің ежелгі қазақ даласына етенелей енуді көксеуі және оған бірнеше экспедициялар жіберуінің сыры да осы Шығыс мәселесін шешуге байланысты болды. Ресей империясын қалыптастырған І Петрдің ерте қайтыс болуы оның алға қойған мақсатын орындауға мүмкіндік бермеді. Бірақ, XVIII ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақ

хандығының әлсіреуі мен сыртқы жағдай оның бір бөлігінің Ресей құрамына кіруіне ықпал етті.

1718 жылғы Тәуке ханның өлімі, Қазақ-Жоңғар соғысының жиілеп, бара-бара кең етек алуының өзі XVIII ғасырдың басындағы Қазақ қоғамындағы қарама-қайшылықтардың толассыз өрбіп-өсіп отырғанын байқатады. Сыртқы және ішкі саяси жағдайлардың күрделенуі батырлар мен сұлтандардың беделін арттырып, олардың әлеуметтік-қоғамдық статусын көтерді. Сонымен бірге билердің де қазақ қоғамындағы алатын орны ерекшелене түсті. XVIII ғасырдың басындағы Жоңғар шапқыншылығына байланысты әскери және бір орталыққа бағынған мемлекет негізін күшейту керектігі қазақ тағдырында алға шықты. Тәуке ханның көзі тірі кезінде-ақ шекаралы аймақтарда сұлтандардың билігі артып, кейін келе-келе Ұлыс жүйесі қайта жандана бастағандай дәрежеде болды. Солтүстік-Батыс аймақтарда жас сұлтан Әбілқайырдың беделі артып, ол 1709-1710 жылдардағы Башқұрлардың Ресейге қарсы көтерілісі және Орал казактары мен Волга қалмақтарының бас көтерілулеріне қатысып отырды. Ол кезде Орта және Кіші жүз бірлестіктерінің әскери-потестарлық бір бөлшегі сұлтан Қайыпқа бағынатын. Ал Ташкентте Рүстем мен Қарабақ сұлтанның билігі күшейеді. Соған қарамай олардың бәрі Тәуке ханға бағынды.

Тәуке ханның орнын иеленген Болат ханның билік жүргізудегі әлсіздігі Қазақ хандығын бірнеше өз егемендіктеріне ие хандықтарға бөліп тастады. Біртұтас Қазақ хандығы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүзге бөлініп, бытыраңқы мемлекет негізінде дами бастады. 1723 жылғы Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде халық «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атты қасіретке ұрынды. 1726 жылы үш жүздің өкілдерінің бас қосуымен өткен Ордабасы кездесуінен кейін қазақ халқының басы бірігіп, Жоңғарларға қарсы көтерілді. Нәтижесінде, қазақтар «Қалмақ қырылған», «Аңырақай» шайқастарында жоңғарларды жеңді. Жоңғар шапқыншылығына кең байтақ қазақ даласында тосқауыл қойылды. Соған қарамай қазақ қоғамындағы саяси дағдарыс бірден тыйылған жоқ еді. Қазақтар өздерінің Жоңғар шапқыншылығындағы жеңісін тиімді пайдалана алмады.

Басы бірікпеген үш жүз хандарының арасындағы қайшылық олардың әрқайсысы бір орталыққа бағынған билікке қол жеткізуге өзінше жол іздеуге мәжбүр етті. 1730 жылы Болат хан қайтыс болған кезде Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың «бүкілқазақтың ханы боламын»

деген мақсаты орындалмағаннан соң, іргелес Ресейге арқа сүйеп өз позициясын нығайтпақшы болды. Ол Уфаға елшілік жіберіп, өзінің Кіші жүз хандығын Ресейдің қол астына алуын өтініш етеді. Ал 1731 жылы 19 ақпанда патша Анна Иоановна Кіші жүздің Ресейдің қол астына кіргені туралы грамотаға қол қояды.

1731 жылы 19-желтоқсанда Орта жүздің ханы Сәмекенің басшылығымен бірнеше рулар Ресей құрамына енеді, ал 1740 жылы 28-тамызда хан ретінде Әбілмәмбет, сұлтан ретінде Абылай Орта жүздің Ресей құрамына енгендігі жөніндегі құжатқа қол қояды.

Қазақстанның Ресей қол астына кіруі біртұтас жүйелі түрде жүргізілген жоқ еді. Сондықтан да Қазақ даласындағы сұлтандар мен билер арасындағы қайшылық өршімесе басыла қойған жоқ. Қазақстанның Ресейге қосылуы туралы ғылыми-тарихи әдебиеттерде әртүрлі көзқарастар қалыптасты. Мысалы, 1943 жылғы «История Казахской ССР» атты еңбекте «Қазақтардың Ресей қол астына өтуі қазақ атқамінерлерінің бір тобының патша өкіметі мен ауыз жаласуының қорытындысы болды. Қол астына кіру халық бұқарасының еркінен тыс қабылданды», - деп жазылып, сол кездегі тарихи-қоғамдық көзқарастың алуан түрлі екендігін байқатты.

Ресей мен үш жүз хандарының арасындағы келісім Қазақ хандығының тұтастығына нұқсан келтіріп, оның құқықтық халықаралық қатынастағы беделін жокқа шығарды. Ресей өзінің қол астына кірген хандарды сыртқы жаулардан және ресейліктердің оларға жөн-жосықсыз шабуыл жасауларына жол бермеуге міндеттеме алды. Соған карамай Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы келісім құқықтық жағынан заңсыз деуге келетін дәрежеде еді. Келісім жасаған екі жақ та өз жоспарларын іштей де, сырттай да өздерінше түсіндірді. Қазақ билеушілері Ресеймен әскери және саяси келісімді егемендік шеңберінде жасадық деп ойлады. Сонымен бірге бұл келісім-шартты кез келген жағдайда бұзамыз деп те ойлаған болатын. Сондықтан да Әбілқайыр 1737-1738 жылдардағы Ресейге қарсы Башқұрт көтерілісін қолдаса, ал 1740 жылы Хиуа ханы атанып, 40-шы жылдары Жоңғарлармен одақтасуға тырысты. Барлық қазақ билеушілері Қазақстан аймағында Ресей әкімшілігін мойындамайтын. Ал, орыс билеушілері Қазақстан территориясын жайлаған барлық жұртшылықты өз бодауындағы ел санап, онда билікті біз жүргізуіміз керек деп есептейтін. Соған карамай XVIII ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның біраз территориясы Ресей билігіне көшті. Сонда да Қазақ хандығы

өзінше егеменді мемлекет қалпында Ресеймен байланысты сыртқы істер коллегиясы арқылы жүргізді. Ресей қазақ даласында өзінің әскери-саяси экспансиясын тынымсыз жүргізіп отырды. Соның себебінен орыс-қазақ шекараларында қақтығыстар жиі болып тұрды. Сондай-ақ, Ресей тарапынан протектораттық-вассалдық қатынас отаршылдық саясатпен ұштасып, қазақтар өз жерлеріне деген биліктен біртіндеп ығыстырылып жатты. Вассалдық қарым-қатынас қалыптасқан жағдайда тәуелді мемлекет халықаралық құқық субъектісі болудан қалады. Өзі бағынышты болған мемлекетке алым төлеп қана қоймай, аманат та береді. Міне, осындай жағдай Қазақстан мен Ресей арасында қалыптасты. Патша өкіметінің ә деген кезде-ақ Қазақ жерлерін отарлауға кіріскен саясаты іске асып, XVIII ғасырдың 50-ші жылдарында

Каспий теңізінен бастап Ертіске дейінгі аралықта бірнеше қамалдардан тұратын әскери бекіністер салынып, қазақ жері тарыла бастады. Жайық, Тобыл, Елек, Есіл, Ертіс өзендерінің бойындағы жақсы мал жайылымдары қазақ әскерлерінің қолына көшті. Сөйтіп, 1756 жылы патша рескрипті, 1755 жылы сыртқы істер коллегиясының Жарлығымен аталған жерлердегі жайылымдарда қазақтар мал жаймайтындай дәрежеге жетті. Сондықтан да қазақ халқы Патша өкіметінің отарлау саясатының қазақ даласында кең етек жайып бара жатқанын байқап, көптеген көтерілістер жасады. Солардың алғашқысы 1783-1797 жылдардағы Сырым Датұлы бастаған көтеріліс еді. Патша өкіметі бұл көтерілісті аяусыз басып, Кіші жүзде хандық билікті жоймақшы болды. «Игельстром реформасы» деген атпен енген Орынбор генерал-губернаторы Игельстромның іс-әрекеті Сырым Датұлы бастаған көтерілісті Патшалық Ресей мүддесіне пайдалану еді. Нұралы хан Кіші жүзден қашып кеткен соң Игельстром хан сайлауға рұқсат етпей, елді сайлау құқығынан айырды. Сөйтіп, бұл шара сұлтандар арасындағы қайшылықты қайта күшейте түсті. Аталған реформа Кіші жүзді тайпалық құрамына қарай үшке бөліп тастауды ұсынған болатын. Әр бөлікті басқару үшін расправолар құру көзделді. Ол Орынборда 1786 жылы құрылған шекаралық сотқа бағынуы тиіс болатын. Реформа бойынша билік ру басшылары саналатын старшындарға өткеніне қарамай расправолар мен шекаралық сот қалыпты жұмыс істей алмады. Соның салдарынан II Екатерина патша хан сайлауын қайта қалпына келтіруге келісім беріп, Патша өкіметінің

Кіші жүзде хандық билікті жою туралы алғашқы адымы іске аспай қалды.

Абылай ханның реформалары. Қазақ мемлекетінің жаңа бір кезеңге көшуіне бірден-бір ықпал еткен сұлтан кейін хан болған Абылай (Әбілмансұр) (1711-1781) болды. ХУІІІ ғасырдың 50-ші жылдары Абылайдың басшылығымен қазақ жерлері жоңғарлардан толық азат етілді. Абылай алғашында сұлтан болғанымен елде 40 жылдай билік жүргізді. Орта жүздің ханы Әбілмәмбет қайтыс болғаннан соң, 1771 жылы Түркістан қаласында үш жүздің билеушілері өкілдерінің қатысуымен Абылай хан сайланды. Орыс елшілігі оған Ресей ханшасынан өзін хан етіп бекітуді өтін деп ақыл-кеңес берді. Бірақ сұлтан бұдан бас тартты. 1772 жылы оны қытай императоры мойындады. Ресей 1778 жылы Абылайды тек Орта жүздің ханы ретінде ғана бекітті. Бұған Абылай қанағаттанбай, 80-ші жыдары Ресеймен байланысты бүтіндей үзді. Абылайдың беделі үш жүздің алдында өте биік еді. Абылай билігі кезінде Қазақ хандығындағы мемлекеттік-құқықтық жүйесі қайта өзгеруге түсіп, орталық билікті күшейту жолына бағышталған. Бір кездегі өлім жазасын кесуге ие билер билігін хан өз қолына алды. Содай-ақ, Абылай жергілікті билеу және әскери-потестарлық бөлшектердің өзіндік биліктерін жойып, оларды қайта құруға тырысты. Сөйтіп, ол Ұлыстық жүйені қалыптастырмақшы болды. Соған қарамай Абылай билігі толық қазақ даласында жүрмеді. 1781 жылы Абылай өлгеннен кейін оның орнына баласы Уәли хан тағына сайланды. Сол жылы желтоқсанда Қытай оны хан ретінде мойындаса, 1782 жылы жылдың басында Уәли Петропавловск қамалына барып Ресейге мойын ұсынатындығына ант берді. Және ол Ресей тарапынан мойындалды да. Жаңа хан өзінің әкесіндей билікке ие бола алмады. Жалпы қорытындысында Уәли хан билеп отырған кезінде Қазақ хандығы әлсіреді. Басқарудың удельдік жүйеге көшуі сұлтандардың ықпалын арттырып, ХVІІІ ғасырдың аяғы ХІХ ғасырдың басында бір орталыққа бағынған мемлекеттің күйреуіне әкеп соқты⁴⁵.

Көптеген сұлтандар мен старшындар өзімен іргелес Ресей билігін жүргізушілермен тығыз қарым-қатынаста болып, Уәли ханмен белсенді түрдегі жүргізетін байланысты үзе бастады. Міне, осындай жағдайда ХІХ ғасырдың 20 жылдары Орта жүзде Ресей хан билігін жойып, қазақтарды өз тәуелсіздігі мен егемендігінен айыратын әкімшілік

⁴⁵ Ж.Артықбаев,С.Раздықов Қазақстан тарихы: Оқулық –Астана:Фолиант,2018-Б.124-126.

реформалар жүргізе бастайды. Ол біртіндеп-біртіндеп іске де аса бастаған еді. Жалпы, Ресей империясы тұсындағы қазақ әдет-ғұрып құқығы нормаларының дағдарысқа ұшырау кезеңдерін шартты үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші, Қазақстанның Ресей отарлауына түсіп, оның қол астына ене бастауы дәуірінен қазақ хандығының жойылуы кезеңіне дейін (XVIII ғ. 30 жылдары - XIX ғ. 20 жылдары), екінші кезең XIX ғасырдың 20 жылдарынан - XIX ғасырдың 67-68 жылдарына дейінгі аралықтарды алса, үшінші кезең 1868 жылдан 1917 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Жалпы, қазақ даласын әкімшілік-саяси және мемлекеттік-құқықтық жағынан қайта құруды қолға алған Патша өкіметі әуелі оны әртүрлі әкімшілік-аумақтық бөліністерге бөлу қажеттілігін негізге алды. Сөйтіп, қазақтың қоғамдық өміріндегі әдет-ғұрып және рәсімге негізделген мемлекеттік және құқықтық жүйесін бұзды.

Бөкей Ордасы. XVIII ғасырдың соңындағы Кіші жүздегі шаруашылық-саяси дағдарыстың күшеюі және жайылым мәселелерінің күрделеніп кетуі қазақтардың үлкен бір тобының Орал мен Жайық аралығының төменгі жағына көшіп барып, 1801 жылы Бөкей хандығын құруға итермеледі. Оған император Павел I келісім берді.

Бөкей ордасы шығыстан батысқа қарай 300 шақырым және солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 шақырым аумақты алып жатты.

Патша әкімшілігінің шешімімен Орал мен Жайық өзендерінің аралығында Бөкей сұлтан бастаған шағын мемлекет құрылып, Бөкейге 1812 жылы хан атақ дәрежесі берілді. Ол патшалық Ресейдің отарлау саясатына толық жауап беретін. 1824 жылы Бөкей ордасын Бөкей ханның баласы Жәңгір басқарды.

Бөкей ордасындағы билік жалпы қадағалау, жергілікті бас басқарма және жергілікті қадағалау жүргізу арқылы жүргізілді. Жалпы қадағалау Ресей империясының Сыртқы істер министрлігі арқылы жүргізілсе, жергілікті қадағалау Орынбор әскери губернаторы мен Орынбор шекара комиссиясы арқылы жүргізілді. Жергілікті бас басқармашылық ханға және оның әкімшілігіне тапсырылды. Хан өз билігін мұрагерлікке беруді орыс патшасының бекітуімен жүргізді. Оның өкілеттілігі XIX ғасырдың 30 жылдары бұрынғы қазақ хандарының дәстүрлі өкілділігінен өзгеше болды. Ол хандықтағы барлық әкімшілік, соттық және заң шығарушы билікті тұтас ұстады.

Ханның жанында басшылықтан бейтарап билік органы жұмыс істеді. Оны ханның туыскандары болып саналатын ықпалды сұлтандар

жүргізді. Сұлтандар кеңесін аға сұлтандар басқарды. Сонымен бірге ханның жанында 12 биден тұратын билер кеңесі болды. Олар бір жағынан хан кеңесшісі де саналатын. Сондай-ақ, ханның жанында кеңсе болып, ол орыс және татар тілдері негізінде қалыптасты. Кеңсе негізінің басты-басты жұмыстарын басқарма басқарды. Оның құрамына арнаулы тергеушілер, іс жүргізушілер, аудармашылар және хатшылар кірді. Хандықта ахуна-қызметі бекітілді. Арнаулы тапсырмаларды хан жасауылдары орындайтын. Оларды ірі бірлестіктердің старшындары бекітті⁴⁶.

Жергілікті билікті хан сайлаған сұлтандар жүргізді. Олар ханның қаржылық және жер саясатын қалыптастырып, салықтар жинайтын. Хандықтың шекаралық учаскелерінде қазақтардың шекараны бұзып кетпеуін қадағалайтын айыпталушыны іздестіретін және сот істерін талдап-талқылайтын депутаттар тағайындалды. Бөкей хандығының территориясы Ресей империясының меншігінде болып саналды. Алғашқы кездерде хандық әскери-потестарлық бөлшектерге бөлінсе де, хан соған қарамай әкімшілік тарапынан реформалар жүргізіп «рулық» атты сақтап қалатын бөлшектерге бөлді. XIX ғасырдың 30-жылдары оның саны 12-ге жеткен еді. Бөкей хандығындағы салық салу жүйесі бұрынғы салық салу жүйесінен ерекше болды. Негізгі салықтың түрі зекет еді. Ал, Бөкей ордасындағы құқықтық жүйе Ресей құқықтық жүйесінің ықпалында болды. 1845 жылы Жәңгір хан өлгеннен кейін Бөкей ордасын басқаратын уақытша кеңес құрылды. Бұл жағдай Бөкей ордасындағы Ресей отарлауының күшеюіне әкеп соқты.

1822-ші жылғы Сібір қырғыздары туралы жарғы. Қазақ хандығының мемлекеттік тәуелсіздігін жойып, онда орыс отарлау саясаты жүргізіле бастаған тұстан-ақ Қазақ даласында оны іске асыратын реформалар кеңінен жүргізіле бастады. Сондай реформалардың бірі әрі бірегейі Орта жүзде хандық билікті жоюға негіз болған 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» болды. Ол бойынша патша өкіметі Қазақстанды отарлауды барынша тереңдете түсті. Аталған Жарғы негізінде Орта жүзде хандық билік жойылды. 1825 жылы Орынбор қазақтары облысы, Шығыс, Орта және Батыс болып үшке бөлінді. Жарлық бойынша «Сібір қазақтары облысы» округтарға, округтар болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Округке 15-тен 20 болысқа, болысқа 10-нан 12 ауылға, ауылға 50-ден 70-үйге

⁴⁶ Культелеев Т.М. «Уголовное обычное право казахов» Учебник Алма-Ата, 1995-С.205.

дейін кірді. Соған қарамай округтерде рулық белгі ескерілмей қалған жоқ. Сондықтан әкімшілік бөлулер рулық-территориялық сипатта болды. Округтер Омбы облыстық басқармасына бағынса, коллегиялық органды коллегиялық орган, округті приказ басқарды. Округті приказға аға сұлтан - төраға және 4 заседатель (оның екеуі ресейліктерден тағайындалса, екеуі құрметті қазақтардан сайланды) кірді. Округті аға сұлтан басқарды. Аға сұлтан 3 жылға сайланып, оны сұлтандар сайлады. Болыстарды басқарушы-сұлтандар қадағалады. Олар халықтың «келісімімен» шексіз мезгілге сайланатын. Ол мұраға беріліп отырды. Соған қарамай сұлтан мұрагері де сайлаудан өтетін. Жалпы болыстық сұлтандар атқарушы билікті жүзеге асырды. Ауылдық старшындар болса, қазақтар арасынан 3 жылға сайланды. Сұлтандар старшындыққа сайлауға түспейтін. Сайлауды болыстық Жарлық бекітті.⁴⁷

«Жарғы» бойынша қазақтардың сот ісіне, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдегі кейбір адами қатынасындағы құқығына өзгерістер еніп, билер сотының, адаттың билігі шектелді. Сөйтіп, барлық сот істері үшке бөлінді. Бірінші, қылмысты істер. Екінші, даулы істер. Үшінші, басқару үстінен берілетін шағымдар. Қылмысты істер империя заңдарымен тергеліп, ол сол заңдар бойынша жан-жақты қаралды. Билер сотына да бақылау орнады.

1822 жылғы «Жарғы» Қазақстан жеріндегі билер сотына ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдық-саяси, құқықтық жағдайларына өзгерту енгізіп қана қоймай, отаршылдықты барынша нықтап, Орта жүзді одан әрі игеруге бағытталды. Хандық билік жойылды. Далаға сайлау жүйесі енді. XIX ғасырдың ортасына таман, мысалы 1851 жылы мұнда Ресей империясының ең көп қарулы күші орналасып, онда 1200-ден астам солдаттар мен офицерлер шоғырландырылды. Шекаралық комиссия кең дәрежедегі әкімшілік өкілеттікке ие болды. Олар қазақтардың үстінен полициялық қадағалау жүргізіліп, жеке басқарма органдарына қызметкерлер іріктелді және олардың қызметтерін қадағалап отырды. Соттық істерді де атқарды.

1824-ші жылғы Орынбор қырғыздары туралы жарғы. 1824 жылы Ресей Үкіметі Орта жүзден соң Кіші жүзде хандық билікті жоюға кірісті. Орынбор генерал-губернаторы П.К.Эссеннің жетекшілігімен «Орынбор қырғыздары туралы Жарғы» қабылданды. Ол бойынша Кіші

⁴⁷ Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века (курс лекций), Икф «Фолиант» Астана, 2000-С.71.

жүзде хандық билік жойылды. Сөйтіп, Кіші жүз Шығыс, Орта және Батыс бөліктерге бөлінді. Әр бөлікті билеуші сұлтандар басқарды. Кіші жүзді басқару шекаралық комиссиялар арқылы жүргізілді. Сұлтан билеушілерді Орынбор губернаторы тағайындады. Одан кейін әкімшілік бөлшектер, династия, қамалдар арасындағы учаскелер болып бөлінді. Династия арасы жергілікті немесе ауылдар болып бөлініп отырды. Шекаралық басқарма шептерде тұратын орыстар мен дала тұрғындары қазақтар қатынасын реттеп қадағалап отырды. Кейін әкімшілік органдар «жалпы» және «жеке» басқармалар деп бөлініп, ол 1868 жылға дейін өмір сүрді. Шекаралық комиссия болса, атқарушы-өкімші және сот билігін жүзеге асырды. Оның полициялық бөлімі тәртіпті қарап, одан кейінгі екі бөлімі азаматтық және қылмыстық істерін жүргізді. Әскери соттар мемлекетті сату туралы, адам өлімі, барымта, Ресей азаматтарын тұтқынға алушыларды және үкіметке қарсы істерді қарады. Ал, билер соты азаматтық істерді ғана қарап, 50 сомға дейінгі көлемде айыппұл салатын дәрежеде ғана болды.⁴⁸

Батыс Қазақстанда жүргізілген 20-50 жылдардағы құқықтық және әкімшілік реформалар Ресей империясының қазақ даласындағы билігін нық жүргізіп, отарлау саясатын қалыптастыра түсуге ерекше ықпал етті.

Кенесары Қасымұлының мемлекеттілігі. Қазақ даласына біртіндеп енген орыс әскерлерінің күші мен олардың кең байтақ далаға сала бастаған бекіністері халық наразылығын туғыза бастады. Отаршылдыққа қарсы қазақтардың ірілі-ұсақты ұлт-азаттық көтерілістері болды. Солардың ішіндегі ең ірісі- Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жылдар аралығындағы ұлт-азаттық көтеріліс болды. 1822 және 1824 жылдардағы Патша Жарлықтары кең далаға күшпен енгізіліп, халықты өзінің туған даласында қатты қыспаққа алған жағдай болды. Кенесары Қасымұлы 1841 жылы қыркүйекте үш жүздің басы қосылған мәслихатта хан сайланып, Қазақ хандығын қайта қалпына келтіреді. Көп ұзамай Кенесары Қоқан езгісіндегі Созақ, Жаңақорған, Ақмешіт қалаларын азат етіп, орысқа қарсы күресін күшейте түседі. Кенесары Қасымұлы Қазақ мемлекетін 1841-1847 жылдар аралығындағы қайта қалпына келтіруі барысында бірнеше әкімшілік және құқықтық реформалар жүргізіп, қазақтардың әскерін сандық және сапалық жағынан да қайта құрды.

⁴⁸ История Казахской ССР. Учебное пособие Алматы, 1943-С.51.

Хандықты басқару жүйесіне келсек мемлекет басшысы болып Кенесары сайланды. Ол ежелгі, дәстүрлі хан атақ-дәрежесін қайта өмірге келтірді. Оның жанында Хан Кеңесі жұмыс істеді. Ол Кенесарының туысқандарымен қатар басқа да билер мен батырлардан тұратын. Сондай-ақ мемлекеттік қызметтің әртүрлі бағыттарына жауап беретін бірнеше ведомство құрылды. Баж және салық жинаумен айналысатын қаржылық ведомствоны Сейілхан сұлтан басқарды. Ал дипломатиялық ведомствоны Есенгелді Саржанұлы, Сейдахқожа Оспанұлы, Шоқпар Бақтыбайұлы және татар Әлім Ягудин, Әскери ведомство жағын Сұлтан Наурызбай Қасымұлы мен Ағыбай батыр басқарды. Онда әскери кеңес те болды. Атқарушы билік хан өкілдері жасауылдарға берілді. Олар салық жинаумен бірге хан тапсырмаларын орындайтын, сондай-ақ, Қазақ ауылдарын Кенесары әскеріне қосылуға үгіттейтін. Жасауылдарды хан тағайындады. Сол кезде құрылған қазақ хандығындағы соттық ерекше жүйелеулер өзгеріске ұшырады. Жоғарғы сот билігі Кенесарының өзінің қолында болды. Ол ерекше істерге шешім қабылдайтын билерді өзі тағайындады. Соттар мемлекеттік шенеуніктер дәрежесіне жетті. Ерекше еңбегі сіңген билерге орыстардан алған граф атағы берілді⁴⁹.

Кенесарының өзі және оның жасауылдары ерекше билікке ие еді. Олар барымта және Кенесары қарамағындағыларды өлтіргендерге түскен арыздарды қарады. Сондай-ақ, Кенесарыға бағынатын бірлестіктер мен орыс қарамағындағы және Кенесары қарамағындағы адамдар арасындағы талас-тартысқа құрылған арыздарды тексерді. Кенесары өзінің мемлекетін нығайту үшін салық жинау жүйесін де реттеді. Қазақ хандығына бағыныштылар барлық салық түрлерінен және Ресей, Қоқан, Хиуа хандықтарына өтем төлеуден босатылды. Оның орнына қазақтар зекет төледі. Маңызды тапсырмаларды орындау үшін төлеңгіттер пайдаланылды. Хандық ішінде темірдей тәртіп орнатылды. Кенесары отаршылдыққа қарсы соғыста 20 мыңға дейін жігіттерден тұратын әскер құрап, оларды жан-жақты қаруландыра білді. Олардың арасында орыстар мен башқұрлар да бар еді. Олар қазақтарға ататын қару-жарақты қалай ататынын үйрететін. Кенесары әскері жүзбасы, мыңбасы және сардар болып бөлінді. Сондай-ақ, олардың құрамында мергенбасы болды.

⁴⁹ Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: (теориялық мәселелері, тарихи тағылымы) // Алматы: Жеті жарғы 1997.-С.85.

Қазақ хандығының мемлекеттілігі мен құқығы Кенесары хандық еткен тұста бір орталыққа бағындырылатын билік төңірегінде реформалар жүргізді. Күші басым патша әскерімен он жылдан аса күрескен Кенесары хан басқарған ұлттық-азаттық күресі қазақ тарихынан ерекше орын алды. Жалпы, Кенесары көтерілісінің алдында екі ұлы мақсат тұрды. Оның біріншісі - тәуелсіз де егеменді біртұтас қазақ хандығын құру болса, екіншісі - қазақ халқын ұлт ретінде Ресейдің патшалық езгісі мен Орта Азия хандықтарының жаугершілік шапқыншылығынан құтқару болатын. Кенесары Қасымұлы көтерілісі жеңілгеннен кейінгі тарихи елеулі жайт, ол Қоқан және Бұқар хандықтарының орыс әскері алдындағы әлсіреуі еді. Өйткені, Кенесары бастаған қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісі өзін қысымға алған қай жақты болмасын біршама әлсіретті.

XIX ғасырдың 20-50 жылдарында Қазақ халқының аяусыз күресіне қарамай, Қазақстан территориясында Патшалық Россияның заңдық және әкімшілік жүйесі өз күшін арттырмаса жойған жоқ. XIX ғасырдың басындағы қабылданған «Жарғылар» Қазақстанды отарға айналдырудың бірден-бір көзі болды.

6.2. Қазақстанның отар ретіндегі құқықтық жағдайы

XIX ғасырдың 60 - жылдарының ортасына қарай Қазақстан территориясы түгелдей Ресей құрамына ендіріліп, отарланып алынды да, Қоқан және Самарқан хандықтары бүтіндей күйретілді. XIX ғасырдың 60-70 жылдары жүргізілген Ресейдегі мемлекеттік құрылыс пен құқық саласындағы буржуазиялық реформалар Қазақстан аймағына да ықпал етпей қойған жоқ⁵⁰.

Қазақстанды Ресейге қосудың аяқталуы империяның қазақ өлкесі жөніндегі саясатына елеулі өзгерістер енгізді. 1868 жылғы «Уақытша ереженің» 210 параграфы бойынша қазақтардың жері Ресей империясының мемлекеттік меншігі болып жарияланып, қазақ даласы бүтіндей патшалық Ресейдің еншісіне көшті. Ресей императорының жарлығымен бекітілген 1867-1868 жылдардағы реформалар арнаулы түрде уақытша, яғни үш жылға деп қабылданды. Үш жылдық тәжірибе мерзімі өткеннен кейін оны қайтадан толықтырып, Қазақстанды басқару жөніндегі жаңа ереже қабылдануы керек болды. 1867 жылғы

⁵⁰ Абайдельдинов Е.М. Политико-правовая история Республики Казахстан. Учебник Часть 1 // Алматы 1999.-С. 91.

Түркістан генерал-губернаторлығын уақытша басқару ережесі 1871 жылы аяқталды. Сол жылдың басында Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман императорға жергілікті отарлау әкімшілігі дайындаған жаңа басқару ережесін ұсынды. Бірақ ол бірнеше министрліктер мен Ресей империясы ведомстволарының сан алуан тексерулерінен өтіп, жоба көптеген көрсетілген кемшіліктермен қайта қайтарылды. Міне, дәл осындай жағдай Қазақстанның кез келген жерінде жүріп жатты. Бірақ, жоғарыдағы аталған ереже 1891 жылы «Уақытша ереже» болып қайта қабылданды. Аталған ережелер негізінде қазақтардың жері тартып алынып келімсек мұжықтар мен кержақтарға таратылды. Қазақстанға осы кезеңде 1,5 миллионнан астам орыс, украин және беларусь келімсектері көшіп келді. Сөйтіп, кең даланы жайлаған елді мекендердің аттары өзгертіліп, оның ұлттық құрамы үлкен өзгеріске ұшырады. Қазақстан патша өкіметінің шикізат базасына айналды. 1867-1868 жылдар аралығында Қазақстан территориясы Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернатор құрамына кірді. Орынбор генерал-губернаторы құрамында Орал және Торғай облысы болды. Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына Ақмола және Семей облысы, Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына Сырдария және Жетісу облыстары енді.

Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернаторларының әкімшілік орталықтары Орынбор, Омбы, және Ташкент қалалары болды. Әрбір облыс уездерге бөлінді. Уездер болыстарға бөлініп, олардың әрбіріне мыңнан екі мыңға дейінгі шаңырақ енді. Болыстар әкімшілік ауылдарына бөлінді. Олардың құрамына 100-ден 200-ге дейінгі шаңырақ енді.

1822-1824 жылдардағы «Жарғы» бойынша Қазақстан әрбір бас мал үшін 1 процент көлемінде жылына ясақ төледі. Сонан соң 1837 жылы Орынбор ведомствосында әрбір үйден бір жыл ішінде 1 сом 50 тиын күміс ақша ретіндетүтін салығы жиналды. Оған қоса жолдар мен көпірлерді, мешіттер мен мектептерді, ауруханаларды жөндейтін қара шығын салығы жиналды.

Оңтүстік Қазақстанда жиналған астық бағасына қарай харадж салығы алынды. Жоғарғы генерал-губернаторлық билікті генерал-губернатор атқарды. Оған әкімшілік-саяси, әскери, сот және шаруашылық өкілеттілігі берілді. Ол жергілікті әкімшіліктер мен басқа да билік органдарына тікелей және жанамалай қадағалаулар жүргізді.

Сондай-ақ, аталған жердегі әскери округтардағы әскерлерді басқарды, облыстық басқармалар бөлімшелерінің бастықтарын тағайындады. Генерал-губернаторлық, облыстық әскери-губернаторлықтың аппаратындағы және уездік бастықтар, сондай-ақ оның төңірегіндегі шенеуніктер түгелдей орыстар болды. Реформа бойынша кең байтақ қазақ даласындағы басқарудың төменгі жүйесі болыстық және ауылдық жүйе болды. Болыс пен старшынға ұсынылу үшін азаматтың жасы 25-ке келуі керек еді және ол ешқандай қылмысқа тартылмаған халық сеніміндегі адам болуға тиіс. Әр үш жыл сайын өтетін болыс сайлауына 50 үйден бір таңдаушы сайланды. Дауыс беру процесі халық арасында шар салу деп аталды. Патша өкіметі Қазақстанды басқару жүйесіне елеулі өзгерістер енгізу барысында жаңа ережелер де қабылдады. Мысалы, 1886 жылы 2 маусымда «Түркістан өлкесін басқару туралы» Ереже, 1891 жылы 25 наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы» Ереже қабылдады. Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы Дала-генерал губернаторлығы деп өзгеріп, оған Сырдария облысынан басқа бес облыс кірді. Ал Сырдария облысы Түркістан генерал-губернаторлығына қарады. 1897 жылы Жетісу облысы қайтадан Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына кірді.

1867-1868 жылдардағы ең басты мәселе Қазақстан территориясында жалпы империялық соттар ережесінің таралуы болды. Сөйтіп, қазақ құқығына елеулі өзгерістер енгізілді. Үлкен маңызы бар қылмыстық істер әскери сот комиссиясында қаралды. Ал, одан басқа қылмыстық және азаматтық өтініштерден тұратын 2000 сомнан артық қаржы көлеміндегі істерді облыстық басқарма қарады. Үш күннен кем емес тұтқынға алатын немесе жүз сомға дейінгі айып салынатын қылмыстық істер, сондай-ақ 2000 сомға дейінгі азаматтық айыптауларды уездік соттар қарады. Сонымен бірге жаңадан жолға қойылған билер сотымен бірге «халық соты» да жұмыс істеді⁵¹.

1867-1868 жылдары би қызметі сайланбалы түрде жүргізілді. Би болыстық съезде үш жылға сайланып оны әскери-губернатор бекітті. Әрбір болыста 4-8-ге дейін билер сайланды. Сондай-ақ, сот істерінде де елеулі өзгерістер болды. Сот шешімдері жазылып, олардың көшірмелері екі жаққа таратылды. Билер съезінде ережелерді жазу

⁵¹ К.А.Жиренчин. Политическое развитие Казахстана в XIX - начале XX веков. Алматы «Жеті жарғы». 1996.-С. 18.

тиянақты түрде жүргізілді. Егер XIX ғасырға дейін қазақтар кез келген беделді биге жүгіне алатын болса, енді тек қана болыстық билерге ғана жүгіне алатын еді. «Халық соты» жүйесі отарлау аппаратының бірден-бір құралы болып, ол дәстүрлі әдеттегі құқықты жоятын және қазақ ауылындағы сауда-саттықпен айналысатындардың мүддесін қорғайтын басты қаруы болды. Тұтастай алғанда XIX ғасырдың 60 жылдарындағы Қазақстанда жүргізілген құқықтық реформа, оның дәстүрлі құқығын бұзып, Ресей империясының құқықтық жүйесімен ұластырылған реформа болды.

1867-1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар Қазақстанды бірден-бір отар елге айналдырды. XIX ғасырдың 50 - жылдарының басында қазақ даласының билігі Сыртқы істер министрлігінен алынып, Ішкі істер министрлігі мен әскери министрлікке берілді. Сөйтіп, Қазақстан халықаралық субъект құқығынан айырылды. Азаматтық және әскери әкімшілік бөлінбей, ол жаулап алушылық бағыт-бағдарда қызмет істеді. Қазақтарға қысым жүргізу тек ұлттық тұрғыдан ғана емес, діни тұрғыдан да жан-жақты жүргізілді. Іс қағаздары, ауылдық деңгейдің өзінде орыс тілінде жүргізілетін. 1867-1868 жылдардағы реформалар бойынша патша өкіметінің әкімшілік мекемелеріне сот билігі құқығы берілді. Сондай-ақ, жоғарыдағы аталған ережелер бойынша әскери соттық комиссиялар құрылды. Олар мемлекетке опасыздық, өкіметке қарсы үгіт, пошта мен көлікке шабуыл, христиандарды және христиан дініне кіргісі келгендерді, сондай-ақ, лауазым иелерін өлтіру сияқты қылмыстық іс-әрекеттермен айналысып, олар тонау, талқандау, өртеу, жалған ақша жасауды қараумен шұғылданды. Қазақтардың әдет-ғұрып құқына елеулі өзгерістер енді. Мысалы, отбасы некелі құқығына қарасты жесір даулары билер сотының қарауында қалды. Бірақ, билер сотының шешіміне уезд бастығына немесе әскери-губернаторға шағым жасауға болатын. Осындай сот жүйелері Қазақстанда 1917 жылға дейін қолданылды.

6.3. XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әкімшілік құрылысы және құқықтық жүйесі

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін өте ауыр кезең болды. Қазақтар өзінің саяси құқығынан қол үзіп, жерлерінен айырылды, дәстүрлі мал шаруашылығы мен әлеуметтік құрылымдарының жүйесі бұзылды. Қазақстанда XX ғасырдың басында орыстандандыру саясаты

барынша жүргізілді. Сонымен бірге XX ғасырдың басында ұлт-азаттық қозғалыстар жаңа кезеңге көшті. Оның басында ұлт интеллигенциясы тұрды. 1905 жылғы Ресейдегі сан алуан оқиғалар мен жағдайлар оның өршіп-өрбуіне көп ықпал етті.

1905 жылғы 17 - қазандағы «Манифест» Ресейде жеке тұлғаларға, ар-ождан мен сөз еркіндігі, жиындар мен одақтарға тиіспеуге жол ашты. Мемлекеттік Думаға сайлау туралы мәлімдеме жасалуының өзі ерекше оқиға болды. Бұған бірінші орыс революциясының ықпалы ерекше еді. Барлығы төрт мемлекеттік дума қызмет етті. 1906 жылғы 23 сәуір күні «Ресей империясының негізгі мемлекеттік заңдары» жарық көрді. Ол өзінің мазмұны бойынша конституцияға жақын еді. Сөйтіп, өмірге қос палаталы Парламент келді. 1906 жылғы желтоқсан айының аяғында екінші думаға байланысты сайлау науқаны жүргізілді. Қазақ депутаттары А.Бөкейханов, Ш.Қосшығұлұлы, Б.Қаратаев дума мінбесін қазақ мүддесі үшін пайдаланып, қазақ жеріне қоныс аударып жатқан орыс және украин шаруаларының қазақтардың жерлерін тартып алып жатқандарын тілге тиек етті. Олар аграрлық заңдылықты жүйелі өткізуді ұсынды. Ұлт болашағы үшін күресетін азғантай да болса ұлттық интеллигенция қалыптаса бастады. 1905-1907 жылдары қазақ халқы мен қоныстанған шаруалар арасынан саяси белсенділердің шығуы нәтижесінде 1881 жылы 14 тамызда қабылданған «Мемлекеттік тәртіп және қоғамдық тыныштықты сақтау шаралары туралы ереже» қолданды. Ол пайдаланудағы заңдарды тоқтатып, күзетті, төтенше күзетті және әскери жағдайды күшейту жөнінде ерекше режимді ендірді. 1905 жылы Қазақстанда әскери жағдай енгізілді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс Қазақстандағы сан алуан қайшылықтарды Ресей отары ретінде күшейтпесе азайтқан жоқ. Ресейдің қоныстандыру саясаты, малдарды тәркілеуі, қазақтардың мүліктерін тартып алуы 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісіне әкеп соқтырды. Аталған уақытта салық көлемі 3-4 есе өссе, тіпті кей жерлерде ол 15 есеге дейін жетті. Арнаулы әскери салық жиналды. 1915 жылы Бірінші дүниежүзілік соғысқа қазақтар да әскерге тартылуы керек еді, бірақ орыс өкіметі “сенімсіз” қазақтарды әскерге алудан қорықты. Сөйтіп оларды қара жұмысқа пайдаланды. 1916 жылғы қазақтарды қара жұмысқа алу туралы маусым Жарлығы кең байтақ қазақ даласын дүр сілкіндірді. 19 бен 43 жас аралығындағы еркек кіндікті қолына қару емес, күрек беріп қара жұмысқа аттандыру қазақ халқы үшін өліммен пара-пар намыс болды. Кең байтақ қазақ даласында

ұлт-азаттық қозғалысы басталды. Патшалық Россия оны қарулы күшпен басқысы келді. Шілде айында бүкіл Қазақстан территориясында әскери жағдай хабарландырылды. 1916 жылы 17 шілдеде Ташкентте уақытша әскери сот құрылып, 1916 жылдың 21 желтоқсанында Николай II жарлығымен Торғай, Ырғыз және Қостанай уездері әкімшілік тарапынан Қазан әскери округінің қолбасшысы қарамағына берілді. Әскери - дала соттары бір ғана Түркістан өңірінде 347 адамды өлім жазасына кесіп, 178 адамды қара жұмысқа айдаса, 129 адамды түрмеге қамады. Ол ол ма патша өкіметі қазақ халқының жерлерін мемлекет меншігіне айналдырып, оларды ең шұрайлы да шабындықты әрі құнарлы егіндікті елді мекендерден қоныс аудартып, оларға орыс-казак орналастыруды күшейтумен бірге отарлаудың сан алуан құйтырқы саясаттарын жүргізе бастаған еді. Қазақстанды күштеп алу саясатының екі ғасырға созылған жылдарында қазақ Ресей езгісінен құтылмады. Езгі әртүрлі саяси-әлеуметтік құйтырқылықтар арқылы жүргізіліп, мемлекет және құқық тәртібі азаматтық та, қоғамдық та тұрғыдан бұзылып отырды⁵².

Ұлт-азаттық көтерілістің кең өріс алған жері - Торғай облысы еді. 1916 жылдың шілде-тамыз айларында әрбір болыста хандар сайланып, олар Әбдіғаппар Жамбосыновты жалпы хан етіп, соған бағынды. Әрбір ханның уәзірі болды. Олар кеңесті басқарды. Кеңесте хатшылар мен сот коллегиялары жұмыс істеді. Сайланған сардарлардың әскери және азаматтық істерді қарайтын көмекшілері болды. Болыстардағы әскери-азаматтық әкімшілік мыңбасына бағынды. Олар ел бегіне сүйенді. Ханның қаржылық жағын қазынашы басқарып, оған жасақшылар бағынды. Әкімшілік-құқықтық реформалар жүргізу барысында ұлт-азаттық қозғалысты басқарушылар 1916 жылдың жазы мен күзінде қаншалықты өз ойларын іске асырамыз дегенменен дәстүрлі басқару жүйесін жөнге қоя алмады. 1917 жылы наурыз айында Әбдіғаппар хан патшаның тақтан түскенін және барлық көтерілісшілерге кешірімдік болатынын естіп, Уақытша өкімет билігін мойындайтындықтарын мәлімдеді.

Хан мен сардарлар болыстық және уездік съездерде сайланған қызметтер еді. Содан соң хан тағы бұрынғыдай сұлтандар тегінен сайланбайтын. Барлық көтерілісшілер хандары қарапайым қара халықтан шыққан адамдар болатын. Ал, Әбдіғаппар болса, өзін хан деп

⁵² Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Оқулық// Алматы: «Ататек», 1995-С.33.

емес, әмір деп атауды талап етті. Сондықтан да 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі қаншама хандық атақ-дәрежеге қол жеткізгенмен, бұрынғы Қазақ хандығындай дәстүрге ие бола алмады. Сөйтіп, 1916 жылғы қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісі күшпен басылса да, ол қазақ халқының сана-сезімі мен саяси белсенділігін арттырып, жаңа мемлекеттік жүйе қалыптастыруға ынталандыра түсті.

1917 жылы ақпанда революциялық толқулар мен ұлт-азаттық көтерілістері кең қанат жайған кезеңде Патша өкіметі құлады. Елде уақытша өкімет орнап, революциялық дағдарыс кезеңі басталды. 1917 жылы 7 сәуірде Уақытша өкімет генерал-губернаторлықты алмастыратын Түркістан комитетін құру туралы шешім қабылдады. Оның құрамында И.И.Щепкин, А.Бөкейханов, М.Тынышпаев, С.Н.Максұтов, В.С.Елпатьевский, А.Л.Липовский, О.А.Шкапский, П.В.Преображенский және А.А.Дәулетшин болды. Басқарма облыс және уезд деңгейінде алғашқы рет қазақ өкілдеріне орын берді. Мысалы, Торғай облысы бойынша комиссар болып - А. Бөкейханов, Жетісу бойынша - М.Тынышбаев, Орал облысы бойынша - Қ.Досмұхамедов сайланды. Комиссарлардан басқа атқарушы комитеттер пайда болды. 1917 жылы сәуір, мамыр айларында Қазақстанда облыстық және уездік қазақ съездері өтті. Онда ұлттық комитеттер сайланды.⁵³

Патша өкіметі құлағаннан кейінгі қазақтың тәуелсіздік жолындағы күресін «Алаш» партиясының төңірегіне топтасқандар жалғастырды. 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда жалпы қазақ съезінде ұлттық демократиялық саяси «Алаш» партиясы құрылды. Партияның бағдарламасы бойынша партияның облыстық комитеттері құрылды. Ә. Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Е.Ғұмаров секілді бір топ қайраткерлер атынан 1917 жылы «Қазақ» газетінің 21 қарашадағы санында «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы жарық көрді.⁵⁴

1917 жылы 5 - желтоқсанда Орынборда екінші бүкілқазақтың съезі ашылып, оған барлық қазақ облыстарынан 82 өкіл қатысты. Съездің күн тәртібінде 10 мәселе қойылып, оның 6-уы таза мемлекеттік құқықтық мәселелер болды.

Олар:

1. Сібір Түркістан автономиясы, әрі оңтүстік-шығыс одағы туралы.

⁵³Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы Оқу құралы// Алматы. 1995.-71.Б.

⁵⁴ Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. - Алматы: Атамұра, 1998.-56.Б.

2. Қазақ-қырғыз автономиясы.

3. Милиция.

4. Ұлт Кеңесі.

5. Халықтық сот.

6. Ауылдық басқару. Съездің көтерген ең басты мәселесі ұлттық автономия түріндегі мемлекеттікке қол жеткізу болды. Съезде «Алаш» автономиясының орталық атқарушы өкімет органы Ұлт Кеңесі Алашорда үкіметі құрылды. Үкіметте барлығы 25 орын белгіленді. Оның 15-і съезде сайланды, 10 орын басқа ұлт өкілдеріне қалдырылды. Міне, осының өзінен-ақ Алаш автономиясының ұлт мәселесін шешуде сындарлы бағыт ұстанғандығын байқатады. «Алашорда» - Ұлт Кеңесі үкіметінің төрағасы болып Ә.Бөкейханов сайланды. Бұл орган автономияның орталық билігі болып табылды. Жалпы, Қазақстанның Ресейге бодан болғаннан бергі тарихындағы XX ғасырдың алғашқы ширегін «саяси күрес пен рухани жаңару кезеңі» деп айтуға болады. Аталған кезеңде саяси күрес сахнасына Ресейдің айтулы ғылыми, саяси орталықтарында білім алған сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің бағыт-бағдарынан хабардар қазақтың белгілі зиялылары шықты. Олар біртұтас қазақ мемлекеттілігі үшін күресті. Тарихты қаншама халық жасайды дегенімізбен оның даму заңдылықтарын реттеп отыратын заңдар мен құқықтық құжаттарды, саяси-құқықтық доктриналарды нақты тұлғалар іске асырады. Сондықтан да «Алаш орда» үкіметінсіз экономикалық ілім мен реформалар тарихын, «Алаш автономиясынсыз» Қазақстан мемлекеттілігінің негізін, әсіресе алаш ардагерлерінің өмірінсіз ұлт тарихын көз алдымызға келтіру мүмкін емес.

«Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметі құқықтық-мемлекеттік жағдайға ерекше көңіл бөлді. «Алаш» партиясы мен үкіметі дініне, жынысына, ұлтына, шығу тегіне қарамай тең сайлау құқығын жақтады. Ал депутаттар болса, төте, тең және құпия дауыс беру арқылы сайланды. «Алаш» партиясы демократиялық бостандықтар мен құқықтарды жақтады. Жеке бастың теңдігі сөз, баспасөз, одақтар бостандығы жарияланып, олардың қай-қайсысы болмасын айыптаусыз және тергеусіз соттауға болмайды деп мәлімделді. «Алаш» партиясы мен үкіметі сот ісіне ерекше мән беріп қана қоймай, ол әр халықтың әдет-ғұрпы мен салтына лайық болуы керек деп көрсетті. Сот алдында барлық халық тең деген де ерекше аталынды.

Бүкілқазақтық съезд қаулысында:1. Қазіргі қазақ халық соты жойылсын,

2. Қазақтардың тұрмыстық жағдайына лайық ескі соттың орнына жаңа сот құрылсын деп жазылды. Жалпы қай тұрғыдан келгенде де Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құқықтық шаралары нағыз демократиялық мән-мағынада бағыт-бағдар алды. Алашорда үкіметі ұзақ өмір сүрмеді. Дегенмен де оның Қазақстан мемлекет және құқық тарихында алатын орны ерекше. Өйткені, оның басшылары ұлттық-демократиялық мемлекет құрып, оның саяси құқықтық жағын барынша негіздеген болатын. Бірақ сол кездегі тарихи саяси жағдай Алаш идеясын, Алашорда автономиясын жөргегінде тұншықтырды. Уақытша Сібір үкіметі 1918 жылы 4 қарашада Алашорда үкіметін таратып жіберді.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақстанның Ресейге қосылуы неден басталды? Ресей басқарушы топтарының алға қойған мақсаты? Бұл процесстің негізгі кезеңдері қандай?
2. Қазақстандағы халық көтерілістерінің ерекшеліктері?
3. 1822ж. «Сібір қырғыздары туралы Устав» құжаты бойынша Қазақстанның әкімшілік құрылысын атап беріңіз?
4. Кенесары қандай реформалар жүргізді?
5. Абылай хан қандай саясат жүргізді?

VII. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТІ МЕН ҚҰҚЫҒЫ

7.1.Қазақстандағы қазан Төңкерісінің жеңісі және Кеңес үкіметінің орнауы

XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанда әкімшілік және құқықтық жүйе барынша қайта құрылып, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі және ақпан төңкерісі қазақ халқының саяси сана-сезімін дамытуға үлкен ықпал етті. 1917 жылғы оқиға Қазақ мемлекетін демократиялық негізде дамытуға мол мүмкіндік ашқан болатын, бірақ ол әртүрлі себептермен өз өрісін таба алмады.

1917 жылғы күзде Қазақстандағы кедей топтар барынша большевиктер мен олардың одақтастарының төңірегіне бірікті. Осы кезде қарапайым халықтың жағдайы тым нашарлай бастаған еді.

Мысалы, Сырдария және Жетісу аймақтарындағы көптеген жергілікті жұрт ашаршылыққа ұрынды. Сол 1917 жылдың қыркүйек-қазан айларында Петропавл, Орал, Орынбор-Ташкент темір жолы бойындағы станцияларда жұмысшылар көтеріліске шығып, Верный, Әулиеата және басқа қалаларда қалың бұқара халық ереуілге шықты, оны солдаттар қолдады. Айлар өткен сайын көтерілістер күрделене түсіп Уақытша үкіметтің оларға жасайтын ешқандай шарасы қалмастан, оның билік органдары шайқала бастады. Уақытша үкімет көтерілістерді күшпен басуға тырысты. Бірақ, оны тоқтату мүмкін емес еді.

1917 жылғы 25 - қазанда Петроградта большевиктер партиясы жеңіске жетті. Сөйтіп, уақытша үкімет құлады да, мемлекеттік билік кеңестердің қолына өтті. Ол жұмысшылар мен шаруалар диктатурасы еді. Кеңес үкіметі социалистік мемлекет және социалистік құқықтың жүйені құруға бет бұрды. Социалистік мемлекет пен құқықты қалыптастыруда революционерлер мен бірге, олардың көсемі В.И.Лениннің алатын орны ерекше. 25-26 қарашада өткен бүкілресейлік кеңестердің II съезі жаңа өкімет органдарын құрды. Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы болып В.И.Ленин сайланды. Петроградта билік кеңестердің қолына өтті. Ондағы жеңістердің жалғасы Қазақстанды да шарпыды. 30 қазанда Перовскіде жұмысшылар кеңесі мен солдат депутаттары билікті өз қолдарына алғанын мәлімдеді. 1 қарашада үлкен майданнан кейін Кеңес үкіметі Ташкентте орнады. 6 - қарашада Әулиеата кеңестер билігінің қолына көшті. Желтоқсан айында Бөкей ордасында, Петропавлде, Көкшетауда, Атбасарда, Қостанайда, 1918 жылы қаңтарда Ақтөбеде, Орынборда Кеңес үкіметі орнап, атаман А.Дутовтың қарулы қарсылығына соққы берілді. 17 ақпанда Семейде, содан соң Өскеменде, Қарқаралыда, Зайсанда, кейін 3 наурызда Верныйда бүкіл билік кеңестер қарамағына көшіп, наурыз айының ішінде бүкіл Жетісу өңірінде кеңестер билігі орнады. Кеңес ғана едәуір қиындыққа кездесті. Ол тек азамат соғысы кезінде ғана жеңіске қол жеткізді. 1917 жылы 22 - қарашада Қоқанда 4-ші төтенше аймақтық мұсылмандар съезі Мұстафа Шоқайдың бастауымен ашылды. Съезде «Туркестони мухтариат» Түркістан автономиясын ашу туралы шешім қабылдады. Алдымен оны М.Тынышбаев, кейін М.Шоқай басқарды. Съезді өткізген және автономияның басқару органдарының орналасқан жері Қокан болғандықтан оны «қокандық» деп атады. Бірақ 1918 жылы ақпанда «Қокан автономиясын» Кеңес үкіметі құлатты. 1918 жылы наурыз айында кеңес үкіметі бүкіл Қазақстан территориясында орнады.

Бірақ Оралдағы жағдай сол күрделі күйінде қалып, кейбір Орынбор және Жетісу аймақтарында Кеңестерге қарсылық әлі де болса басыла қойған жоқ еді. Аз уақыт билікті өз қолына алған Алашорда өкіметі болса 1918 жылдың күзінде тарады. Қазақстанның облыстар мен уездерінде құрылған жұмысшы, шаруалар және солдаттар Кеңестері жаңадан орнаған биліктің тұңғыш өкілдері болып саналды.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі күрделі уақытта 5-12 желтоқсанда Орынборда Екінші бүкілқазақ съезі өтті. Оның жұмысына Қазақстанның барлық аймақтарынан делегаттар қатысты. Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Самарқанд облыстары мен бірге Алтай губернияларынан делегаттар қатысты. Оны ұйымдастырушылар А. Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Е.Омаров, С.Досжанов, М.Дулатов болды. Съез төрағасы Б.Құлманов еді. Съездің ашылған кездегі бірінші жұмысы Оңтүстік Қазақстан өңірінде болған аштық салдарынан кейбір қайшылықтарды жергілікті билік органдарының шеше алмай жатқандықтары туралы әңгіме болды. Содан соңғы күн тәртібіне енгізілген мәселелер: Сібір, Түркістан және Оңтүстік Шығыс одағы автономиясы, Қазақ облыстары автономиясы, милиция, ұлттық кеңес, білім, ұлттық қор, муфтиат, халық соты, ауыл басқармалары, азық-түлік сұрақтары болды.

Съездегі ең басты көтерілген мәселе ол қазақ автономиясын құру еді. Автономия туралы баяндаманы Ә.Бөкейханов жасады. Сөйтіп, Қазақ автономиясы туралы мәселе мен баяндама ерекше комиссия қарауына берілді. Комиссия атынан Қ.Ғаппасов сөйледі. Съезд бір ауыздан қазақ облыстарында автономия құрып, оған «Алаш» атын бермекші болып келісті. Сондықтан «Алаш-Орда» Уақытша халық кеңесі құрылды. Оның құрамында 25 мүше болды. Оның 10 орны орыстар мен өлкедегі басқа халықтарға бөлінген еді. Алаш-Орданың орталығы Семей болып жарияланды. Өкімет басы төрағалығына бүкілқазақ халқы кеңесі Ә.Бөкейхановты сайлап, оған Б.Құлмаханов пен А.Тұрлыбаев таласқа түсті. Алаш-Орда жетекшілері кеңес өкіметімен байланыста болды. Бірақ Алаш автономиясының өмірі ұзаққа созылмады.

Жалпы, сол кезеңдегі тарихи-қоғамдық жағдай азаматтық-құқықты қарым-қатынасты уақыт талабына сай реттеуді қажет етті. Ел экономикасын, оның ішкі-сыртқы жауларының іс-әрекеттеріне қарай әскери жолмен ұйымдастыруды талап етті. Сондықтан да қоғамдық қарым-қатынас пен мемлекеттік азаматтық құқықты реттеу тәсілі

әкімшілік-құқықтық әдіспен біршама алмастырылды. Аталған кезеңде Қазақстанда капиталистік меншікті ұлттандыру одан әрі барынша сәтті жүргізілді.

Кеңес өкіметін орнату Қазақстан территориясында азамат соғысының өрістеуіне жол ашты. 1917 жылдың қарашасында Кеңес өкіметіне қарсы Орынбор казактары атаман Дутовтың басқаруымен көтеріліске шықты. Оның құрамында 700-ге жуық казак отрядтары болды. 1918 жылдың көктемінде оның құрамы 22 мыңға жетті. Кеңес үкіметіне қарсылық Жетісуда да кең өріс алып, 1917 жылы билікті казактардың әскер кеңесі өз қолына алды. 1918 жылдың наурызында Гурьевтегі билікті генерал В. Толстов алып, өзін Орал казактарының атаманы деп мәлімдеді.

31 мамырда контрреволюционерлер Петропавловскіні, маусымда Ақмола, Атбасар, Қостанай, Павлодар, Семейді алып, соның нәтижесінде Орал, Ақмола, Семей және Торғай облыстарының көптеген бөлшектері ақ гвардияшылардың қолына көшті. Сібірде сібірдің уақытша өкіметі орнап, оны Колчак басқарды.

1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халық комиссарлар кеңесінің декретімен казак өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет құрылды. Қазревком Қазақ автономиясын құрғанға дейінгі барлық жоғарғы әскери және азаматтық билікті бір орталыққа шоғырландырған орган болды. Ол өлкедегі өкіметтің функцияларын атқарды. Оның төрағасы С.Пестковский, мүшелері: Ә.Жанкелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Мендешев, А.Байтұрсынов, Б.Каралдин т.б. Алашорда тараған соң оның кейбір мүшелері Кеңес өкіметінің жұмысына тартылып Қазревкомның құрамына өтті. Қазревком қабылданған декретке сай «жоғарғы әскери-азаматтық» басқару органы болып саналды. Оның территориясы құрамына Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары және Астрахань губерниясындағы казак жерлері кірді.

7.2.Қазақстанның автономиялық және одақтас республика ретіндегі әкімшілік - саяси және құқықтық жағдайы

Қазревкомның басты мақсаты өлкені автономияға әзірлеу еді. 1920 жылы 26-тамызда РКФСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы В.И.Ленин және БОАК төрағасы Н.И.Калинин «Қырғыз (Қазак) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» декретке қол қойды. Сөйтіп, РКФСР құрамында Қазақ АКСР-і құрылды. Оның астанасы Орынборда болды. 1920 жылы 4-12 қазанда Орынборда Қазақстан Кеңестерінің Құрылтай Кеңесі өтті. Съезд ҚАКСР-нің

орталық мемлекеттік органдарын Қазақ Орталық атқару комитетін құрып, оның төрағасы етіп С.Меңдешовты, ал, Қазақ Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасы етіп Р.Радусь-Зенковичті бекітті. Республика территориясы 5 миллионнан астам жұртшылығы бар 2 млн. шаршы км-ге жуық территорияны алып жатты. Құрылтай съезі «Қазақ АКСР-нде Кеңес өкіметін ұйымдастыру туралы» қаулы қабылдады және «ҚАКСР-дің еңбекшілері құқығының декларациясын» қабылдады.

Бұл конституциялық қуаты әрі мәні бар декларация Қазақ автономиясының мемлекеттік құрылымын, территориясын, сайлау жүйесін тағы да басқа жақтарын анықтаған құжат болды. Кейін аталған декларация 1926 жылы қабылданған ҚАКСР-дің тұңғыш Конституциясының жобасына кірді. Жалпы, Қазақстандағы жоғарғы өкімет билігі кеңестердің бүкілқазақтық съезі болып танылды. Осы съезде Қазақ Орталық Атқару Комитеті сайланды. Ол 75-ке дейін мүшеден тұрып, 25 мүшелікке кандидаттан құралды. Қазақ Атқару Орталық Комитеті бүкілқазақтық съезді жылына бір рет шақырылды және ол аталған съезд аралығында жоғарғы билік органы болып есептелінді.

Төтенше немесе кезектен тыс бүкілқазақтық съезді ол өз қалауы бойынша немесе республиканың 3/1 білдіретін жергілікті кеңестердің талабымен шақыра алатын еді. Бүкілқазақтық съезд мемлекеттегі барлық билікке басшылық жасап, Қазақ Орталық Атқару Комитетін сайлады, әрі өкіметтің есебін тыңдап заңдар қабылдады. Бүкілқазақтық съездің делегаттары уездерден жіберіліп, съездер аралығында жоғарғы заң шығарушы, өкімші және бақылаушы съезд сайлаған Қазақ Атқару комитетінің қолында болды. Қаз ОАК-нің құрамын бүк-нің құрамын бүк белгіледі. Ол Қаз ОАК өкіметі Халық комиссарлар кеңесін құрып, өкіметтің жұмысына жалпы бағыт-бағдар берумен бірге барлық өкімет билік органдарының жұмысын басқарды. Сондай-ақ, оларды біріктірді, өзара келістірді және бақылады. ҚазОАК Халық комиссарлар кеңесімен біріге отырып республикадағы әртүрлі салаларды басқаратын халық комиссарларын құрды. Халық комиссарлар кеңесі - ҚАКСР-дың өкіметі және өзіне берілген құқық шеңберінде ҚазОАК-тің заң шығарушы, атқарушы және өкімші органы болды⁵⁵.

⁵⁵ Гаппар Маймаков. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Оқу құралы// Алматы «Ғылым» 2000.-73.Б.

Жалпы, Халық комиссариаттары жеке дара және біріккен болып екіге бөлінді. Біріккен халық комиссариаттарға РКФСР-дің халық комиссариаттарына тікелей бағынышты халық комиссариаттары жатты. Бұл халық комиссариаттары, сондай-ақ ҚазОАК пен Қазақхалық комиссарлар кеңесіне де бағынды. Бірақ РКФСР басшылығымен келісіп отырды. Біріккен халық комиссариаттарына БОАК пен Халкомкеңестің 1920 жылғы 26 тамыздағы декреті бойынша мыналар жатты: азық-түлік, қаржы, жұмысшы-шаруа инспекциясы, қатынас жолдары, сонымен қатар халық шаруашылығы кеңесі, почта және телеграф басқармасы, қазақ статбюросы, төтенше комиссия.

Жалпы, Қазақстандағы кеңестік социалистік жүйе Кеңестік Ресейдегі жүйенің құрамдас бөлігі ретінде жасалып, ол Ресейдің Орталық мемлекеттік органдарының басшылығымен түзеліп отырды. Соның бір дәлелі ретінде аталып өтілетін жай, ол 1926 жылғы 18 ақпанда ҚАКСР ОАК-ті ҚАКСР-нің Конституциясының жобасын қабылдауы болды. Конституцияның алғашқы жобасы 1920 жылғы Қазақ Автономия Кеңестерінің құрылтай съезінде көтеріліп, ол БОАК-нің бекітуіне тапсырылған болатын. Бірақ, оны ол қарамай қойды. Конституция жобасы 7 бөлім, 18 тарау, 103 баптан тұрады. Жобаның 1-бөліміне жоғарыдағы айтып өткен 1920 жылғы бүкілқазақтық Құрылтай съезінде қабылданған «ҚАКСР-ның еңбекшілері құқығының Декларациясы» енген болатын.

Декларацияда Қазақ автономиясының РКФСР құрамындағы мәртебесі көрсетіліп, оның басқару органдары жергілікті совдептер, ҚазОАК және халық комиссарлар кеңесі екені аталып өтілді. Жалпы, Қазақстан жерінде РКФСР заңдарының жүзеге асатыны да баса көрсетілген болатын. Мемлекеттік тіл қазақ және орыс тілдері болып табылды және осы екі тілде бүкіл заң актілері жарияланып, онда шіркеудің мемлекеттен, мектептің шіркеуден бөлінгені көрсетілді. Жобаның екінші бөлімінде көрсетілген өтпелі кезеңнің негізгі міндеті ретінде қалалар мен селолардағы пролетариаттың кедей және шаруалардың кеңес өкіметі түріндегі диктатурасын орнатып, жалпы ұлттық езгіні жою жарияланды. Жобаның үшінші бөлімі қазақ автономиясының территориясына арналып, оған кіретін губерниялар мен облыстар көрсетілді. Қазақ автономиясының конституция жобасы БОАК тарапынан бекітілмегендіктен Қазақстан территориясында РКФСР конституциясы қолданылды.

7.3. Қазақстандағы кеңестік құқықтық жүйенің қалыптасуы

1930 жылдардың ортасында КСРО-да аса күрделі өзгерістер болып, уақыт пен заман лебі елеулі жаңалықтарға итермеледі. Өйткені, капитализмнен социализмге өтетін өтпелі кезең аяқталумен бірге социалистік қоғамдық қатынастар жеңіске қол жеткізілді деп есептелінді. Сондай-ақ, адамды адам қанау артта қалып, оның саяси-экономикалық негіздері жойылды деп саналды. Осынау түбегейлі өзгерістер КСРО конституциясын өзгертіп, 1936 жылы 5 желтоқсанда оның жаңа конституциясы қабылданды. Мұндағы елеулі оқиғалардың қатарына Қазақстанға Одақтас Республика мәртебесі берілгендігі болды.

Қазақ Автономиясы Республикасы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасына айналды. Бұл Қазақстанның болашақ тәуелсіздікке баратын алғашқы нұрлы жолы еді. Осынау үлкен мәні бар құқықтық акті, қазақстандықтар үшін үлкен жеңіс болды. Сөйтіп, 1937 жылы 26 наурызда бүкіл қазақстандық кеңестердің төтенше X съезі Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Конституциясын бекітіп, Қазақстан жаңа Конституция қабылдады. Ол 11 бөлім, 11 тарау, 125 баптан тұрды. Конституцияда қоғамдық құрылыс анықталып, ҚазКСР жұмысшылар мен шаруалардың Социалистік мемлекеті деп мәлімделді.

Сондай-ақ, социалистік меншік не мемлекет меншігі болумен бірге колхоздық - кооперативтік меншік түрі көрсетіліп, азаматтардың өзіндік меншігі де мойындалды. Конституцияда еңбек ету әр азаматтың міндеті екендігі айқындалып, «Еңбек етпеген ішіп жемейді» принципі көрсетілді. Қазақстан сол жылдары Конституция бойынша 8 облыстан тұрды. КСРО заңдары Қазақстан территориясында міндетті түрде қолданылып, оның азаматы КСРО азаматы болып есептелді. Мемлекеттік басқарудың салаларына халық комиссарлары басшылық етті. Конституция бойынша сайлау жүйесіне үлкен өзгерістер енгізіліп, ол мемлекеттің Ел таңбасын, Туын және астанасын белгіледі. Жалпы, 1937 жылғы Конституция 40 жылға жуық қызмет етіп, өзінің өзіне дейінгі қабылданған Конституцияларға қарағанда белгілі бір кезендерде өміршендігін көрсетті. Соған қарамай адам құқықтарына қатысты нормалар бұзылып, миллиондаған ел азаматтары қуғын-сүргіннің құрбаны болды⁵⁶.

⁵⁶ Г.Кан. История Казахстана. Учебное пособие// Алматы, 2000-С.104.

1941 жылы 22 маусымда Германияның КСРО-ға шабуылы, яғни Ұлы Отан соғысы басталды. Фашист стратегтерінің ойы бойынша, «Барбаросс» жоспарына сай Қазақстан территориясы «Үлкен Түркістанға» кіруі керек еді. Бірақ, сол кездегі Кеңес халқы ол жоспарды орындауға мүмкіндік бермеді. Соғыстың алғашқы күннен-ақ әскери бөлімшелер мен бөлімдер құрылды. Барлығы 12 атқыштар, 4 атты әскер дивизиясы, 7 атқыштар бригадасы, 50-ден астам полктар мен батальондар құрылды. Соғыс жылдары Қызыл әскер қатарына 1196164 қазақстандықтар шақырылды. Сол уақытта Қазақстан территориясына 1,5 миллион адам іргелес Ресей территориясынан қоныс тепті. Алғашқы соғыс жылдары кеңес халқына өте ауыр кезең болды. 1941 жылдың аяғында КСРО өзінің жарты территориясынан айырылып, Украина, Белоруссия республикаларымен бірге Ресейдің еуропалық бөлігі Мәскеу қаласына дейінгі аралықта жау қолына көшті. Осындай қиын-қыстау кезеңде Қазақстанның соғыстағы алған орны ерекше еді. Республикадағы экономикалық және әлеуметтік тұрмыстың қиын-қыстау кезеңдеріне қарамай, сол 1941-1945 жылдар аралығындағы саяси және қоғамдық жағдайлар мемлекет пен құқыққа барынша ықпал етті. Мемлекеттік құрылыс және оның әр саладағы қызметтері, сондай-ақ құқықтық қатынастар соғыс талабына сай қайта қаралып, бәрі де жеңіс үшін қызмет ететін дәрежеге жеткізілді.

1941 жылдың 30 шілдесінде КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумының БК(б)П Орталық Комитетінің және Халық Комиссарлар Кеңесінің шешімімен төтенше орган-Мемлекеттік Қорғаныс комитеті құрылды. Сөйтіп, мемлекеттің барлық билігі түгелдей Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің қолына берілді. Оның дайындаған актілері мен басқа да заңдылық құқы бар нормативтерін КСРО-дағы барлық органдар нақты да дәл орындауға мәжбүр болды. КСРО құрамына кіретін республикалардың барлығында Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің тұрақты өкілі қызмет етіп, оның жұмысын реттеп, жөнге қойып отырды.⁵⁷

Қатерлі соғыс жағдайында бір орталыққа шоғырланған дерективалық басқару алдыңғы қатарға шығып, өкілетті органдардың қызметтері барынша шегерілді. Жаңа мемлекеттік органдар құрылды. 1941 жылы ұлттық құрамалар жөнінде республикалық комиссия және халық комиссарлар кеңесі жанында еңбекке жарамды адамдарды ауыл

⁵⁷ История государство и права Советского Казахстан. Том 1 (1917-1925) А., 1965–С.109.

шаруашылығы жұмыстарына мобилизациялау туралы бөлім және КСРО-ның соғыс жүріп жатқан территорияларынан эвакуацияланғандарды Қазақстан жеріне орналастыру бөлімдері секілді органдар құрылып, олар жан-жақты жұмыс істей бастады. Тағы бір ерекше қолға алған жағдай, әскери қызметкерлердің отбасылары мен оларды керек жарақтармен әрі қызметпен қамтамасыз ету басқармасы жұмыс істеді. 1944 жылы сондай қатерлі де қасіретті мезгілдің зауалына қарамай, Қазақстанда Көкшетау және Талдықорған облыстары құрылды. Ал, азаматтық құқық саласындағы жұмыстар болса, социалистік меншікті нығайтуға және ұрлық-қарлық секілді келеңсіз жайларға тыйым салатын органдар күшейтілді. Еңбек заңдары мен нормативтік актілеріне өзгертулер мен толықтырулар ендіріліп, Үкімет органдары 16 мен 55 жасқа дейінгі азаматтарды міндетті еңбекке тартуға, сондай-ақ колхоздарда 12 жастан жоғары жасөспірімдерді еңбекке тартуға құқық берілді. Әскери оқудан және себепсіз еңбек күн толтырмаған адамдар қылмыстық жауап пен жазаға тартылды. Сөйтіп, әскери-сот органдарының рөлі артты. 1942 жылы әскери трибунал туралы ереже бекітілді. Ал КСРО құрамына енетін республикалармен бірге Қазақстанда соғыс жағдайы ендірілмегендіктен әскери трибунал туралы ереже әскерилендірілген мекемелерде ғана қолданды.

Сондықтан да көп жағдайда Қазақ КСР-ндағы мемлекеттік билік органдары мен мемлекеттік басқару жүйелеріне айтарлықтай принциптік өзгерістер енгізілген жоқ. Соған қарамай республиканың еңбекші депутаттар кеңесінің құзырына жүйелі және үздіксіз қызмет міндетін жүктеді. Соғыс кезеңінде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі сессияға бір-ақ рет жиналды. Ол 1944 жылғы 9-13 сәуір аралығында өткен 7-сессия болды. Онда 1944 жылғы Қазақ КСР-нің мемлекеттік бюджеті бекітілді. Соғыс барысы кезінде Қазақстанның партия және кеңес органдары баспасөз, радио және басқа да құралдар арқылы қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысы кезіндегі ерліктерін жан-жақты паш етіп отырды.

Жалпы, 1941-1945 жылдардағы мемлекет пен құқық жүйесіне енгізілген өзгертулер мен толықтырулар өз кезінде Қазақстанның мемлекеттік және құқықтық жүйесін жаңа сапаға көтеріп, елде тәртіп орнатуға едәуір ықпал етті.

Соғыстан кейінгі жылдары «барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін» деген принциптегі мемлекеттік және құқықтық жүйенің салалары қайта бейбіт өмірге бейімделіп, жаңа тұрпатта дами бастады.

Еңбек құқығы негізінен одақтық заңдармен реттеліп, соғыс кезінде алынып тасталған еңбек демалыстары қайта қалпына келтіріліп, ел бейбіт тіршілікке бейімделді. Еңбек дауларын қараудың жаңа ережелері қабылданып, 1972 жылы 21-шілдеде Қазақ КСР-нің Еңбек туралы заңдар кодексі қабылданды. Сөйтіп, Қазақстандағы еңбек тәртібі заңды түрде қайта реттеле бастады. Еңбекшілердің құқықтарын қорғауға, материалдық және моральдық ынталандыруды арттыруға негіз болған Еңбек заңдары көпшілік мүддесін қорғады.

1959 жылы қылмыстық және қылмыстық-процессуалды кодекстер қабылданды. Бұл Қазақстан тарихында тұңғыш рет болған жағдай еді. Оған дейін республикада РКФСР-дің Қылмыстық кодексі басшылыққа алынатын. Сондай-ақ, 1963 жылы республиканың «Азаматтық және азаматтық-процессуалдық кодекстері» қабылданып, өмірге енді. Олар социалистік заңдылықты, сондай-ақ социалистік қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған болатын. 1971 жылы «ҚазКСР-нің Еңбекпен түзеу кодексі» қабылданып, істі болған адамдардың күрделі деген мәселелері өзінше шешімін тапты.

1950-1990 жылдар аралығында сот құрылысы, сот ісі, адвокатура және нотариатқа қатысты заңдар жан-жақты жетілдіріліп, тіпті кейбіреулері қайта қабылданды. Мысалы, 1981 жылы «ҚазКСР-ның сот құрылысы туралы» заңы өмірге еніп, сот саласындағы іс-әрекеттер жүйелі түрде реттелді. ҚазКСР-ның сот жүйесін республиканың Жоғарғы соты, облыстық, Алматы қалалық, аудандық (қалалық) соттар құрды. Заң бойынша аудандық (қалалық) соттарды бес жылға аудан азаматтары, аудандық (қалалық) соттардың халық заседательдерін азаматтардың жұмыс орнынан және тұрған жерінен екі жарым жылға сайлады.

ҚазКСР Жоғарғы соты Жоғарғы сот органы ретінде республика соттарының қызметтеріне заңға сәйкес бақылау жасайтын. Аудандық (қалалық) соттарды сайлау жөніндегі ереже 1966 жылы бекітілді. 1966 жылы «ҚазКСР адвокатурасы туралы ереже» бекітіліп, 1974 жылы республикадағы «Мемлекеттік нотариат туралы» заң қабылданды. 1980 жылы 17 шілдеде «ҚазКСР-інде тәртіпті қорғаудың қоғамдық пункттері туралы» ереже бекітілді. Тағы да бір айта кететін нәрсе 1983 жылы Жоғарғы кеңес Тұрғын үй кодексін қабылдады. Осы кезеңдегі мемлекет және құқық жүйесіндегі оң өзгерістердің арасында құқықтық қатынастар, құқық қорғау орындары, сондай-ақ ішкі істер, прокуратура, сот органдарының жұмыстары жан-жақты жетілдірілді. Қоғамда

салыстырмалы түрде бағалағанда бұрынғыға қарағанда тыныштық пен түсіністік кеңінен орын алды. Бірақ, КСРО құрамына кірген республикалардың қай-қайсысында болмасын ұлттық, тілдік қысым су асты ағыстары секілді құйтырқы тәсілдермен жүргізілді. Қазақстанда қазақ мектептері бірте-бірте жабылып, қазақ тілі бейбіт жолмен шеттетіліп жатты. Мұндай келеңсіз құбылыстар құқықтық жағынан мемлекет тарапынан қорғалмады. Ел арасындағы қарама-қайшылық көзге көрінбейтін, астыртын іс-әрекеттер арқылы қазақстандық азаматтардың азаматтық құқын аяққа басты. Әрине, мұның бәрі астыртын, социалистік заңдылықтардың астарында жүргізілді.

1977 жылы 7 қазанда КСРО-ның жаңа конституциясы қабылданып, оның артын іле-шала сол конституцияға орай 1978 жылы 23 сәуірде ҚазКСР-інің жаңа конституциясы жарияланды. Жаңа конституцияны қабылдаудың бірнеше алғы шарттары болды. 1930 жылдан кейінгі 40 жылдан астам уақытта Қазақстан территориясында және КСРО-да елеулі өзгерістер болған еді. Сол жылдар аралығында елде кемелденген социалистік қоғам құрылды деген теориялық тұжырым жасалынған еді. Сондықтан да жаңа Конституция жарқын болашағымыз дүние жүзіндегі ең нұрлы коммунизмге бастаушы бірден-бір жол болады деп қабылданды. Мұның бәрі теория мен практика арасындағы қайшылықты тудырып, бүгінде ол үлкен қателікке бастаған жол екендігін көрсетіп отыр.

Қазақ КСР-ның 1978 жылғы Конституциясы 10 бөлім, 19 тарау, 173 баптан тұрды. Жаңа Конституцияда ҚазКСР-нің егемендігінің де мөлшері көрініп, бұрынғы еңбекшілер депутаттары халық депутаттары деп аталды. Мемлекеттік өкіметтің жоғарғы органы Республика Жоғарғы Кеңесі болып табылды. Олар 510 депутаттан тұратын. Оның сессиясы жылына екі рет шақырылып, заң шығару тәртібі Конституцияда анықталды. Мемлекеттік өкіметтің жоғарғы атқарушы және өкілетті органы немесе өкімет - ҚазКСР Министрлер кеңесі деп аталды. Оның құрамын республика Жоғарғы Кеңесі жасақтап, құрамына өкімет төрағасы, орынбасарлары, министрлер мен мемлекеттік комитет төрағалары кірді. Мемлекеттік биліктің жергілікті органдары облыстық, аудандық, қалалық, поселкелік, ауылдық халық депутаттарының кеңестері болып саналды. Жергілікті кеңестер болса сессияда атқару комитеттерін сайлап, олар сол кеңестер атынан жергілікті мемлекеттік билікті жүзеге асырды.

Жалпы, Қазақстанның 1978 жылғы Конституциясы белгілі дәрежеде еліміздің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына ықпал етіп қана қоймай, оның саяси -экономикалық, мемлекеттік және құқықтық дамуына игі әсерін тигізді.

Қазақстан халқы, барлық кеңес халқымен бірге, кеңес қоғамын демократизациялауға бағытталған қайта құру кезеңі мен соған байланысты саяси және құқықтық реформалардың басталауын, үлкен ынтамен қарсы алды.

1985 жылы М.Горбачевтың билікке келуі, ішкі саясатын жаңа бағытын жариялауымен басталады. Алматыда, Қазақстан Комунистік партиясы (ҚКП) Орталық комитетінің (ОК) пленумы өткеннен кейін өріс алды.

Пленумда тек бір ғана мәселе - ҚКП ОК-ның бірінші хатшысын сайлау мәселесі қаралды. Өзінің қалыптасқан және тексеруден өткен тоталитарлық режим қағидаларына сүйеніп, қазақстан Комунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы мансабына, Орталық сенімді адамы - Г.Колбин тағайындалды. Бұл тұлға, Қазақстан тәрізді ірі аймақтарда басшылық қызметті атқармаған еді. Жалпы, қазақстандықтар үшін ол адам, мемлекеттік қызметкер ретінде де, басқарушы ретінде де, тіпті адам ретінде де белгісіз болды.

Осылайша, Қазақстан қоғам үшін өте қажет болған, демократиялық өзгерістерге артқан үміткерінің жойылуын сезген халық, әсіресе жастар, саяси оқиғалар арқылы өзінің бұл жөніндегі ойын білдіруге мәжбүр болды.

Алматы, 1986 жылы 16 желтоқсанда болған оқиға, дүниежүзіндегі ең ірі мемлекет- Кеңес одағының құлауына алғашқы қадам болды. Қазақстандағы наразылық қимылы, кейінен болған бүкіл мемлекеттегі оқиғалардың тікелей себепкері болады. Халық көтерілісі жағдайын мұқият зерттегеннен кейінгі санақ, өз көлемі бойынша жан түршігерлік еді. Мысалы, 900-ге жуық адам әкімшілік тәртіп бойынша жазаланды, 319 адам жұмысынан босатылды. 52 адам КОКП қатарынан шығарылды. Қамауға алынғандардың жалпы саны - 8500 адам, 99 адам әртүрлі бас бостандығынан айыру мерзімдеріне тартылды.

Қазақстанда 1986 жылы болған желтоқсан оқиғасын тергеу және олар бойынша іс-әрекеттерді жасау үшін 1992 жылы республика қоғамдастығының бірнеше өкілдері мен жәбірленуші тұлғалар республиканың Конституциялық сотына бұрынғы шығарылған шешімдерге байланысты іс қозғауға арыз жазды.

1992 жылы қазанда республиканың Конституциялық соты іс бойынша конституциялық сот ісін қозғауды анықтады. Алайда, 1995 жылы желтоқсанда Конституциялық сотқа талап арыздың ведомстволық бағыныстылығы болмағандықтан, бірнеше заң актілерінің күші жойылғандықтан, іс бойынша конституциялық сот ісін тоқтатуға шешім шығарды⁵⁸.

Бақылау сұрақтары:

1. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне саяси- құқықтық тұрғыдан қандай баға беруге болады?
2. Қазақстан аумағында Кеңес үкіметі қандай жағдайда орнықты және ол халық тарапынан қалай қабылданды?
3. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының КСРО құрамындағы егеменділігінің декларативтік сипатын қалай түсінуге болады?
4. Қазақстанның Ұлы Отан соғыс жылдарының алдында Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде қандай маңызды оқиғалар болды?
5. Қазақстандағы 1986ж. желтоқсан оқиғасының принциптері және салдары?

VIII.ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУЫ

8.1. Қазақстан КСР-нің егемендігі туралы Декларациясы

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқығы ежелгі дәуірден бүгінгі ХХІ ғасыр басына дейінгі аралықта елеулі кезеңдерден өтіп, өзінің әкімшілік-құқықтық жүйесінің эволюциясы арқылы 1991 жылғы тәуелсіз де егемен Қазақстанның жеңісіне қол жеткізді.

1980 жылдардың аяғында Қазақстанның мемлекеттік егемендігі мен ұлттық тәуелсіздігі туралы проблемалар алдыңғы қатарға шыға бастады. 1989 жылы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің шешімімен 1920-1950 жылдардағы репрессияға ұшыраған қазақтың айтулы ұлдары Ш.Құдайбердиев, А. Бөкейханов, А.Байтұрсынов,

⁵⁸ Л.М.Сатанова «Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы» Оқулық – Алматы, 2012 -Б.149, 150.

М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М. Дулатовтардың есімдері қайта қалпына келтірілді. 1989 жылғы 22 қыркүйекте «Тіл туралы» заң қабылданып, қазақ тілі мемлекеттік тіл болып жарияланды. 1990 жылы 24 сәуірде республикада Қазақ КСР Президенті дәрежесі бекітілді. Жоғарғы Кеңестің сессиясында Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті болып Н.Ә.Назарбаев сайланды. Сөйтіп, аталған кезеңде КСРО-ның орталық органдарының билігі бірте-бірте әлсіреп, керісінше одақтас республикалардың құқықтары күшейе түсті. Алдымен Ресей Федерациясы, Украина КСР-і өздерінің егемендіктерін жариялады.⁵⁹

Одақты реформалауға бағытталған жаңа одақтық шарттың жобасы жасалып жатқан кезеңде 1990 жылы 25 - қазанда Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі «Қазақ КСР-нің егемендігі туралы Декларация» қабылдады. Декларацияда тұңғыш рет «Қазақ КСР-і ұлттық мемлекеттілігін сақтау және қорғау, нығайту жөнінде шаралар қолданылады, одақтан өз еркімен шығу құқығын сақтайды, басқа республикалармен егеменді республикалар Одағына ерікті түрде бірігеді және өзара қатынастарын шартты негізде құрады», - деп жазылды. КазКСР-нің территориясының өзгермейтіндігі де сол декларациямен бекітілді. Сондай-ақ, республиканың барлық ұлт азаматтары Қазақстан халқын құрап, республика егемендігінің бірден-бір иесі және мемлекеттік өкімет билігінің негізі болып табылады деп те көрсетілді. Мемлекеттік өкімет билігі заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу принципі бойынша жүзеге асырылып, заң шығару Жоғарғы Кеңеске берілді. Егемендік декларациясын қабылдау шын мәнінде қазақстандықтар үшін үлкен тарихи оқиға еді. Декларация қабылданған 25 қазан «Республика күні» мерекесі болып бекітілді.

1991 жылы 1 желтоқсанда жалпы халықтық Қазақстан Президентін сайлау күні өтті. Н.Ә.Назарбаев 10 желтоқсанда Президент қызметіне кірісті. Сол 10 - желтоқсанда Қазақ КСР-і Қазақстан Республикасы болып қайта аталуға шешім шығарылды. Артынша, қазақ халқының ғасырлар бойы аңсаған егемендігі мен тәуелсіздігі іске асып, 1991 жылы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданып, заңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі салтанатты түрде жарияланды. Ол күн тәуелсіздік күні болып мәлімделді. Қазақстан

⁵⁹ Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының Кеңесі туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 19 наурыздағы №884 Жарлығы. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1900000884> (қаралған күні 10.10.2024ж.)

Республикасы өзінің мемлекет және құқық тарихында жаңа бір белеңге көшіп, тарихтың жаңа тәуелсіздік бетін ашты. Қазақстан Республикасы тәуелсіз демократиялық және құқықтық мемлекет болып жарияланды. Өз территориясында өкімет билігін толық иеленіп, ішкі және сыртқы саясатын дербес деп белгіледі. Қазақстан Республикасы территориясында тек өз заңдары және ол таныған халықаралық құқық нормалары қолданылады деп жарияланды. Қазақстан Республикасы халқының атынан сөйлеу құқығы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі мен Президентіне беріліп, атқару билігі толығымен Президент қолына шоғырланды. Мұндай құқық егемендік декларациясында тек Жоғарғы кеңеске ғана берілген болатын. Сот билігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты мен Жоғарғы Арбитраждық соты атқарды. Конституциялық сот туралы норма да енгізілді. Заңда тәуелсіздікті қорғау үшін Қазақстан Республикасының өз қарулы күштері, өз территориясында әскерлері, қару-жарақ пен техника құру мәселелері шешілетіні көрсетілді. Қазақстан Республикасының тұңғыш рет мемлекеттік тәуелсіздігі туралы заң қабылданып, оны қорғау мен дамытудың негіздері барынша тиянақты да нақты қаланды.

1991 жылғы 8 желтоқсандағы Ресей, Украинамен Беларусьтің арасындағы «Беловеж келісімі» нәтижесінде 1992 жылғы КСРО құру туралы келісімшарт жойылды. Кеңестер Одағы ресми түрде ыдырады. Үш Президент Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы келісімге қол қойды. 1991 жылдың 10 желтоқсан күні республиканың Жоғарғы Кеңесі Қазақ КСР -ін Қазақстан Республикасы деп өзгертілді.

8.2. Қазақстанның 1993-2000 жылдар аралығындағы конституциялық-құқықтық дамуындағы өзгерістер

1993 жылы 28 қаңтарда тәуелсіз Қазақстан тұңғыш рет өзінің жаңа Конституциясын қабылдады. Тәуелсіз Қазақстанның өмірінде жаңа бір кезең басталып, ол 1995 жылғы наурыз айында аяқталды. Аталған жылдар аралығында Қазақстан Республикасының халықаралық беделі өсіп, өзінің ішкі-сыртқы саясатын нығайтты.

Жаңа Конституцияны Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі қабылдап, оның Жобасы бүкіл халықтық талқылаудан өтті. Конституция жұмысына Қазақстан Республикасы Президенті

Н.Ә.Назарбаев төрағалық еткен Конституциялық комиссия басшылық жасады. Ол преамбуладан, «Конституциялық құрылыс негіздері» деген арнайы бөлімнен, 21 тараудан, 131 баптан тұрды. Конституциялық құрылыс негіздері деп аталатын арнайы бөлім, конституцияның беташары болып табылып, онда конституциялық құрылыстың сипаты, қағидалары мен принциптері, ерекшеліктері көрсетілді. Қазақстан Республикасын сипаттауға арналған Конституцияның бірінші ережесінде Қазақстан демократиялық, зайырлы және біртұтас мемлекет деп сипатталған, сондай-ақ онда «Қазақстан Республикасы өзін-өзі билейтін қазақ ұлты мемлекеттігі түрі» деп жазылған. Ал екінші ереже болса, бірінші ережені толықтырып, «Қазақстан Республикасының жері біртұтас, ол бөлінбейді және оған қол сұғылмайды» деп көрсетеді. Конституцияда сондай-ақ тіл мәселесі де ерекше жолға қойылған. Онда «Қазақ тілі мемлекеттік тіл, орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі» деген сөздер бар. Азаматтардың құқықтары мен міндеттері:

- азаматтық құқықтар мен бостандықтар;
- саяси құқықтар мен бостандықтар;
- экономикалық және әлеуметтік құқықтар деген үш топқа бөлінген⁶⁰.

1993 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы Негізгі заң болып табылып, ол республикамыздың және халқымыздың тарихи, саяси-құқықтық өмірінде елеулі оқиға болды. Соған қарамай аталған Конституцияны Кеңес дәуірінде сайланған Жоғарғы кеңестің қабылдауы оған өзінің елеулі таңбасын салған еді. Уақыт талабына сай ондағы қайшылықтар анық байқалып, ол жаңа Конституция қабылдауға негіз болды.

1995 жылы 30-тамызда Қазақстан өміріндегі елеулі оқиға болып қалатын, жаңа бір кезеңді бастайтын Конституция қабылданды. Ол бүкілхалықтық референдум арқылы қабылданып, өмірге енгізілді. Демократиялық және құқықтық қатынастар жолындағы кездесетін кейбір кедергілер мен жайсыздықтар, әрі қайшылықтар жойылып, еліміздің мәдениет пен өркениет жолына жаңаша түсуіне кең мүмкіндік

⁶⁰ Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 28 қаңтар. Күші жойылды - 1995 жылғы 30 тамызда жаңа конституцияның қабылдануына байланысты. ҚР Президентінің 1995 жылғы 6 қыркүйектегі № 2454 Жарлығы// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000> (қаралған күні 10.10.2024ж.)

ашылды. Қазақстан президенттік республикаға айналып, қос палатадан тұратын тұрақты Парламент құрылды. Үкіметтің рөлі артып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары нығайды.

1995 жылғы желтоқсанда өткен бірінше қоспалаталы парламент сайлауынан кейін Қазақстанда қоғамды демократияландыру кадамдары одан әрі жалғасын тапты. Ашық баламалы сайлау, саяси күрес мәдениеті, көппартиялық жүйеге кең жол ашылды. Оның нақтылы дәлелі ретінде елімізде жүргізілген Президент, Парламент Сенаты, Парламент Мәжілісі депутаттарын сайлауды айтуға болады.

2007ж. 7 қаңтарда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» конституциялық заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, бұрынғы Әнұранның орнына жаңа Әнұранның мәтіні қабылданды. Еліміздің жаңа Әнұраны - жұртқа әйгілі «Менің Қазақстаным» әні. Оның сөзінің авторы – Жүмекен Нажмиденов, ал ән әуесінің авторы –Шәмші Қалдаяқов. Жаңа Әнұранның мәтіні бүгінгі өмір талаптарына сай ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев тарапынан толықтырылды.

Ал 2007 жылы Елбасы Жарлығымен 4 маусым Мемлекеттік рәміздер күні болып белгіленді. Бұл – Мемлекеттік рәміздерге деген шынайы құрмет белгісі. Мемлекеттік рәміздерге деген құрмет – отаншылдық сезімнің аса бір жарқын көріністерінің бірі.

Астана – егеменді Қазақстанның жаңа елордасы. 1997 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев астананы Алматы қаласынан Ақмола қаласына көшіру туралы тарихи шешім қабылдады. Бұл тарихи шешімнің қабылдануына қаланың өте ірі көліктік жолдардың тоғысында, еліміздің ұтымды геосаяси орталығында орналасуы себепкер болып, ол көп жағдайда біздің жас мемлекетіміздің келешек қарқынды дамуын айқындап берді. 1998 жылы 6 мамырда жаңа елорданы Астана деп атау туралы шешім қабылданды.

Ал 20 мамырда «Қазақстан Республикасы астанасының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Осы жылғы 10 маусымда тәуелсіз Қазақстанның жаңа астанасының салтанатты ашылу рәсімі болып өтті. Астана қазақстандықтардың мақтанышына айналды.

Тәуелсіздіктің отыз үш жылын шартты түрде үш онжылдық белеске бөліп қарастыруға болады. Оның әрқайсысы атқарған миссиясы тұрғысынан ғасырдың жүгін арқалап тұр. Азаттықтың алғашқы онжылдығын жаңа Қазақстанның іргетасын қалау кезеңі ретінде айтуға болады, осы уақытта Елбасының басшылығымен мемлекетіміздің

нышандары белгіленіп, билік жүйесі қалыптасты. Ұлттық валютамыз айналымға еніп, Қарулы Күштеріміз құрылып, Ата заңымыз қабылданды. Шетелдермен дипломатиялық қатынас орнатыла бастады, еліміз беделді халықаралық ұйымдарға мүше болды. «Қазақстан - 2030» стратегиясын қабылдадық. Шығыстағы көршімізбен шекарамызды бекітіліп, басқа да іргелес мемлекеттермен шекара жөніндегі келіссөздер қарқынды жүргізілді. Ел аумағын ядролық қарудан толық бас тарттық және де елордамызды Арқа төсіне көшірдік. Нарықтық экономикаға өтіп, жекеменшік институтын берік орнықтыра бастадық. Сонымен қатар, Отандық бизнестің негізі қалана бастады, жастар әлемнің маңдайалды оқу орындарында білім алуға жолдама алды.

Ел еңсесі тіктеліп, ұлттық рухымыз көтерілді. Екінші онжылдық – Қазақ елінің керегесін кеңейту кезеңі деп айтуға болады. Осы жылдарда мемлекетіміздің тұғыры нығайып, экономикалық әлеуетіміз арта түсті. Құрлықтағы барлық шекарамызды айқындап, заң жүзінде бекіттік. «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асырып, тарихымызды түгендедік. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерін, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымының, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесінің саммиттерін өткізуге және басқа да бірқатар маңызды халықаралық жобаларды ұйымдастырды. Елімізге шетелден қомақты инвестиция тартыла бастады, Есілдің жағасында бой көтерген еңселі елордамыз ұлттық идеямызға айналды. «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық дәлізі сияқты ірі инфрақұрылымдық жобалар қолға алынып, тұрғын-үй құрылысы да бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамыды. Үшінші онжылдықта шаңырағымыз биіктеп, өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналдық. «Үдемелі индустриялық-инновациялық даму», «Нұрлы жол», «100 нақты қадам» сияқты ауқымды бағдарламалар жүзеге асырыла бастады және де саяси және экономикалық реформалармен қатар рухани жаңғыруға баса мән бердік.

Осынау толағай табыстардың бәріне Президенттің дара көшбасшылығының һәм халқымыздың даналығы мен парасатының, бірлігі мен ынтымағының арқасында болды.

Алдағы төртінші онжылдықтың бізге жүктейтін міндеті - қуатты елдің иесі және кемел халық болу. Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз қажет. Халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартумен қатар, барлық

азаматтардың мүддесін қорғау үшін «Әділетті мемлекет» қалыптастыру қажет. Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді. Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды.

8.3. Конституциялық реформаның негізгі бағыттары мен өзгерістер бастауы

2019 жылы 19 наурызда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің халыққа арналған үндеуінде Қазақстан Республикасының Президенті ретіндегі өкілеттігін тоқтататындығы жөніндегі шешімін жариялады. Н.Ә.Назарбаев өзінің тарихи міндет орындай отырып, конституциялық құқына сәйкес Мемлекет басшысы қызметін өз еркімен аяқтады⁶¹.

Осылайша, Мемлекет басшысы қызметін одан әрі жалғастыру мәселесі Қазақстан Республикасы Конституциясының 48-бабына сәйкес, президенттік өкілеттігін Парламент сенаты төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевқа жүктелді. 2019 жылдың 21 наурызында Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан парламенті қос палатасының біріккен отырысында ант қабылдай отырып, өз міндетіне кірісті.

2019 жылы 9 сәуірде Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің азаматтарына арналған Жолдауында кезектен тыс сайлау жөніндегі өз пікірін жариялады:

Қымбатты Отандастар!

Бүгін елімізге және әрқайсымызға қатысты аса маңызды Үндеу жариялап отырмын.

Еліміздің Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын 2019 жылдың 9 маусымында өткізу туралы шешім қабылдадым.

Мен бұл жауапты шешім бойынша Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевпен ақылдастым.

⁶¹ «Назарбаев президенттік өкілеттігін тоқтатты»// Sputnik / Владислав Воднев (қаралған күні 10.10.2024ж.) <https://sputnik.kz/20190319/nazarbayev-okilettik-9613105.html?ysclid=m22s94cin5867596561>

Парламенттің қос палата спикерімен, Премьер-Министрмен кеңестім.

Конституциялық Кеңестің келісіміне жүгіндім.

Парламенттегі партия жетекшілерімен кездестім.

Кезектен тыс сайлау туралы шешім қабылдау – өте маңызды әрі қажетті қадам.

Біз Елбасымыздың арқасында тәуелсіз, қуатты мемлекет құрдық. Қазақстан халықаралық жүйеде өзіне лайықты орнын алды. Бізді ықпалды және белді мемлекет ретінде бүкіл әлем мойындайды.

Қазіргі таңда тарихи кезеңді бастан өткеріп отырмыз.

Жоғары билік заңды және бейбіт жолмен ауысты. Бүкіл әлем қоғамдастығы осы оқиғаны түсіністікпен және құрметпен қабылдады.

Мемлекет басшысы ретінде мен өзімнің міндетімді және жауапкершілігімді терең сезінемін.

Президент лауазымына кіріскеннен бастап өңірлерді аралап жүрмін. Халықтың көңіл-күйін жақсы білемін. Зиялы қауыммен, еңбек ұжымдарымен, бизнес өкілдерімен, инвесторлармен, халықаралық тұлғалармен кездестім.

Біз Елбасының сара жолымен жүреміз. Халқымыз – біртұтас. Тәуелсіздігіміздің ең жоғары құндылығы ретінде мемлекетіміздің іргесі мығым. Алдағы Президент сайлауы осыған дәлел болуы керек.

Сондықтан, елдегі қоғамдық-саяси келісімді қамтамасыз етіп, алға басу үшін, әлеуметтік-экономикалық мақсат-міндеттерді лайықты жүзеге асыру үшін бізге айқындық қажет. Оның үстіне, әлемдегі ахуал бұлыңғыр болып тұр. Бұл Отанымыздың қауіпсіздігіне сын-қатер әкелуі мүмкін.

Ішкі және сыртқы саясаттағы сабақтастық пен тұрақтылықты сақтап, Елбасы ұсынған әлеуметтік бағдарламаларды ойдағыдай сәтті әрі тиімді іске асыруымыз керек.

Ол үшін аталған тағдырлы шешімді қабылдадым.

Мұндай шешім тек халықтың тікелей еркімен сайлауда қабылдануы қажет.

Қазақстан – демократиялық мемлекет. Президент халықтың таңдауымен сайланады.

Мен, Мемлекет басшысы ретінде, сайлаудың таза, ашық әрі әділ өтуіне кепілдік беремін! Бұл – менің берік ұстанымым!

Алдымызда зор міндеттер тұр. Мен халқымызға, яғни Сіздерге сенемін.

Қадірлі Отандастар!

«Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» дейді дана халқымыз.

Алдағы сайлауға баршаңызды барынша жасаукершілікпен қарауға шақырамын.

*Еліміздің келешегі, әр отбасы мен әр азаматтың тағдыры Сіздердің шешімдеріңізге тікелей байланысты!*⁶²

2019 жылы 9 маусымда өткен кезектен тыс сайлауда Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес 5 жыл мерзімге Қазақстан Республикасының Президенті болып тағайындалды.⁶³

2022 жыл Қазақстан ауқымды саяси реформалар мен қайта құрулар жылы ретінде тарихты қалады. Себебі Конституциялық реформа болды, ол бүкіл саяси жүйені қайта іске қосу процесін бастап, оның аясында Конституцияның 30-ға жуық бабына өзгерістер енгізілді. Бұған дейін 2019 жылдан бастап саяси реформалардың 4 пакеті қабылданып, оның аясында 10-ға жуық заң әзірленді. 2022 жылында өткізілген конституциялық реформалар өзінің логикалық жалғасын тауып, Конституцияға енгізілген өзгерістер азаматтардың құқықтарын қорғау тетігін күшейтті, Парламенттің рөлі мен мәртебесі күшейтіліп, билікті монополиясыздандыруға және бәсекелестікті арттыруға бағытталды.

Сонымен қатар, Конституциялық реформалар аясында Конституциялық Сот өз жұмысын бастап, Президенттік мерзімі 7 жылға дейін ұзартылып, Мәжіліс пен Сенат арасындағы функциялары, облыс әкімдерінің сайлау жанама жүйесі, бір мандатты мәслихат депутаттарын сайлау және Президенттің туыстары мемлекеттік қызметте және квазимемлекеттік секторда басшылық қызметтерді атқара алмайтындығы туралы өзгерістер енгізілді.

⁶² 2019 жылғы 09 сәуір Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы
https://www.akorda.kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/mleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-undeui (қаралаған күні 10.10.2024ж.)

⁶³ З.А.Джандосова //»Қазақстан тарихы» 10-сынып арналған оқулық // Алматы «Мектеп»-2019-Б.189,190.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылдың 1-қыркүйегінде Қазақстан халқына жолдауында президенттік мерзімнің ең көп санын екіден бір мерзімге дейін қысқартуды және президенттік мерзімін бес жылдан жеті жылға дейін ұлғайтуды ұсынды⁶⁴. Осыған орай, Қазақстан Республикасының кезектен тыс президент сайлауы 2022 жылдың 20 қарашасында өтіп, сайлау нәтижесінде Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 81,31% дауыс жинап, қайта сайланды және оның ұлықтау рәсімі 26 қараша күні өтті⁶⁵. Бұл Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері өткізілген жетінші президенттік сайлау және 1999 жылдан бері қатарынан алтыншы кезектен тыс сайлау өткізілді⁶⁶.

Конституциялық реформа президенттік сайлаудан басталған жаңа үлкен сайлау циклі бастау алып, реформалар елдің саяси өмірін ырықтандыруға, тежемелік және тепе-теңдік жүйесінде жаңа тепе-теңдікті орнатуға, сондай-ақ жаңа саяси мәдениетті қалыптастыруға бағытталды. Өткізілген реформа аясында мемлекет пен қоғам арасындағы диалогты институттандыруға бағытталған қадамдар жаңғыртылды елеулі ілгерілеуге мүмкіндік бере бастады. Алғаш рет Ұлттық Қоғамдық сенім кеңесі құрылды, оның аясында бірнеше ірі реформалар пакеті қабылданды (олардың көпшілігі қазірдің өзінде жүзеге асырылуда).

Қазақстан өткерген қиындықтар аясында мұндай саясаттың дұрыстығын дәлелдеді және де жаңғырту мен реформалау үдерістері бәсеңдеп қана қоймай, жаңа серпін алды. Әділетті Қазақстан идеясының мемлекеттің жаңарып, тұрақтылығын арттыруға көп көмегін тигізгенін көруге болады. Жаңа парадигма мемлекет пен азаматтардың ортақ мақсатпен біріккен серіктес екендігіне және бұл мақсат – берекелі ел, өркендеген қоғам ретінде көрініс тапты.

2022 жылы 5 маусымда өткен Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөніндегі референдум 1995 жылдан бері алғаш рет өткен болатын. Ал конституциялық реформаның тағдыры жалпы дауысқа қойылуының өзі Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың

⁶⁴ Динара Халдарова Внеочередные выборы президента пройдут в Казахстане осенью (орыс.). zakon.kz (9 қыркүйек 2022). 9 қыркүйек 2022.

⁶⁵ Дина Шарипханова/ «Тоқаев президент сайлауы өтетін күнді белгіледі»// Tengrinews.kz (21 қыркүйек 2022) (қаралған күні 10.10.2024ж.)

⁶⁶ Айнура Дарибаева «Тоқаев Қазақстан халқына үндеу жасады»// kaz.orda.kz (21 қыркүйек 2022) (қаралған күні 10.10.2024ж.).

мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылындағы сапалы өзгерістерге нық назар аударғанын және демократияландыруға деген ұмтылысты көрсетеді. Референдум биліктің өте дер кезінде айтылған үндеуі болды, оған деген азаматтардың жауабы көңілге қонымды, қазақстандықтар бір-бірімен бірлікте, ел басшылығымен ынтымақтаса отырып, реформаларды қолдады. Қоғамның консолидациясы - бұл өткен плебисциттің материалдық емес, бірақ нақты және өте маңызды нәтижесі болып табылады.

Реформаларды іс жүзінде толық жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Мәжіліс депутаттары пен барлық деңгейдегі мәслихат депутаттарын сайлауын өткізуді және де сонымен қатар, 2022 жылдың 14 қаңтарда кезекті Сенат депутаттарын сайлауын өткізді ұсынды. Бұған қоса, партиялардың Парламентке өту межесін 5% төмендетуді, сондай-ақ партиялық тізімдегі әйелдер мен жастар үшін 30% квота енгізу туралы өзгерістер енгізуді ұсынды.

2022 жылы Қазақстандағы халық өкілдері: мәжіліс, мәслихат депутаттары және әкімдерді тікелей сайлауы өткізілді. Сонымен қатар, 2022 жылдың өзінде облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардың әкімдерін тағайындау жүйесін өзгертіп, оны іс жүзінде тек жанама сайлау құқығы деп аталатын құқық негізінде бірдей сайлауға айналдырған заңнамалық нормалар күшіне енді, жергілікті мәслихаттар депутаттары кемінде екі кандидатты ұсынатын болады.

Мемлекеттің басты міндеттерінің бірі - өз азаматтарына қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адамның негізгі құқықтарын қатаң сақтау. Осы орайда, Қазақстандағы адам құқықтарын қорғау жүйесінің нығаюына конституциялық реформа ықпал етіп, Конституциялық сот қайта жанданды 2023 жылдың 1 қаңтарынан бастап жұмысын бастады. Оған Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мен Бас прокурор ғана емес, қарапайым азаматтар да жүгіне алады. Яғни, кейбір заңдар оның азамат ретіндегі конституциялық құқықтарына нұқсан келтіреді деп санайтын кез келген адам Конституциялық сотқа жүгіне алады және оның сұрағы осы жоғары органда қаралады.

Негізгі заңға енгізілген түзетулер Қазақстандағы Уәкілдің мәртебесін де күшейтті - Конституцияға сәйкес жаңа бап қосылды, онда Уәкілдің тәуелсіздігінің кепілдіктері және Президенттен басқа кез келген мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғаларға есеп бермеу туралы жазылған. Сонымен қатар, Омбудсменнің өзі халыққа жақындай

түсті - Қазақстанның барлық аймақтарында Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің жергілікті өкілдіктерін ашу туралы шешім қабылданды.

2022 жылы Қазақстанда адам құқықтары мен заңдылық саласындағы одан әрі шаралар жоспары бекітілді, онда іс жүзінде барлық салаларда соның ішінде азаптаулардың алдын алу сияқты тақырыпта адам құқықтарын қорғау тетіктерін күшейту міндеттері белгіленген және осындай істерді тергеу прокуратураға жүктелді. Азаматтардың құқықтарының сақталуына ведомствоаралық бақылау күшейтіл және Адам құқықтары жөніндегі уәкіл жанынан құқық қорғаушыларды қорғау жөніндегі жұмыс тобы құрылды.⁶⁷

Қазақстан халқы күрделі де елеулі тарихи жолдан өтті. Ол құқықтық қатынастардың дамуының белгілі бір жүйесін қалыптастырды. Қазақ халқы ұлт ретінде бір территория мен ұлттық идея төңірегінде топтасты және көп ұлтты Қазақстан халқы атанды. Ал, құқықтық қатынастар болса, оларды реттеп, рәсімдеп отырды.

2022 жылғы 16 наурыздағы Жолдауында Мемлекет басшысы жаңа қоғамдық институт - Ұлттық құрылтай құруды ұсынды.

2022 жылғы 6 маусымда өткен референдумның нәтижелері бойынша Қазақстан халқына арнаған үндеуі кезінде Президент Қасым-Жомарт Тоқаев былай: «Бабаларымыз маңызды мәселені алқалы жиында шешкен. Мен осы дәстүрді жаңғыртып, Ұлттық құрылтай құру туралы бастама көтердім. Оған қоғамның түрлі топ өкілдері, беделді әрі белсенді азаматтар шақырылады. Құрылтайдың алғашқы отырысы ұлт ұясы - Ұлытауда өткізіледі. Осылайша, азаматтардың мемлекет ісіне атсалысу мүмкіндігі арта түседі. Шын мәнінде, еліміздің тағдыры – әрқайсымыздың қолымызда. Біз қоғамдық және жеке құндылықтар жүйесін түбірімен жаңғырта білуіміз керек» деп атап өтті.

Осыған орай, 2022 жылдың 16 маусымында Ұлттық құрылтайдың алғашқы отырысы Ұлытауда өтті. Жаңа «Ұлттық құрылтай» институтын құрудың негізгі мақсаты: халқыпен тікелей диалог құру. Сондай-ақ, Ұлттық құрылтайдың маңызды міндеттерінің бірі қоғамдық топтасуды одан әрі дамыту бойынша идеялар мен қадамдар әзірлеу болады.

⁶⁷ А.Сағидолла Конституциялық реформа: Жаңашылдық векторы мен өзгерістер бастауы <https://qazaquni.kz/kogam/162293-konstituciyalyq-reforma-zanasyldyq-vektory-men-ozgerister-bastauy> (10.10.2024ж.)

Ұлттық құрылтай институтының бірегейлігі қоғаммен тікелей диалогты қолдауында және дамытуында, бұл өз кезегінде Президентке еліміздің әрбір өңірінің өсіп-өркендеу бағытын бағамдап отыруға мүмкіндік береді. Ұлттық құрылтай құрамына Парламент депутаттары, Қазақстан халқы Ассамблеясының, азаматтық қоғам мен саяси партиялардың өкілдері, кәсіпкерлер мен көрнекті сарапшылар, сондай-ақ өңірлік қоғамдық кеңестердің мүшелері және т.б. қатысады.⁶⁸

Ұлттық құрылтай құрамының қалыптасуы бірқатар негізгі критерийге негізделген:

- қоғамдық кеңестер арқылы еліміздің әрбір өңірінің ұсыну. Өңірлік қоғамдық кеңестердің қоғамдық пайдалы қызметінің нақты нәтижелі кейстерді жасау;
- мемлекеттік, әлеуметтік-экономикалық, ғылым, білім беру салаларында салмақты жетістіктері мен еңбек табыстарын дайындау;
- белсенді қоғамдық қызметін ұйымдастыру;
- кең қоғамдық қолдауға ие болуы⁶⁹.

2022 жылдың қаңтар айында болған «Қасіретті қаңтар» оқиғалары еліміздің беделіне елеулі нұқсан келтіргенін мойындауымыз керек. Әлемнің арғы-бергі тарихында өз аумағының ауқымды бөлігінен айырылған, астаң-кестеңі шығып, берекесіздікке ұшыраған елдер туралы мысал жетіп артылады. Осыған орай, «Жаңа Қазақстан» идеясы туды.

Жаңа Қазақстан дегеніміз – егемен еліміздің болашақтағы бейнесі. Өз елінің ертеңіне сенбеген халық мықты мемлекет құра алмайды. Бұған тарихтан талай мысал келтірілген болатын. Біз келешегіміз кемел боларына және жарқын болашақты өз қолымызбен жасай алатынымызға сену керекпіз. Елімізде әрбір азаматтың конституциялық құқығы мүлтіксіз сақталуын, мемлекет пен қоғамның өзара сеніміне және құрметіне негізделген жаңа саяси мәдениетті қалыптастыру қажеттіз. Маңызды шешімдер жұртшылықтың қатысуымен ашық қабылдануда. Мемлекет әр азаматтың үніне құлақ асуда бұл «Жаңа Қазақстанның» негізі мақсаты.

⁶⁸ Бейсен Бакытжан Смайылұлы Конституциялық реформа – саяси өзгерістің бастауы//<https://atr.kz/qogam/konstituciialyq-reforma-saiasi-ozgeristin-bastauy/?ysclid=m25loov94m934469792> (қаралған күні 10.10.2024ж.)

⁶⁹ «Ұлттық құрылтайдың мақсаты мен міндеті талқыланды»//https://el.kz/ltyy-_ryltaydy-_ma-saty_men_mindeti_tal-ylandy_43080/?ysclid=m21n6k088z576079244 (09.10.2024ж.)

Мақсатқа жету үшін мемлекеттік аппаратты жаңарту немесе кадрлық ауыс-түйіс жасау жеткіліксіз. Өзгерісті әрқайсымыз өзімізден бастауымыз керек. Әрбір адам және бүкіл қоғам жаңғыруы қажет. Құндылықтарымыз түбегейлі жаңаруға тиіс⁷⁰.

Бакылау сұрақтары:

1. 1993 және 1995 жылғы Конституциялардың арасындағы ерекшеліктер немен сипатталады?
2. «Қазақстан 2030» ұзақ мерзімді бағдарламасы бойынша қандай басымдылықтарды іске асыру көзделген?
3. Мемлекет басшысы қай Жолдауында жаңа қоғамдық институт - Ұлттық құрылтай құруды ұсынды?
4. Қай жылы Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар референдум арқылы енгізілді?
5. Қай жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің Қазақстан Республикасының Президенті ретіндегі өкілеттігін тоқтатты?

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы заң пәндер жүйесінде ерекше орын алатын, еліміздің заң білімін беру жүйесінің айнымас құрамдас бөлігін құрайтын пәндердің қатарына жатады.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы қазіргі кезеңде жаңа жалпы адамзаттың ұстанымды деңгейінен оқытылуы қажет. Өйткені еліміз бүгінгі таңда әлемдік қауымдастықтың бірден-бір мүшесіне айналып отыр. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихын оқыту барысында негізгі көңіл еліміздің аумағында ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін бірнеше мемлекеттер мен құқықтық

⁷⁰ «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы// [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_1/\(09.10.2024ж.\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_1/(09.10.2024ж.))

жүйелердің бірін-бірі алмастырғандығын ескерген жөн. Сонда ғана отандық мемлекет және құқық тарихын оқытудың алдына қойған мақсаты өз деңгейінде орындалады. Мемлекетіміздің аумағындағы мемлекеттік басқару дәстүрі сан ғасырлардан бері дамып толығып қалыптасып келеді. Дәстүрлі мемлекеттік билікті жүргізу мен құқықтық жүйені қалыптастырудың бастаулары бұл аумақта өзінің бастауын сақ, үйсін, қаңлы, түркі т.б. кезеңдерден алатындығы шындық. Бұл мемлекеттер еліміздің аумағында мемлекетті құру мен басқарудың мол тәжірибесін ғана қалдырып кеткен жоқ, сонымен қатар бұл істегі ерекше мәдениеті қалыптастыруға зор үлес қоса білді. Дәстүрлі мемлекеттің даму шыңы қазақ хандығы кезеңінде қалыптасқан басқару жүйесі мен құқықтық құрылым болып табылады. Осы кезеңде дала демократиясының шынайы үлгілері өзінің деңгейінің шыңына жеткен болатын.

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы өзінің дамуында бірнеше үлкен кезеңдерді бастан өткізгені белгілі. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихының негізгі бір ерекше кезеңін сақ, үйсін, ғұн, түркі дәуірлері құрайды. Бұл кезеңде еліміздің аумағында алғашқы мемлекеттікті қалыптастырудың жолдары, дәстүрлері орныққан болатын. Кейінгі кезеңдегі, яғни кейінгі орта ғасырлардағы мемлекет және құқық жүйесі сол дәстүрдің жеткен жетістіктері мен тәжірибесін бойына сіңіре отырып, әрмен қарай дамыған болатын. Еліміздің мемлекет және құқық тарихының дамуының басты кезеңдерінің бірін Қазақ хандығының қалыптасуы мен дамуы құрайды. Қазақ хандығының қоғамдық жүйесі мен саяси жүйесі дәстүрлі мемлекеттік басқарудың озық үлгісінің басты шыңы болып табылады. Осы кезеңде еліміздің дәстүрлі құқықтық жүйесі ұлттық нақышқа ие болып, әлемдік құқықтық жүйенің құрамдас бөлігіне айналған болатын.

Осы кезеңнен бастап Қазақстан Республикасының аумағындағы мемлекет пен құқықтық жүйе отарлық саясат және сырттан таңылған күштердің объектісіне айналады. Алғашқы дәстүрлі мемлекеттік құқықтық жүйені бұзудың әдістері Ресей патшалығының отарлауымен басталды. Кеңестік кезеңде социалистік мемлекет пен құқықтық жүйені қалыптастыру деген ұранмен ұлттық құқықтық жүйені жоюға тырысқан болатын.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекет пен құқықтық дамуында өзінің жаңа кезеңіне аяқ басқан болатын. Қазіргі кезеңде

елімізде мемлекетпен құқықтық жүйені қалыптастыруда әлемдік елдердің тәжірибесінің оңтайлы тұстарын пайдалана отырып, ұлттық мемлекеттік-құқықтық жүйені жасау қарқынды жүргізілуде.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ғ. Маймаков. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы // Оқулық –Алматы. -2012.- Б.15.
2. А.Исабеков. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы»// Оқу құралы.- Алматы, Қазақ университеті 2006.- Б. 7-9.
3. Ахинжанов С.М., Макарова О.А., Нурумов Т.Н. Истории скотоводства и охоты в Казахстане Учебное пособие //Алматы -1992. – С.12.
4. С.С.Түсіпбеков. Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы // Оқу құралы. - Қарағанды. -2010. -Б.17.
5. Қазақстан тарихы 6 сынып Ғұндар тарихы// Ғұн мемлекетінің қалыптасуы <https://itest.kz/kz/ent/qazaqstan-tarihy/6-synyp/lecture/hundar-tarihy-hun-memleketining-qalyptasuy> (қаралған күні 10.10.2024ж.)
6. Н.Я. Бичурин.Ежелгі уақытта Орта Азияда өмір сүрген халықтар туралы мәліметтер жинағы. Мәскеу-1950.-Б.382.
7. К.А. Ақышев, К.М. Байпаков, О.И. Исмағұлов, Б.Е. Көмеков; қаз. тіл. ауд. Ж.Ә. Әбішев//Қазақстан тарихы(көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық, I том.// Алматы -2010.-Б.752.
8. Ә.Әбілғазы. Түрік шежіресі// Алматы -1991.-Б.208.
9. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен// СПб., -1870. -Б.1260.
10. А.Қ.Егеубай. Махмұт Қашқари. Түрік тілдерінің сөздігі //Аударған /А.Қ.Егеубай /Алматы-1997.-Б. 590.
11. С.П.Толстов «Ежелгі Хорезм. Тарихи-археологиялық зерттеу тәжірибесі» Оқулық // Мәскеу-1948.-Б. 352.
12. Н.Я.Бичурин Ежелгі уақытта Орта Азияда өмір сүрген халықтар туралы мәліметтер жинағы. Мәскеу- 1950.-Б.384.
13. Қазақстан тарихы. Қазақстан Республикасының ғылым министрлігі - ғылым академиясы. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты.. «Атамұра» баспасы. Алматы, 1996. I-том. - 12.Б.
14. С.С.Сартаев «История государства и права Казахской ССР. Часть I.» //Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, «Мектеп» -1982. - С.22.

15. Агаджанов С.Г. «Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв.» // Учебник Ашхабад, -1969. - С.48.
16. Бартольд В.В. Тюрки: «Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» // Учебное пособие Алматы-1998. -С.11.
17. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-X вв. по арабским источникам // Алма-Ата-1972. -С.200.
18. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаири, найманов и кереитов // Учебник Алматы-1993-С.250.
19. Г.М. Исхаков, Б.А. Литвицкий, Т.А. Ширкова. Краткая история уйгуров // Учебник, Академия наук Казахской ССР, Институт уйгуроведения; (отв. ред.: Г.С. Садвакасов и др.) Алма-Ата: Гылым-1991. -С.255.
20. К.Аманжолов, Қ.Рахметов. Түркі халықтарының тарихы (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) // Оқулық Алматы-1996. - Б.122.
21. С.С.Сартаев «История государства и права Казахской ССР. Часть I.» // Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева// Алма-Ата «Мектеп». -1982.-С.112.
22. Асылбеков М.Х., Алддажұманов Қ.С., Байпақов К.М. т.б. ; бас ред. Қозыбаев М.Қ.// «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5-томдық, 2-том.» Алматы: Атамұра. -1998 ж. - Б.25.
23. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и-Рашиди (Рашидова история): Перевод с персидского языка, 2-е изд. Дополненное// Алматы «Санат». -1999.-С.86.
24. Еркін Абиля «История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века» // (курс лекций) «ФОЛИАНТ», Астана. -2000. -С.92.
25. Хара-Даван Э. Чингисхан как полководец и его наследие» Учебное пособие // -Алматы, 1992.-С.116.
26. Юдин В.П. Орда Белая, Синяя, Золотая// Казахстан, Средняя Азия в XVI-XVIII веках. //Алма-Ата, 1983.-С.88.
27. Кычанов Е.И. «Жизнь Темучина, вздумавшего покорить мир» Учебник// Москва. -1972.-С.5.
28. Т.Жұмаханов, Б.Жұматаев, Т.Шаңбай «Қазақ хандығы» томының «Алтын орда XII-XV ғасырлар» // Тарих ата энциклопедия - 2019.-Б.156.
29. Греков Б.Д, Якубовский А.Ю. «Золотая Орда и ее падение» Учебник// Москва.- 1950-С.23.

30. Бартольд В.В. «Туркестан в эпоху Монгольского нашествия»// Учебник.-С.64
31. Аманжолов К., Рахметов Қ. «Түркі халықтарының тарихы» (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең) Алматы.-1996. -Б.74.
32. Зиманов С.З. «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков.» Издательство «Академии наук Казахской ССР» Алма-Ата. -1960. -С.63.
33. «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін». 4 томдық, 2-том. «Ата-Мұра» баспасы. //Алматы. 1998 Б-177.
34. Тарих-и Рашиди (Рашидова история) / Дулати Мухаммед Хайдар 2-е изд., доп. // Учебник - Алматы. «Санат»,-1999-С.91.
35. Юшков С.В. Материалы по казахскому обычному праву. Сборник / Издательство Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1978.-С.48.
36. З.Кенжалиев. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. - Алматы: Жеті жарғы, 1996.-122.Б.
37. Зиманов С., Өсеров Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері: монография/ Зиманов С., Өсеров Н. – Алматы., Жеті жарғы 1998. – 98.Б.
38. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет // Алматы, Жеті Жарғы, 1997.-132.Б.
39. Созақбаев С. «Жеті жарғы» бұрынғы казактардың ел билеу заңы// - Алматы: Айқап, 1993.-13.Б.
40. Сост.: - научные сотрудники сектора права Академии Наук Республики Казахстан: Т.М.Культелеев, М.Г.Масевич, Г.Б.Шакаев. Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание / - Алматы: Жалын, 1998. - С.166.
41. Нұралы Өсерұлы «Жеті жарғы» //Учебник Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 1995. -Б.13.
42. С.С.Сартаев История государства и права Казахской ССР. Часть I. // Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С.С.Сартаева. Алма-Ата, «Мектеп», 1982. - С.66.
43. Ахметова Н.С. Обычное право казахов в XVIII и первой половине XIX века // Учебник - Алматы: Қазақ университеті, 1997-С.177.
44. Абусейтова М.Х. «Казахское ханство в второй половине XVI века» // Учебное пособие Алма-Ата, 1986.-С.61.

45. Ж.Артықбаев, С.Раздықов Қазақстан тарихы: Оқулық – Астана:Фолиант,2018-Б.124-126.Культелеев Т.М. «Уголовное обычное право казахов» Учебник Алма-Ата, 1995-С.205.
46. Культелеев Т.М. «Уголовное обычное право казахов» Учебник Алма-Ата, 1995-С.205.
47. Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен да нач. XX века (курс лекций), Икф «Фолиант» Астана, 2000-С.71.
48. История Казахской ССР. Учебное пособие Алматы, 1943 -С.51.
49. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: (теориялық мәселелері, тарихи тағылымы) // Алматы: Жеті жарғы 1997.-С.85.
50. Абайдельдинов Е.М. Политико-правовая история Республики Казахстан. Учебник Часть 1 // Алматы 1999.-С. 91.
51. К.А.Жиренчин. Политическое развитие Казахстана в XIX - начале XX веков. Алматы «Жеті жарғы». 1996.-С. 18.
52. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Оқулық// Алматы: «Ататек», 1995-С.33.
53. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы Оқу құралы// Алматы. 1995.-71.Б.
54. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. - Алматы: Атамұра, 1998.-56.Б.
55. Гаппар Маймаков. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Оқу құралы// Алматы «Ғылым» 2000.-73.Б.
56. Г.Кан. История Казахстана. Учебное пособие// Алматы, 2000-С.104.
57. История государство и права Советского Казахстан.Том 1 (1917-1925) А., -1965. -С.109.
58. Л.М.Сатанова «Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы» Оқулық –Алматы, -2012.-Б.149,150.
59. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының Кеңесі туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 19 наурыздағы №884 Жарлығы.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1900000884> (қаралған күні 10.10.2024ж.)
60. Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 28 қаңтар. Күші жойылды - 1995 жылғы 30 тамызда жаңа конституцияның қабылдануына байланысты. ҚР Президентінің 1995 жылғы 6 қыркүйектегі №2454 Жарлығы// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000_ (қаралған күні 10.10.2024ж.)

61. Владислав Воднев «Назарбаев президенттік өкілеттігін тоқтатты»// Sputnik <https://sputnik.kz/20190319/nazarbayev-okilettik-9613105.html?ysclid=m22s94cin5867596561>(қаралған күні 10.10.2024ж.)
62. 2019 жылғы 09 сәуір Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы [//https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-undeui](https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-undeui) (қаралаған күні 10.10.2024ж.)
63. З.А.Джандосова //»Қазақстан тарихы» 10-сынып арналған оқулық // Алматы «Мектеп»-2019-Б.189,190.
64. Динара Халдарова Внеочередные выборы президента пройдут в Казахстане осенью (орыс.). zakon.kz (9 қыркүйек 2022). 9 қыркүйек 2022.
65. Дина Шарипханова/ «Тоқаев президент сайлауы өтетін күнді белгіледі»// Tengrinews.kz (21 қыркүйек 2022) (қаралған күні 10.10.2024ж.)
66. Айнура Дарибаева «Тоқаев Қазақстан халқына үндеу жасады»// kaz.orda.kz (21 қыркүйек 2022) (қаралған күні 10.10.2024ж.).
67. А.Сағидолла Конституциялық реформа: Жаңашылдық векторы мен өзгерістер бастауы <https://qazaquni.kz/kogam/162293-konstituciialyq-reforma-zanasyldyq-vektory-men-ozgerister-bastauy> (қаралған күні 10.10.2024ж.)
68. Бейсен Бақытжан Смайылұлы Конституциялық реформа – саяси өзгерістің бастауы//<https://atr.kz/qogam/konstituciialyq-reforma-saiasi-ozgeristin-bastauy/?ysclid=m25loov94m934469792> (қаралған күні 10.10.2024ж.)
69. «Ұлттық құрылтайдың мақсаты мен міндеті талқыланды»//https://el.kz/lty-_ryltaydy-_ma-saty-men_mindeti_tal-yandy_43080/?ysclid=m21n6k088z576079244 (қаралған күні 09.10.2024ж.)
70. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K22002022_1/ (қаралған күні 09.10.2024ж.)

Ақтөбе қ., Курсанттық тас жолы, 1
тел.: 8 7132 98 80 37 (134, 131)
e-mail.: mail@auimvd.edu.kz